

**AZERBAYCAN’DA ENERJİ KAYNAKLARI
VE HOLLANDA HASTALIĞI:
MAKROEKONOMİK ETKİLERİ VE AMPİRİK DEĞERLENDİRME**

Sarvar Gurbanov

Doktora Tezi

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Nihal Yıldırım Mızrak

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haziran 2011

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Sarvar GURBANOV'un "Azerbaycan'da Enerji Kaynakları ve Hollanda Hastalığı: Makroekonomik Etkileri ve Ampirik Değerlendirme" başlıklı tezi 28 Ekim 2011 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, **İktisat** Anabilim Dalında, Doktora tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Nihal YILDIRIM MIZRAK
Üye : Prof.Dr.Seval SELİMOĞLU
Üye : Prof.Dr.Mehmet Tuba ONGUN
Üye : Doç.Dr.Bülent GÜNSOY
Üye : Yard.Doç.Dr.Erkan ÖZATA

İmza

[Handwritten signatures of the jury members]

[Handwritten signature of Prof. Dr. B. Zafer Erdoğan]
Prof.Dr.B.Zafer ERDOĞAN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doktora Tez Özü

AZERBAYCAN'DA ENERJİ KAYNAKLARI VE HOLLANDA HASTALIĞI: MAKROEKONOMİK ETKİLERİ VE AMPİRİK DEĞERLENDİRME

Sarvar Gurbanov
İktisat Anabilim Dalı
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2011
Danışman: Prof. Dr. Nihal Yıldırım Mızrak

Azerbaycan ekonomisinde, kazanç patlamasının 2004 yılında başlaması, petrol gelirlerinin hem dış ticarete, hem de GSYİH'da hızla artan payından anlaşılmaktadır. Petrol gelirlerinin reel döviz kuru aracılığıyla, petrol-dışı sanayi sektörünü olumsuz etkilemesi, Hollanda Hastalığı teorisine göre sanayisizleştirmeye (“de-industrialisation”) yol açmaktadır. Bu çalışmada, Azerbaycan için mutlak ve nispi sanayisizleşme olgularının varlığı araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar, petrol sektörünün enclave yapısından dolayı, Hollanda Hastalığı modelinde öngörülen kaynak dağılım etkisinin ortaya çıkmadığını ve böylece Azerbaycan ekonomisinde doğrudan sanayisizleşme olgusunun da yaşanmadığını göstermektedir. Kazanç patlamasıyla birlikte, nispi sanayisizleşme olgusunun gözlemlendiği yapılan çalışmayla ortaya konmuştur. Petrol gelirleri ile bütçe harcamaları arasındaki ilişki, harcama etkisinin ortaya çıkmasını sağlayan bir kanal gibi değerlendirilmiştir. Azerbaycan ekonomisinde, 2002 – 2008 yılları arasında petrol gelirleriyle bütçe harcamaları arasındaki ilişkiye dair ekonometrik model tahmin edilmiştir. Kazanç patlamasından kaynaklanan dış borç artışının Azerbaycan ekonomisi için gözlenmediği sonucuna varılmıştır. Bütçe harcamaları ile petrol-dışı ticarete konu olan sektörler ve petrol-dışı ticarete konu olmayan sektörler arasındaki ilişki de farklı bir ekonometrik modelle tahmin edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hollanda Hastalığı, Kaynakların Laneti Olgusu, Azerbaycan Enerji Kaynakları

Abstract

AZERBAIJAN ENERGY RESOURCES AND DUTCH DISEASE: MACRO-ECONOMIC EFFECTS AND EMPIRICAL RESULTS

Sarvar Gurbanov

Department of Economics

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, September 2011

Adviser: Prof.Dr.Nihal Yıldırım Mızrak

It is quite clear that, resource boom in Azerbaijan started in 2004, because the oil sector production as a share of GDP and also oil sector share in the export revenues have increased dramatically since 2004. As Dutch Disease theory proposes, via real exchange rate appreciation, oil revenues are tend to effect leading tradable sector negatively, that is non-oil industry. In this study, the existence of relative and absolute de-industrialisation concepts has been investigated. Results suggest that, due to the enclave structure of the oil sector, not only resource movement effect in the Dutch Disease model has not been observed in Azerbaijan economy, but also direct de-industrialisation has not taken place. However, study concludes that after the resource boom, relative de-industrialisation process has occurred. In this study, an econometric model has been estimated which covers the 2002 – 2008 period. The purpose is to examine relationship between oil revenues and budget expenditures. Also, boom based borrowing capacity did not occur in Azerbaijan, as external debt figures show this reality. Budget expenditures, tradable and non-tradable sectors relationships have been estimated with the help of a different econometric model.

Keywords: Dutch Disease, Resource Curse Hypothesis, Azerbaijan Energy Resources

Önsöz

Doktora tezinin sabır isteyen ve kararlılıkla yürütülmesi gereken bir süreç olduğu öteden beri bilinmektedir. Bu tezin yazılması aşamasında, bana destek olan değerli insanlara tek tek teşekkür etmeyi borç biliyorum.

Araştırma ortamının hazırlanması, akademik atmosferin sağlanması için ellerindeki olanakları harekete geçiren Dr. Judson Edwards'a, Dr. Altay İsmayılov'a, Dr. Kaye Sheridan'a, Dr. Scott Bailey'a, Dr. Edward Thomas Merkel'a, Dr. Curtis Porter'a, Darlene Stewart'a, onlarca ekonometrik model içerisinde işe yarayanları seçmemde bana yardımcı olan Dr. Phillip Mixon'a, Ceyhun Mikayılov'a, Dr. Fahri Hasanov'a, Dr. Wendy Bailey'a,

Verilerin derlenmesi ve toplanması aşamasında bana yardımcı olan, Fuad Memmedov'a, İlahe Semedova'ya ve Hagani Kerimov'a, tezin dizgisinde yardımcı olan Dr. Firudin Sultanov'a,

Motive edici desteklerinden dolayı Tez İzleme Komitesi üyeleri, değerli hocalarım Prof. Dr. Seval Kardeş Selimoğlu'na ve Yrd. Doç. Dr. Erkan Özata'ya,

Bu tez konusunu seçmemi öneren, zengin entellektüel ve bilgi birikimiyle, akademik kariyerimdeki bu ilk aşamada yol göstericiliği, verdiği çalışma disiplini ve önderliğiyle bana örnek teşkil eden danışman hocam Sayın Prof. Dr. Nihal Yıldırım Mızrak'a,

Hayatlarının bütün maddi ve manevi birikimlerini eğitimimin sürekliliğine harcayan, son beş yıldır doktora eğitimimin başarıyla bitmesini sabırsızlıkla bekleyen annem Gülyaz Gurbanova'ya ve babam Elman Gurbanov'a,

Sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Sarvar Gurbanov

Özgeçmiş

Sarvar Gurbanov

İktisat Anabilim Dalı
Doktora

Eğitim

Y.Ls. 2006 Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı

Ls. 2002 Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İİBF),
İktisat Bölümü

Lise 1998 Akademik Ahmed Mahmudov Adına Şerur Lisesi

Kişisel Bilgiler

Doğum yılı / yeri : 08.05.1981 / Azerbaycan Cinsiyet: Erkek Yabancı dil: İngilizce

İçindekiler

	<u>Sayfa</u>
Jüri ve Enstitü Onayı.....	ii
Öz.....	iii
Abstract.....	iv
Önsöz.....	v
Özgeçmiş.....	vi
Tablolar Listesi	x
Şekiller Listesi	xii
Kısaltmalar Listesi	xiii
Giriş.....	1

Birinci Bölüm

Hollanda Hastalığı Teorisi ve Ülke Örnekleri

1. Hollanda Hastalığı.....	4
1.1. Teorik Çerçeve	6
1.2. Hollanda Hastalığı Temel Modeli.....	9
1.3. Hollanda Hastalığının Makro Ekonomik Etkileri	15
1.3.1. Kaynak Dağılımı Etkisi	17
1.3.2. Harcama Etkisi	19
1.3.3. Enclave Durumu	21
1.3.4. Likidite Etkisi.....	23
1.3.5. Dünya Fiyatları Etkisi	28
1.4. Hollanda Hastalığı Kapsamında Seçilmiş Ülke Örnekleri	29
1.4.1. Hollanda.....	30
1.4.2. Botswana.....	34
1.4.3. Endonezya.....	37
1.4.4. Norveç	41
1.4.5. Nijerya.....	48

1.4.6.	Kolombiya.....	53
1.4.7.	Kazakistan	57
1.4.8.	Rusya.....	66
1.4.9.	Diğer Ülkeler	74
1.5.	Hollanda Hastalığı Teorisine Yönelik Eleştiriler	82

İkinci Bölüm

Azerbaycan Ekonomisinin Genel Yapısı ve Bugünkü Durumu

1.	Azerbaycan Ekonomisinin Genel Durumu	85
1.1.	Bağımsızlığın ilk yılları.....	85
1.2.	Ekonomik Görünüm	85
1.3.	Savaşın Etkisi.....	88
1.4.	Genel Ekonomik Yapı.....	89
1.5.	Ekonomik Büyüme.....	91
1.5.1.	Bölgesel Kalkınma Planları.....	98
1.5.2.	PSA Anlaşmaları.....	101
1.6.	Enflasyon.....	104
1.7.	İstihdam	106
1.8.	Devlet Bütçesi	108
1.8.1.	Bütçe Gelirleri.....	109
1.8.2.	Bütçe Harcamaları.....	111
1.8.3.	Dış Borç.....	114
1.8.4.	Petrol Fonu	116
1.9.	Ödemeler Bilançosu	118
1.9.1.	Cari İşlemler Hesabı.....	120
1.9.2.	Sermaye Hesabı.....	122
1.10.	Parasal Sektör	124
1.10.1.	Para Politikası	124
1.10.2.	Döviz Kuru Rejimi.....	125
1.10.3.	Bankacılık Sektörü	127

Üçüncü Bölüm

Azerbaycan Ekonomisinde Hollanda Hastalığı'nın Makroekonomik Etkileri ve Ampirik Değerlendirmesi

1. Azerbaycan Ekonomisinde Ampirik Bulgular	128
1.1. Azerbaycan Ekonomisinde Kazanç Patlaması	128
1.2. Sanayisizleştirme Olgusu.....	133
1.2.1. Uluslararası Karşılaştırma Açısından Petrol Gelirleri	133
1.2.2. Petrol Sektörünün Enclave Yapısı	139
1.2.3. Mutlak ve Nispi Sanayisizleştirme	145
1.3. GSYİH da Petrol ve Petrol-dışı Sektörler	149
1.4. GSYİH da Ticarete Konu Olan ve Olmayan Sektörler.....	153
1.5. Dış Ticaretin Değerlendirilmesi	163
1.6. Reel Döviz Kuru	168
1.7. Ekonometrik Analizler	172
1.7.1. Literatür	172
1.7.2. Petrol Gelirleri – Bütçe Harcamaları.....	173
1.7.2.1. Petrol gelirleri – bütçe harcamaları ilişkisinin önemi.....	179
1.7.2.2. Model	181
1.7.2.3. Veri.....	182
1.7.2.4. Sonuçların yorumlanması.....	182
1.7.3. Bütçe Harcamaları – Petrol-dışı GSYİH	186
1.7.3.1. Model	188
1.7.3.2. Veri.....	189
1.7.3.3. Sonuçların yorumlanması.....	190
Sonuç	195
Ekler	202
Kaynakça	213

Tablolar Listesi

Tablo 1. Doğal Gaz ve Hollanda Devlet Bütçesi.....	31
Tablo 2. Botswana Madencilik Sektörü İstihdamı	34
Tablo 3. Botswana GSYİH'sında Madencilik ve Taşocaklığının Sektörel Payı	35
Tablo 4. Endonezya Madencilik Sektörünün İstihdama Katkısı	38
Tablo 5. Petrol Şokları Döneminde Endonezya Ekonomik Göstergeleri	40
Tablo 6. Norveç GSYİH, Üretim Faaliyetleri Açısından (1980 = 100)	42
Tablo 7. Nijerya, GSYİH Sektörel Dağılım, 1960 – 1986 (Yüzde)	49
Tablo 8. Nijerya Ekonomisinde Sektörlerin Dağılımı(Yüzde).....	49
Tablo 9. Dünya Net Petrol İhracatçısı Ülkeler (bin varil/gün), 2008	60
Tablo 10. Kazakistan DYY Sektörlere Göre Dağılımı (toplamın yüzdesi olarak). 64	
Tablo 11. Kazakistan Dış Borç İstatistikleri	65
Tablo 12. Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan Petrol Sektörleri (2004).....	66
Tablo 13. Rusya Ekonomisi Makroekonomik Göstergeler	70
Tablo 14. Azerbaycan, Rusya ve Norveç DYY İstatistikleri.....	73
Tablo 15. Geçiş Döneminde Makro-Ekonomik Göstergeler (1990 = 100).....	87
Tablo 16. Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan Ekonomisi, 1992 – 2008	90
Tablo 17. İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYİH (yüzde).....	91
Tablo 18. Azerbaycan GSYİH'nın Durumu.....	92
Tablo 19. Azerbaycan Petrol ve Doğal Gaz Üretimi, 1990 – 2007.....	95
Tablo 20. Azerbaycan Bölgesel Kalkınma Planı Hedefleri	100
Tablo 21. Azerbaycan'da Tüketici Fiyatı Enflasyonu (ortalama yıllık, yüzde) ...	104
Tablo 22. Azerbaycan'da İşgücü İstihdamı.....	107
Tablo 23. Azerbaycan Devlet Bütçesi.....	109
Tablo 24. Azerbaycan'ın Dış Borcu (1 Nisan 2010, milyon ABD doları)	115
Tablo 25. Azerbaycan Devlet Petrol Fonu Aktif Büyüklüğü (Milyon dolar)	117
Tablo 26. Azerbaycan Ödemeler Bilançosu (milyon ABD doları)	119
Tablo 27. Azerbaycan Dış Ticaret Hacmi.....	121
Tablo 28. Nominal Döviz Kuru (Manat).....	126
Tablo 29. Azerbaycan Petrol ve Doğal Gaz İhracatı (milyon dolar).....	129

Tablo 30. Azerbaycan`ın Petrol ve Doğal Gaz Üretim ve Tüketimi	131
Tablo 31. Örnek Ekonomilerde Kazanç Patlaması	134
Tablo 32. Azerbaycan Reel Sanayi Üretim Endeksi (1989 – 2001), 1989 = 100... 137	
Tablo 33. Azerbaycan`da Ekonomik Faaliyet Türüne Göre İstihdam, (bin).....	141
Tablo 34. Ödemeler Bilançosunda Petrol Sektörü (milyon ABD doları)	144
Tablo 35. Azerbaycan`da İstihdamın Bileşenleri.....	148
Tablo 36. Petrol Dışı Sektörde Büyüme ve Yatırım	149
Tablo 37. Petrol ve Petrol-Dışı Sektöre Yatırımlar (milyon AZN)	152
Tablo 38. Petrol-Dışı GSYİH`da Sektörlerin Payı (yüzde)	155
Tablo 39. Petrol-Dışı Ticarete Konu Sektörlerin GSYİH`da Payı.....	155
Tablo 40. Sektörler İtibariyle Reel Büyüme Oranları, (yüzde)	156
Tablo 41. Petrol-Dışı Sanayii Alt Sektörlerin Dağılımları (yüzde)	158
Tablo 42. Azerbaycan Sanayii Sektörel Yapısı	160
Tablo 43. Azerbaycan İhracat Yapısı (yüzde).....	164
Tablo 44. Azerbaycan İhracat Yapısının 2009 yılı görünümü.....	165
Tablo 45. Azerbaycan`da İhracatın Yapısı 2004 – 2009.....	166
Tablo 46. İhracat Ağırlıklı Reel Döviz Kuru.....	171
Tablo 47. Azerbaycan Kamu İç ve Dış Borcu	186
Tablo 48. Sabit Sermaye Yatırımlarında Kamu Sektörünün Payı (yüzde).....	188

Şekiller Listesi

Şekil 1. Kazanç Patlamasının Emek Piyasası Üzerindeki Etkisi	11
Şekil 2. Kazanç Patlamasının Mal Piyasası Üzerindeki Etkisi	12
Şekil 3. Kaynak Dağılım ve Harcama Etkileri	18
Şekil 4. Kazanç Patlamasının Sabit ve Esnek Döviz Kuru Rejimlerinde Etkileri..	24
Şekil 5. Azerbaycan Bütçe Açığının GSYİH'ya Oranı (yüzde)	113
Şekil 6. Petrol Sektörünün GSYİH'daki Payı	130
Şekil 7. Hizmetler Sektörü ve Petrol-Dışı Sanayi Reel Büyüme Oranları.....	146
Şekil 8. Azerbaycan İhracatında Petrol Sektörünün Payı (yüzde).	168
Şekil 9. Petrol Dışı Bütçe Açığı / Petrol-dışı GSYİH (yüzde).....	177

Kısaltmalar Listesi

AÇG	: Azeri – Çırac – Güneşli Petrol Yatakları
ARDSK	: Azerbaycan Respublikası Devlet Statistika Komitesi
AIOC	: Azerbaijan International Oil Company
AZN	: Yeni Azerbaycan Manatı
BTC	: Bakü – Tiflis – Ceyhan
CBAR	: Central Bank of the Republic of Azerbaijan
CPC	: Caspian Pipeline Consortium
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırımlar
EBRD	: European Bank for Reconstruction and Development
EIU	: Economist Intelligence Unit
IMF	: International Monetary Fund
NBA	: National Bank of Azerbaijan (Azerbaycan Merkez Bankası eski ismi)
NFRK	: The National Fund of the Republic of Kazakhstan
PSA	: Production Sharing Agreements
SOCAR	: State Oil Company of Azerbaijan Republic
SPPRS	: State Program on Poverty Reduction and Sustainable Development in the Republic of Azerbaijan Republic
WB	: World Bank

Giriş

The Economist dergisinin 26 Kasım 1977 tarihli sayısında yayınlanan “Hollanda Hastalığı” isimli iki sayfalık kısa yazının başlığı, zaman içerisinde zengin bir literatürü temsil eden ekonomik terim haline gelmiştir. Hollanda Hastalığı teorik yaklaşımları daha sonra geniş bir literatür oluşmasını sağlamış ve doğal kaynak zengini ülkelerin yaşadıkları ekonomik süreçlerin daha farklı açılardan incelenmesine sebep olmuştur. Ekonomi alanyazınında “Hollanda Hastalığı çekirdek modeli” olarak kabul edilen ilk bilimsel makale ise, 1982 yılında yayınlanmıştır. 1959 yılında, Hollanda’nın doğal gaz kaynaklarının keşfedildiği tarihte, piyasada ucuz petrol fiyatlarının geçerli olduğu gözlenirken, gelecek 20 yıl içerisinde güvenli nükleer enerji üretiminin daha da artacağı beklentisi hakim idi. Bu yüzden Hollanda, doğal gaz rezervlerini hızlı bir şekilde çıkarıp dünya piyasalarında satma ve yurtiçi tüketimi özendirme yolunu seçmiştir. Doğal gaz gelirlerinden dolayı, önemli miktarda döviz girdisi elde eden Hollanda’nın 1976 yılının sonunda, Kanada ve İngiltere’yi geride bırakarak, Amerika’da en çok yatırım yapan ülke durumuna geldiği görülmektedir. Bu şekilde sermaye çıkışına rağmen, Hollanda ulusal parası gulden’in değerlendirildiği görülmektedir. Birim emek maliyetlerinin arttığı, sosyal güvenlik harcamalarının sanayide ek maliyet artışına neden olduğu ve doğal gaz gelirlerinin yatırıma değil de tüketime yöneldiği gözlenmiştir. Doğal gaz gelirlerinin %80’i kamu otoritesine kalmıştır ve dolayısıyla kamu harcamalarının transfer ödemeleri şeklinde arttığı görülmektedir. Sonuçta, 1974 – 1977 yılları arasında sanayi üretimi hemen hemen hiç artmamış, imalat sanayiinde istihdam 1970’den itibaren düşmeye başlamış ve yatırım harcamaları da azalmıştır.

Teorik çerçeve açısından Hollanda Hastalığı’na bakıldığında, daha çok sanayisizleştirme (“de-industrialisation”) olgusunun öne çıktığı anlaşılmaktadır. Teorik çerçeve, kazanç patlaması yaşayan sektörün diğer sektörlerden üretim faktörlerini çekeceğini öngörmektedir. Kazanç patlaması yaşayan sektörde artan verimliliğin ve üretimin, diğer ticarete konu olan ve ticarete konu olmayan sektörlerde üretim azalışına yol açmasına kaynak dağılım etkisi adı verilmektedir. Kaynak dağılım etkisi sonucunda, sanayi üretiminin gerilemesi ise doğrudan sanayisizleştirme (“direct de-industrialisation”) olarak isimlendirilmiştir. Bu aşamada kaynak dağılım etkisi

sonucunda üretim miktarı azalacak olan ticarete konu olmayan sektörlerle yönelik talep fazlalığının fiyatları arttıracığı ve reel döviz kuru değerlemesine sebep olacağı şeklinde doğal bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Reel döviz kurunun değerlenmesi sonucunda, dünya fiyatlarını kabullenici durumda olan sanayi sektörü üretiminin rekabete edebilirliği düşecek ve bu da dolaylı sanayisizleştirmeye (“indirect de-industrialisation”) sebep olacaktır. Doğal kaynak gelirlerinin ülke içerisinde harcanması sonucunda, daha çok ticarete konu olmayan sektörlerle yönelmesine ise “harcama etkisi” adı verilmektedir. Dolayısıyla, harcama etkisi, ticarete konu olmayan sektörlerin üretimini arttırıcı, kaynak dağılım etkisi ise, sözkonusu sektörün üretimini azaltıcı etki yapacaktır. Her iki durumda da, sanayisizleştirme (“de-industrialisation”) süreci işlemeye devam etmektedir.

Hollanda Hastalığı, daha sonra genişleyecek olan “Doğal Kaynak Laneti (Resource Curse)” hipotezinin alt başlıklarından biri durumuna gelmiştir. Doğal kaynak zengini ülkelerin ekonomik faaliyetinde meydana gelen tüm bozulmaları, Hollanda Hastalığı modeli ile açıklamak mümkün değildir. Bununla birlikte, Hollanda Hastalığı teorik çerçevesinin anlaşılır bir şekil alması, ekonomi tarihçilerinin de ilgisini çekmeye başlamıştır. Amerika`dan sömürge döneminde İspanya`ya akan gümüşün aslında İspanya`da Hollanda Hastalığı ile sonuçlandığı ekonomi tarihi çerçevesinde yapılan bir araştırmadan anlaşılmıştır. Diğer bir çalışmada ise, Rusya`da Hollanda Hastalığı`nın 1980`lerde başladığı iddia edilmektedir. Bu çalışmaların ayrıntılarına ilgili bölümlere gelince daha geniş yer verilecektir. “Doğal Kaynak Laneti (Resource Curse)” olarak şekillenen teorik çerçevenin farklı etkenlerden kaynaklandığı görülmektedir. Uzun dönemde ticaret hadlerinin bozulması, doğal kaynak gelirlerindeki volatilité, rant paylaşımı konusunda çatışma, aşırı borçlanma, Hollanda Hastalığı, dışlama etkileri, kamu sektörünün artan rolü, sosyo-kültürel ve politik etkiler gibi inceleme konularını Doğal Kaynak Laneti yaklaşımının alt başlıkları olarak sıralamak mümkündür.

Hem gelişmekte olan ülke olmasından dolayı, hem de geçiş dönemi tecrübesi yaşamasından ötürü, bu tezin kapsamında, Azerbaycan açısından Hollanda Hastalığı`nın incelenmesi vesanayisizleştirme (“de-industrialisation”) olgusununirdelemesi önem arz etmektedir. Çünkü Azerbaycan ekonomisinin sanayileşme yolunda enerji

kaynaklarının etkisiyle ne tür bir gelişim gösterdiğinin ortaya konulması pratik anlamı da olan bir çalışmadır. Azerbaycan ekonomisinde, petrol üretimi 2004 yılından sonra hızlı bir şekilde yükselmiştir. Bu durumun hem GSYİH, hem de dış ticaret rakamlarına yansımaları ise açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Önümüzdeki yıllarda, Azerbaycan'da doğal gaz üretiminin de artacağı görülmektedir. Dolayısıyla, Azerbaycan açısından sanayisizleştirme (“de-industrialisation”) olgusunun incelenmesi giderek artan bir öneme kavuşmaktadır. Kaynak dağılım etkisinin ne kadar işlediği ve harcama etkisinin ekonomik faaliyeti hangi yöne doğru değiştirdiği açıklığa kavuşturulması gereken konulardır. Bu çerçevede Azerbaycan ekonomisinde Hollanda Hastalığı etkilerinin araştırılması için yazılan bu tez, üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci Bölümde, Hollanda Hastalığı çekirdek modeli ve teorik çerçevesi ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Ekonomi alanyazınında konuyla ilgili oluşan bilimsel birikimin ayrıntılı araştırması yapılmıştır. Özellikle Hollanda Hastalığı çerçevesinde ülke örnekleri de sunularak konunun pratik yönü de tamamlanmaya çalışılmıştır. Hollanda Hastalığı etkilerine karşı başarılı olan ve olmayan yaklaşık 20 ülke örneğinden bahsedilmektedir.

İkinci Bölümde, Azerbaycan ekonomisinin bugün geldiği nokta ön plana çıkmaktadır. Bu bölümde, ekonominin enerji kaynakları dışında nasıl bir görünüm sergilediği ortaya konmaktadır.

Üçüncü Bölümde ise, Azerbaycan ekonomisinde Hollanda Hastalığı etkileri ve ampirik bulguları tartışılmıştır. Konu, kazanç patlamasının Azerbaycan enerji kaynaklarına göre tanımlanması ile başlamış, ticarete konu olan ve olmayan sektörler, dış ticaretin ayrıntılı incelenmesi ile sürdürülmüş ve ekonometrik modellerle tahmin yapılarak bitirilmiştir. Nispi ve mutlak sanayisizleştirme (“absolute and relative de-industrialisation”) olgularının Azerbaycan açısından incelenmesi yapılırken, petrol-dışı ticarete konu olan sektör, yani sanayi sektörünün gelişim seyri ortaya konmuştur. Kaynak dağılım ve harcama etkisinin sonuçları ayrıntılı araştırılarak, elde edilen ampirik bulgular paylaşılmıştır.

Birinci Bölüm

Hollanda Hastalığı Teorisi ve Ülke Örnekleri

1. Hollanda Hastalığı

Hollanda Hastalığı, ticarete konu olan mallar üreten sektör içerisinde genişleyen ve daralan, yani kazanç patlaması yaşayan ve üretimi daralan sektör gibi iki alt sektörün eşanlı olarak ekonomide var olması durumunu açıklamaktadır¹. Başka bir kaynakta ise, “bir enerji kaynağı keşfinin imalat sanayiinde yol açtığı üretim düşüşü” olarak tanımlanmaktadır².

Hollanda Hastalığı terimi, ilk kez 1977 yılında The Economist dergisinde kullanılmasına rağmen, ekonomi literatüründe oldukça eski bir konu olduğu iddia edilmektedir³. İspanya'nın Amerika'da gümüş madenlerini keşfetmesi sonucunda, 1547 – 1554 arasında başlayan reel döviz kuru değerlenmesi 1570'li yılların sonuna doğru durmuştur. Bu konuyla ilgili yapılan çalışmada, ticarete konu sektörlerin fiyat endeksinin ticarete konu olmayan sektörlerin fiyat endeksine oranı reel döviz kuru olarak kabul edilmiştir. Bu tanım, Hollanda Hastalığı çekirdek modelinde kabul edilen reel döviz kuru tanımına da uygundur. Reel döviz kuru değerlenmesinin Amerika'da gümüş madenlerinin keşfedilmesi ve bunların çıkarılması için gerekli endüstriyel süreçlerin başlaması ile aynı zamana denk gelmesi de ayrıca önemlidir. Dahası, İspanya ticaretinde 17. yüzyılın başında yaşanan değişimler de rekabetebilirliğin azalması şeklinde kabul edilmiştir. Buna göre, İspanya demir ihracatını İskandinavya, tekstil ihracatını ise İngiltere lehine kaybetmiştir⁴. 1859 yılında John Cairnes tarafından kaleme alınan bir çalışmada, Hollanda Hastalığı teorisine benzer analitik yaklaşımın ilk kez kullanıldığı görülmektedir. John Cairnes, 1851 yılında Avusturalya'da keşfedilen

¹ W. M. Corden and J.P.Neary(1982). Booming sector and de-industrialisation in a small economy.*The Economic Journal*, 92 (368), s.825.

² N. Yıldırım – Mızrak(1999). Hollanda Hastalığı: makroekonomik etkileri, ülke örnekleri ve Türkiye. *İktisat, İşletme ve Finans*.14 (161),s. 54.

³ W. M. Corden (1984). Booming sector and Dutch Disease economics: survey and consolidation.*Oxford Economic Papers*, 36 (3), s.359`tan aktaran Yıldırım – Mızrak (1999). s. 54.

⁴ M. Drelichman (2005). The curse of Moctezuma: American silver and the Dutch Disease.*Explorations in Economic History*, 42 (3), ss.369 – 374.

altın madenlerinin ekonominin diğer sektörleri üzerindeki etkileri konusunda çalışma yapmıştır⁵.

Genelde karşılaşılan durumlarda, kazanç patlaması yaşayan sektör, doğal kaynak keşfedilen sektör iken, üretimi daralan sektörler ise sanayi veya tarım olmaktadır. Hollanda Hastalığı, artan doğal kaynak ürünleri ihracatından dolayı ülkeye yabancı döviz gelirlerinin akmasından ötürü, reel döviz kurunun değerlenmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu da ekonomik kaynakların sektörel olarak yeniden dağılımını gerektirmektedir. Sermaye ve emek, tarım ve sanayi gibi sektörlerden ayrılarak doğal kaynak keşfi yaşanan sektöre kaymaktadır. Ticarete konu olmayan inşaat gibi hizmet sektörü ürünlerinin ise fiyatı artmaktadır. Nihai sonuç, ürettikleri mallar için rekabetçi uluslararası fiyatlarla karşı karşıya olan, ticarete konu olan tarım ve sanayi sektörlerinde artan maliyetlerin ve azalan rekabete dayanaklılığın ortaya çıkması şeklinde kendini gösteriyor. Doğal kaynak gelirlerindeki kazanç patlaması, ekonominin diğer önemli sektörlerine dışlama etkisi düzeyinde etki ederek o sektörlerin üretimini daraltmakta ve onların rekabet gücünü kaybetmesine neden olmaktadır.

Zengin doğal kaynaklara sahip ülkelerde, ekonomik faaliyet yapısında meydana gelen dengesizlikler, ekonomi yazınında özellikle 1970'lerdeki petrol krizlerinin ardından artan ilginin odağı olmuştur. 26 Kasım 1977 tarihinde The Economist dergisi, Hollanda Hastalığı terimini ilk kez kullanmış, "Hollanda Hastalığı" (Dutch Disease) başlıklı yazı yayınlanmıştır. Aralık 1982 tarihinde ise W.Max Corden ve J.Peter Neary tarafından yayınlanan "Booming Sector and De-industrialization in a Small Economy" başlıklı makale ile Hollanda Hastalığının teorik çerçevesi bilimsel anlamda ele alınmıştır. Nitekim, bu yüzden W.Max Corden ve J.Peter Neary'nin yukarıda bahsedilen makalesi, Hollanda Hastalığı'nın temel modeli gibi kabul görmüştür. Corden ve Neary sonraki dönemlerde yayınlanan makaleleri ile temel modelin bilimsel çerçevesi konusunda daha fazla çalışmada bulunmuşlardır. Hollanda Hastalığı teorik yaklaşımları daha sonra geniş bir literatür oluşmasını sağlamış ve doğal kaynak zengini ülkelerin yaşadıkları ekonomik süreçlerin daha farklı açılardan incelenmesine sebep olmuştur. Nitekim, "Hollanda Hastalığı", daha sonra genişleyecek olan "Doğal Kaynak

⁵ A. H. Gelb vd. (1988). Oil windfalls: blessing or curse? . Washington D.C: The World Bank, s.21.

Laneti (Resource Curse)” hipotezinin alt başlıklarından biri durumuna gelmiştir. Doğal kaynak zengini ülkelerin ekonomik faaliyetinde meydana gelen tüm bozulmaları, Hollanda Hastalığı modeli ile açıklamak mümkün değildir. Bununla birlikte, Hollanda Hastalığı teorik çerçevesinin anlaşılır bir şekil alması, ekonomi tarihçilerinin de ilgisini çekmeye başlamıştır. Amerika`dan sömürge döneminde İspanya`ya akan gümüşün aslında İspanya`da Hollanda Hastalığı ile sonuçlandığı ekonomi tarihi çerçevesinde yapılan araştırmadan anlaşılmıştır. Diğer bir çalışmada ise, Rusya`da Hollanda Hastalığı`nın 1980`lerde başladığı iddia edilmektedir. Bu çalışmaların ayrıntılarına, ülke örneklerinden bahsedilen ilgili bölümlere gelince daha geniş yer verilecektir. Diğer taraftan, bu tezin kapsamı ile ilgili araştırmalar yapılırken, incelenen çalışmalar sonucunda, “Doğal Kaynak Laneti (Resource Curse)” olarak şekillenen teorik çerçevenin farklı durumlardan kaynaklandığı görülmektedir. Uzun dönemde ticaret hadlerinin bozulması, doğal kaynak gelirlerindeki volatilité, rant paylaşımı konusunda çatışma, aşırı borçlanma, Hollanda Hastalığı, dışlama etkileri, kamu sektörünün artan rolü, sosyo-kültürel ve politik etkiler gibi inceleme konularını Doğal Kaynak Laneti yaklaşımının alt başlıkları olarak sıralamak mümkündür⁶. Doğal kaynak zenginliği ve gelirleri ile ilgili makro ekonomik performans arasındaki ilişki, bu doktora tezinde Hollanda Hastalığı kapsamında ele alınacaktır.

1.1. Teorik Çerçeve

Hollanda Hastalığı teorik çerçevesi Corden ve Neary (1982) temel modeli ile oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde Hollanda Hastalığı ile ilgili yapılan yoğun akademik çalışmalar daha sonra, Corden (1984) tarafından toplu bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır. Teorik çerçevenin bu aşamasında, “kaynak dağılım etkisi” ve “harcama etkisi” kavramları ortaya atılmıştır. Bu çerçevede, Wijnbergen (1984a), *The Economist* dergisinin “Geniş, değerli enerji kaynaklarını ‘hastalık’ kaynağı olarak görmek daha çok nankörlük gibi görünmektedir” sözüne atıfta bulunarak, Hollanda Hastalığı konusunda farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Bu çalışmada, harcama etkisi daha çok ön plana çıkarılmıştır. Geçici yüksek petrol fiyatları ile toplam harcama arasındaki bağlantının kesilmesi önerisinde bulunduktan sonra, petrol gelirlerinin yabancı piyasalarda finansal

⁶ P. Stevens (2003). Resource impact: curse of blessing? A Literature Survey. *The Journal of Energy Literature*, 9 (1), s.3.

varlıklara yeterince yatırılamadığı iddia edilmiştir. Bunun dışında, petrol gelirlerini daha çok tüketim için kullanan ülkelerin, teknolojik gelişim kaynağı olan ticarete konu sektörlerle teşvik vermesi önerisinde bulunulmuştur. Neary (1982), kazanç patlamasının yaşanması ile birlikte, para talebinin artacağını ve yurtiçi para arzının değişmediği durumda, para piyasasındaki dengenin sağlanabilmesi için fiyat düzeyinin düşmesi gerektiğini ortaya koyarak, kazanç patlamasının üçüncü etkisi olan “likidite etkisi”ne vurgu yapmıştır. Ayrıca, Corden (1982, 1983) ticarete konu olan sektörlerin gerilemesinin engellenmesi açısından “döviz kuru koruması” kavramını geliştirmiştir.

Petrol ihracatçısı ülkelerde, sektörün istihdam açısından katkısının düşüklüğünü dikkate alan Wijnbergen (1984b) ticarete konu olan sektörlerle ücret teşviki vererek, reel ücret düzeyini ve dolaylı vergilerde indirimle giderek, reel tüketim düzeyini koruyarak işsizliğin ortaya çıkma ihtimalinin engellenmesini önermiştir. Burada ticarete konu olmayan sektörlerle doğru emek mobilitesinin ücret teşvikleriyle engellenebileceği düşünülmüştür. Daha sonra Wijnbergen (1985) kalıcı petrol fiyatı yükselişlerinin reel döviz kuru değerlenmesine yol açarak, ticarete konu olmayan sektörün ticarete konu sektörlerle görece olarak daha sermaye-yoğun olması durumunda, ekonominin sermaye birikiminin artacağını göstermiştir, ya da tersi.

Benjamin, Devarajan ve Weiner (1989), Hollanda Hastalığı modelinin daha çok gelişmiş ülke ekonomilerine uygun olduğunu ortaya koyarak gelişmekte olan ülkelerde farklı sonuçların elde edilebileceği tezini ileri sürmüştür. Gelişmekte olan ülkelerdeki sanayi ürünlerinin dünya piyasalarındaki muadillerinin tam ikamesi olmadığı iddia edilerek, Hollanda Hastalığı belirtileri ortaya çıktığında, sanayiden daha çok tarım sektörünün daralacağını, Kamerun örneğini inceleyerek ortaya koymuştur. Fardmanesh (1990), Neary ve Wijnbergen (1986)’in bir çok ülkede sanayi üretiminin kotalarla korunmasını, sanayi sektörünü ticarete konu olmayan sektör haline getirdiğini ve Benjamin, Devarajan ve Weiner (1989)’in tam olmayan ikame sanayi ürünleri tezlerine atıfta bulunarak, sanayi sektörü ürünlerinin yarı-ticarete konu olan duruma geldiğini iddia etmiştir. Hollanda Hastalığı tecrübesi yaşayan ülkelerde sanayi sektörünün genişlemesini ise, temel modele “dünya fiyatları etkisi” ilave ederek açıklamaya çalışmıştır. Böylece, tarım sektörünün hem harcama etkisince, hem de dünya fiyatları

etkisi altında daraldığı konusu işlenmiştir. Dünya fiyatları etkisi, petrol fiyatları arttığı zaman, sanayi ürünlerinin dünya fiyatlarının, tarım ürünlerinin fiyatlarına göre daha çok artması üzerine kurulmuştur.

Matsen ve Torvik (2005) ise doğal kaynak serveti ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Yapılan çalışmada, doğal kaynak gelirlerinin ülkenin ulusal servetinin yer altından çıkarılıp satılması ve nakde dönüştürülmesiyle elde edilmesinden dolayı, bunun geleneksel anlamda gelir olarak kabul edilmemesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Bu çalışmada, doğal kaynak servetinin optimal olarak yönetilmesi üzerine odaklanılmıştır. Bu modelde, “doğal kaynak laneti” (resource curse) ile Hollanda Hastalığı bir araya getirilerek, doğal kaynak zengini ülkelerin büyüme oranlarındaki farklılıklar açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada, doğal kaynak zengini ülkeler için geleneksel tasarruf verisinin yanıltıcı olabileceği üzerinde durulmuştur. Çünkü, milli gelir hesaplamalarında tasarruflar tanımlanırken, yer altından çıkarılan, satılan ve yenilenemeyen doğal kaynakların ülke servetinde gerçek anlamda bir azalma olduğu ve bunun geleneksel anlamda bir gelir olmadığı dikkate alınmıyor. Doğal kaynak gelirlerinin daha çok tasarruf edilmesi durumunda, kaynakların laneti olgusundan kurtulmanın daha kolay olacağı ileri sürülmüştür. Diğer bir ifadeyle, doğal kaynak sektörünün olumsuz etkilerinden korunabilen ülkelerin, daha yüksek ulusal tasarruf oranlarına sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Türkçe literatürde ise, konu ilk kez Yıldırım-Mızrak (1999)’ın yurtdışındaki işçilerin ülkeye gönderdikleri döviz gelirleri açısından ele alınarak incelenmiştir. Türkiye tecrübesinde konunun farklı bir açıdan gündeme gelmesi sözkonusudur. 1960’lı yıllarda, Türkiye’den Batı Avrupa’nın gelişmiş ülkelerine doğru yaşanan yoğun işçi göçünün, 1963 – 1975 arasında, Türkiye’ye gönderdikleri döviz transferleri sayesinde, döviz rezervlerinde büyük artışın kaydedildiği görülmektedir. Yıldırım-Mızrak (1999) çalışmasında, Türkiye’de yoğun işçi gönderen bölgelerin Hollanda hastalığı etkilerine maruz kaldığı sonucuna ulaşmaktadır.

1.2. Hollanda Hastalığı Temel Modeli

Hollanda Hastalığı temel modeli çerçevesinde, dünya arz ve talep şartlarını etkileyemeyecek kadar küçük ülke bağlamında analizler yapılmıştır. Temel modelin açıklaması Corden ve Neary (1982) ve Corden (1984) dikkate alınarak yapılmıştır. Basitleştirici varsayımların teorik yapının iyi anlaşılması açısından burada bir daha hatırlatılması gereklidir. Küçük ülke ekonomisinde, belirli dünya fiyatlarında ticarete konu iki mal ve ticarete konu olmayan bir malın üretildiği varsayılmıştır. Ticarete konu olan mal sektörleri, dünya fiyatları karşısında, fiyat-kabullenici durumdadırlar. Ticarete konu olmayan mal sektöründe ise, fiyatlar yurtiçi arz ve talep dengesinin sağlanması için esnek olarak varsayılmıştır. Ticarete konu iki sektör, X_E `enerji` ve X_M `imalat`, ticarete konu olmayan tek sektör ise `hizmet` X_S sektörü olarak belirtilmiştir. Bütün malların nihai tüketim için kullanıldığı varsayılmaktadır. Model reel açıdan ele alınmış, ve parasal etkilerin nötr olduğu varsayılmıştır. Modelde fiyatlar (ticarete konu malların belirli fiyatları olarak ifade edilmiştir) görece olarak belirlenmiş, milli hasıla ile harcamaların her zaman eşit, böylece ticaretin her zaman dengede olduğu varsayılmıştır. Mal veya faktör fiyatlarında her hangi bir dengesizlik yoktur, yani reel ücretler tam esnektir, böylece tam istihdamın her zaman sağlanacağı varsayımı da yapılmıştır. Dolayısıyla, ekonomik anlamda büyüme gözardı edilmiş, potansiyel doğal servet refahının farklı faktörler arasındaki kazanç dağılımına odaklanılmıştır⁷.

Statik çerçevede tanımlanmakta olan model üç sektörden oluşmaktadır: belirli dünya fiyatlarında ticarete konu olan iki mal ve yurtiçi talep ve arz şartlarında fiyatı belirlenen ticarete konu olmayan mal. Sanayisizleştirme (“de-industrialisation”) olgusunun yaşanması, ticarete konu olan mallar sektöründen sanayinin (burada imalat) daralması ile gözlemlenecektir. Bununla birlikte, Hollanda Hastalığı çekirdek teorisinden farklı olan model yapıları da ortaya konabilir. Örneğin, Nijerya’da ve Avusturalya’da kazanç patlaması yaşayan sektörün yanında daralan sektör ihracata yönelik üretim yapan tarım sektörü⁸; İrlanda ve diğer yarı gelişmiş ekonomilerde ise, bu

⁷ Corden and Neary (1982), s.826.

⁸ Yıldırım – Mızrak (1999), s. 58.

tür bir baskı doğal kaynakların bulunup çıkarılmasından daha çok sanayi sektörünün kendi içindeki hızlı teknolojik gelişmeden kaynaklanmıştır.

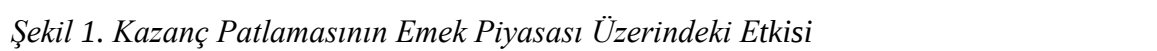
Hollanda Hastalığı modelinde kazanç patlaması yaşayan⁹ enerji ve sanayi sektörlerinin dış rekabete açık oldukları ve ürettikleri çıktı için sabit dünya fiyatlarını veri olarak kabul ettikleri varsayılmıştır. Küçük ve dışa açık bir ekonomide, kazanç patlamasının reel döviz kuru üzerindeki etkisi kilit değişkendir. Reel döviz kuru, ticarete konu olmayan mal fiyatlarının ticarete konu mal fiyatlarına göre nispi fiyatı şeklinde tanımlanmaktadır. Buna göre, ticarete konu olmayan mal (hizmetler) fiyatlarında meydana gelen artış reel döviz kuru değerlenmesidir. Bu yüzden, reel döviz kurunun incelenmesi için, basit modele fiyatları içsel olarak belirlenen bir ticarete konu olmayan ürün ilave etmemiz gerekiyor. Diğer bir ifade ile, bu sektörün hizmetler sektörü olduğu varsayılmıştır. Ticarete konu iki mal için dünya fiyatlarını veri kabul ediyoruz.

Faktör piyasasının işleyişini şöyle tanımlayabiliriz: En azından kısa dönemde sanayi, sektöre özgü faktör kullanıyor ve bu faktörün getirisi sektörün karlılık endeksi gibi yorumlanabilir. Sonuç olarak, her bir sektörün kendine özgü spesifik bir faktör kullandığı ve emek faktörünün sektörler arasında hareketliliğe sahip olduğu varsayılmıştır¹⁰.

Bu varsayımlar altında, kazanç patlamasının etkilerini *Şekil 1*'den yararlanarak açıklayabiliriz. Yatay $O_S O_T$ eksenini ekonominin toplam emek gücünü göstermekte (basitleştirici varsayımla emek gücünün sabit olduğu kabul edilmiştir) ve eğriler sektörler için ücret düzeyinin azalan fonksiyonu olan emek talebini göstermektedir. Ücretin, tam istihdamı sağlamak için ayarlandığını varsaydığımız bu durumda, başlangıç dengesini L_S (hizmet sektörü ya da ticarete konu olmayan sektör emek talep eğrisi), ve L_T (ticarete konu olan her iki sektörün toplam emek talep eğrisi) eğrilerinin kesiştiği A noktasında olduğunu düşünelim. Şekilde L_M olarak görülen eğri ise sanayi sektörü emek talep eğrisidir, kazanç patlaması yaşayan sektör için emek talep eğrisi çizilmemiştir. Buradaki temel mantık, doğal kaynak patlaması yaşayan sektörün, diğer

⁹ “Kazanç patlaması yaşayan sektör” kavramı, (Yıldırım – Mızrak, 1999)’a göre kullanılmıştır.

¹⁰ J.P.Neary (1982). Real and monetary aspects of the Dutch Disease. *Working Paper*, No.5: ss.3-5

L_T ve L_S eğrilerinin kesiştiği A noktasında başlangıç tam istihdam dengesi

Hizmetlerin başlangıç fiyatının nasıl belirlendiğini göstermek için, düşey eksende ticarete konu malların ve yatay eksende hizmetlerin olduğu *Şekil 2*'den yararlanılacaktır. Ticaret hadleri sabit olduğundan, enerji ve sanayi toplam çıktısı X_T ticarete konu mallar sembolü ile gösterilebilir.

Ekonomik canlanma öncesi üretim imkanları eğrisi TS'dir. Mal ve faktör piyasaları başarısızlıklarının olmadığı bir durumda, başlangıç denge noktası a olarak görülmektedir. a noktasında üretim imkanları eğrisi ile orijinden en uzakta bulunan farksızlık eğrisinin bir birine teğet olduğu görülmektedir. Böylece, hizmet ürünlerinin başlangıç fiyatı, yani başlangıç reel döviz kuru, farksızlık eğrisi ile üretim imkanları eğrisinin bir birine teğet olduğu a noktasındaki ortak eğime eşit olacaktır.

Kazanç patlamasının kaynağı temel modelde enerji sektöründe meydana gelen teknolojik gelişme gibi verilmektedir. Burada, kaynak dağılım ve harcama etkilerine ayrı ayrı bakılacaktır. Kaynak dağılım etkisinde iki aşamalı analiz gereklidir. İlk aşamada reel döviz kuru (hizmetlerin nisbi fiyatı) sabittir. İkinci aşamada ise, hizmet malları fiyatı piyasada dengenin sağlanması için değişmiştir.

Teknolojik gelişme sonucunda, enerji sektörünün talep eğrisi sağa doğru kayacaktır. Belirli bir ücret düzeyinde, karlılığın ve emek talebinin artması fiyat artışından kaynaklanan etkilere benzerdir. Bu, ticarete konu olan mallar sektörünün toplam emek talep eğrisini L_T 'den L_T^1 'ye doğru değiştirmekte ve yeni denge noktası B olmaktadır. Bu etki, sabit döviz kurunun geçerli olduğu bir durumda, ücret düzeyinin w_1 'den w_2 'ye çıkmasını sağlayacak ve emeğin sanayi ve hizmetler sektöründen ayrılarak enerji sektörüne kaymasına neden olacaktır.

Bu durumda, sanayi sektöründeki istihdam, O_TM 'den O_TM' ne düşmüştür, ve böylece kaynak dağılım etkisi ortaya çıkararak doğrudan sanayisizleştirmeyi ("direct de-industrialisation") arttırdığı görülmektedir. Yani kaynakların kazanç patlaması yaşayan sektöre kayması sonucu sanayi sektörü daralmıştır. Şekil 2'ye baktığımızda ise, kazanç patlamasının ekonominin hizmet çıktısının maksimum sınırı OS'yi değiştirmedeği görülmektedir, ama ticarete konu mallar sektörünün çıktısı OT'den OT'ne doğru genişlemiştir. Üretim imkanları eğrisi assimetrik olarak T'S durumuna gelmiştir ve sabit döviz kurunda kaynak dağılım etkisi, üretimin a'dan b'ye kayması şeklinde temsil edilmiştir. Emeğin hizmet sektöründen ayrılması ve enerji sektörüne kayması sonucunda, hizmet ürünlerinin çıktısını azalmıştır, bu yüzden b noktası a'nın soluna düşmektedir.

Şimdilik harcama etkisinin olmadığını düşünerek, hizmet ürünlerinin talebinin gelir esnekliğinin sıfır olduğu varsayılmaktadır. Esneklik konusunda yapılan bu varsayımla, Şekil 2'de gelir-tüketim eğrisinin düşey bir doğru olduğu ve a noktasından geçerek, T'S eğrisini j noktasına kestiği sonucu çıkacaktır. Bu yüzden, başlangıç reel döviz kuru düzeyinde, kaynak dağılım etkisinden dolayı hizmet ürünlerine yönelik talep fazlası oluşacaktır. Diğer bir ifadeyle, hizmet ürünleri talebi sabit iken, kaynak dağılım

etkisinden dolayı, hizmet ürünleri çıktısının azalmasının doğal sonucu talep fazlası olacaktır. Dengenin yeniden sağlanabilmesi için, reel döviz kuru değerlendirilmesi gerekecektir, yani hizmet ürünlerinin fiyatının talep fazlasının ortadan kalkması için yükselmesi gerekmektedir. Fiyattaki bu artış, hizmet sektörüne yönelik talebi azaltacak ve kaynak dağılım etkisince ortaya çıkan bu sektörün çıktısının azalmasının önlenmesi yönünde etki yapacaktır. Yine de, hizmetler sektörünün çıktısındaki azalış tersine çevrilemez: *Şekil 2*'de bu ayarlamayı takip eden denge noktası T'S üretim imkanları eğrisi üzerinde, b ve j noktalarının ortasında bir yerde gerçekleşecektir. Bu da şu anlama gelmektedir: hizmet sektöründeki çıktı miktarı kaynak dağılım etkisi sonucunda başlangıç denge düzeyinden daha düşüktür.

Harcama etkisi ise, doğal kaynak sektöründen elde edilen gelirin, hem ticarete konu, hem de ticarete konu olmayan mallar sektörüne yönelik talep oluşturmaları sonucu ortaya çıkmaktadır. Harcama etkisini, kaynak dağılım etkisinden soyutlayarak açıklamak gerekmektedir: böylece, enerji sektörünün emek talep etmediği varsayılmaktadır. Bundan dolayı, başlangıç reel döviz kuru düzeyinde, kazanç patlamasının *Şekil 1*'de görülen her hangi bir etkisi yoktur (L_T ve L_M eğrileri artık eşanlı hale geldiğinden), buna karşın *Şekil 2*'de ekonomik canlanma üretim imkanları eğrisinin yerini değiştirmektedir, eğriyi yukarı doğru kaydırmakta, b noktası a noktasının üzerinde yer almaktadır. Hizmet ürünleri için talebin gelirle birlikte artması şartıyla (yani hizmet ürünlerinin normal mal olması), başlangıç reel döviz kurunda talep, T'S üretim imkanları eğrisini c noktasında kesen O_n gibi bir gelir-tüketim eğrisi boyunca artmaktadır. Daha önceki duruma benzer şekilde, başlangıç reel döviz kuru düzeyinde hizmet ürünleri için talep fazlası meydana gelmektedir ve bu yüzden reel değerlendirilmenin ortaya çıkması, yani hizmet ürünleri fiyatlarının artması şeklinde bir durum ortaya çıkacaktır. Bu durumda, yeni denge noktası j ve c noktaları arasında oluşacaktır ve böylece hizmet sektörü çıktısının başlangıç düzeyine göre arttığı gözlemlenecektir.

İki etki bir araya getirildiğinde, her ikisinin de reel değerlenmeye katkıda bulunduğu görülmektedir: *Şekil 2*'de nihai denge noktası g'de, başlangıç denge noktası a'ya göre hizmet ürünleri fiyatlarının göreceli olarak daha yüksek olduğu

görülmektedir. Dolayısıyla, kaynak dağılım etkisinin hizmet sektörü çıktısını azaltma yönünde, harcama etkisinin ise bu çıktıyı arttıma yönünde etki yaptığı görülmektedir. Bu etkilerden hangisinin daha baskın olacağı konusunda ise herhangi bir tahmin yapılamaz. *Şekil 2* harcama etkisinin daha güçlü olduğu varsayımına göre çizilmiştir ve bu yüzden, g noktası j noktasının sağ tarafına denk gelmektedir.

Ekonomik canlanma sonrasında hizmet sektörü çıktısının belirsizliği konusu sanayi sektörü için geçerli değildir. Bu durum, *Şekil 1* yardımıyla açıklanabilir. Hizmet ürünleri fiyatlarının yükselmesinden dolayı, hizmet sektörü emek talep eğrisi yukarıya doğru kayarak L_S^I durumuna gelmekte ne nihai denge noktası C noktasında oluşmaktadır. Bu durumda, ücret düzeyinin daha da yükselerek w_3 'e ulaşması sonucunda, sanayi sektörü istihdamı O_TM' 'den, O_TM'' 'ne doğru azalmaktadır. Bu bakımdan, şu sonuç ortaya çıkarılabilir: kazanç patlaması, doğrudan sanayisizleştirmeye (“direct de-industrialisation”) sebep olarak sanayi sektörü çıktısının O_TM' 'den, O_TM' 'ne düşmesine yol açmıştır ve ayrıca, dolaylı sanayisizleştirmeye (“indirect de-industrialisation”¹¹)` sebep olarak, sanayi sektörü çıktısını ilaveten O_TM'' 'ne kadar azaltmıştır. Birinci durum, sadece kaynak dağılım etkisi sonucu oluşmakta iken, ikincisi, reel döviz kuru değerlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Reel döviz kurundaki bu değerlenme ise kaynak dağılım etkisine göre hizmet ürünleri çıktısının azalması (başlangıç reel döviz kurunda) ve harcama etkisine göre hizmet sektörü ürünleri için artan talebin sonucunda meydana gelmiştir. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa, sanayi sektörü istihdamının kesin bir şekilde azalmasından dolayı bu sektörün çıktı miktarının azalması da gerekmektedir¹².

1.3. Hollanda Hastalığının Makro Ekonomik Etkileri

Hollanda Hastalığı teorisi, bir bakıma ekonomideki yapısal değişimin hangi yönde olacağına dair bilgiler sunmaktadır. Şöyle ki, bazı endüstrilerde daralma yaşanırken, diğer başka endüstriler genişleme tecrübesi yaşarsa, ekonominin toplam mal ve hizmet üretme kapasitesi genişleyecektir. Sektörel ihracat patlaması yaşanmasının ekonominin diğer ticarete konu mallar üreten endüstrilerinde ters yönde genel denge etkilerine yol

¹¹ “Direct ve Indirect De-industrialisation” kavramları, (Yıldırım – Mızrak, 1999)’a göre kullanılmıştır.

¹² Corden and Neary (1982), s.831.

açacağı gözlenecektir. Yukarıdakine benzer dört farklı durumdan bahsedilebilir. 1960'larda Japonya'da sanayi sektöründe teknolojik olarak gelişen kısımların tarımı da kapsayan daha az dinamik olan ticarete konu mallar üreten sektörler üzerindeki olumsuz etkileri. İsviçre tahvilleri ve parasının ihracı konusunda yaşanan aşırı artışın 1970'lerde İsviçre Frankının reel değerlenmesine yol açması ve diğer İsviçre ihracat ve ithalata rakip endüstrileri üzerindeki negatif etkileri. İsviçre'deki bu gelişmenin yumuşatılması için sermaye kontrolleri yönünde adımlar atılmıştır. Avustralya'da 1850'lerde altın madenleri bulunmasının, bu ekonominin endüstrileri üzerinde Hollanda Hastalığı benzeri etkilerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanması. Avusturalya'da ücretlerin dört kat artması ve yurtiçi fiyat baskıları gözlemlenmiştir. Yüksek ücretler, Avusturalya'nın ticarete konu tarım sektörünün rekabet gücünün düşmesine yol açmıştır. Altın madenleri tükendiğinde ise, Avusturalya'da tarım üretimi yeniden artmaya başlamıştır. Tarihsel olarak daha geriye gidildiğinde ise, 16. yüzyılda, Amerikan değerli madenlerinin İspanya'ya akması sonucu ortaya çıkan endüstri yapısındaki dönüşümden bahsedilebilir¹³.

Yukarıdaki örneklerden de görüleceği gibi Hollanda Hastalığı, ekonomik gelişmişlik ve refah konusunda gösterge olmaktan çok, ekonominin sektörel dönüşümü konusundaki gelişimi açıklamaktadır. Hiç doğal kaynağı olmayan ülkeler ile, doğal kaynak zengini ülkelere ait bir çok kalkınma endekslerinin karşılaştırılmasında da böyle bir sonuç elde edilmiştir¹⁴. Hollanda Hastalığı'nı en şiddetli yaşayan ülkelerden Nijerya'da bile, doğal kaynak gelirleri önemli eğitim kalkınması projelerinde kullanılmıştır¹⁵.

Bu bakımdan sektörel dönüşüme neden olan etkilerin incelenmesi önem taşımaktadır. Çekirdek modelde var olan, harcama, kaynak dağılım etkisi, enclave durumuna ilave olarak burada, likidite etkisi ve dünya fiyatı etkisi de teorik çerçeve kapsamında incelenmiştir.

¹³ W. M.Corden (1983). The economic effects of a booming sector. *International Social Science Journal*, 35 (3), s.442.

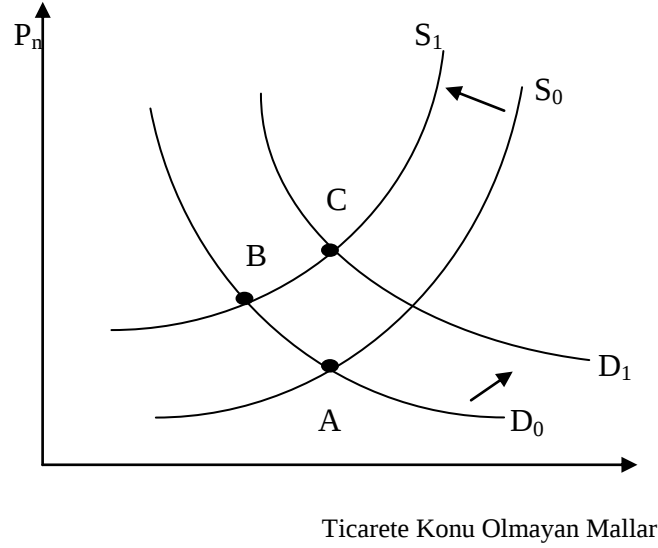
¹⁴ G.A.Davis (1995). Learning to love the Dutch Disease: evidence from the mineral economies. *World Development*, 23 (10), s.1773.

¹⁵ Gelb vd. (1988), s.259.

1.3.1. Kaynak Dağılımı Etkisi

Hollanda Hastalığı temel modelinde yapılan analizlerin merkezinde kaynak dağılımı ve harcama etkileri arasındaki farkın ortaya konulması özellikle amaçlanmıştır. Enerji sektöründe kazanç patlaması yaşandığında, bu durum o sektörde istihdam edilen faktörlerin marjinal ürününü arttırmaktadır ve hareketli üretim faktörlerini ekonominin diğer sektörlerinden enerji sektörüne doğru çekmektedir. Bu durum, ekonomide çeşitli ayarlanmaların yapılması ile sonuçlanacaktır. Ayarlanma mekanizması burada reel döviz kuru aracılığıyla çalışacaktır. Bu kaynak dağılım etkisidir. Kaynak dağılım etkisi, enerji sektörünün emek talep eğrisini sağa doğru kaydırmaktadır. Emek talep eğrisinin sağa doğru kaymasının büyüklüğü yaşanan ekonomik canlanmanın hacmine bağlı olacaktır. Teknolojik gelişme ya da canlanan sektörün ürünlerinin fiyatının artması aynı şekilde sonuçlanacaktır: her iki durumda da belirli bir ücret düzeyinde enerji sektöründe karlılık ve emek talebi artacaktır.

Temel modelde, reel döviz kurununun ticarete konu olmayan malların, ticarete konu olan mallara göre nisbi fiyatı şeklinde tanımlandığını tekrar hatırlatalım. Böylece ticarete konu olmayan malların (hizmetlerin) fiyatındaki yükselişin, reel döviz kuru değerlendirilmesi anlamına geldiği kolayca anlaşılmaktadır. Dolayısıyla başlangıçtaki reel döviz kurunda, enerji sektöründeki ücret düzeyinin yükselmesi, emeğin sanayi ve hizmetler sektöründen kazanç patlaması yaşayan sektöre kaymasına neden olacaktır. Böylece, sanayi sektörü istihdamı azalacaktır.

Şekil 3. Kaynak Dağılım ve Harcama Etkileri

Kaynak:Corden,1984: 361.

Emeğin sanayi sektöründen kazanç patlaması yaşayan sektöre kayması, doğrudan sanayisizleştirme (“direct de-industrialisation”) olarak isimlendirilmektedir. Kaynak dağılım etkisinin ikinci kısmı ise, ekonomik canlanma yaşayan sektörle, ticarete konu olmayan sektörün etkileşimini göstermektedir. Şekil 3’te P_n ticarete konu olmayan mallar fiyatı ve miktarının geçerli olduğu eksenlerde, ticarete konu olmayan mallar arzı ve talebi incelenerek, bu durum açıklanabilir. Arz eğrisi, ticarete konu olmayan mallar ile iki ticarete konu mal arasındaki dönüşüm eğrisinden yararlanarak türetilmiştir. Talep eğrisi ise, harcamaların gelire eşit olduğu durumda, ticarete konu olmayan malların çeşitli fiyatlarında, ticarete konu olmayan mallara olan talebi göstermektedir. Ekonomik canlanma öncesi, S_0 ve D_0 arz ve talep eğrilerinin kesiştiği A noktasında piyasada denge sağlanmıştır. Kaynak dağılım etkisi sonucunda, sabit reel döviz kurunun geçerli olduğu bir durumda, emeğin hizmetler sektöründen enerji sektörüne kayması gerekmektedir. Bu durumda, kaynak dağılım etkisi ticarete konu olmayan malların arz eğrisinin S_0 ’dan S_1 durumuna gelmesini sağlayacaktır. Böylece, harcama etkisi sonucu ticarete konu

olmayan mallara yönelik olarak artan talebe ilave olarak, hizmetler sektörü arzının azalması, bu sektöre yönelik talep fazlasının oluşmasına neden olacaktır. Bu da daha fazla reel döviz kuru değerlenmesine neden olacaktır. Bu yüzden, daha çok emek, enerji-dışı ticarete konu sektörden ayrılarak hizmetler sektörüne kayacaktır. Doğrudan sanayisizleştirme (“direct de-industrialisation”)ticarete konu olmayan mallar piyasasının katılımı olmadan gerçekleşmektedir ve böylece, reel döviz kurunda her hangi bir ayarlanma gerekmemektedir. Yalnız yukarıdakine benzer şekilde, emeğin sanayi sektöründen hizmetler sektörün kayması reel döviz kuru değerlenmesi aracılığıyla çalışmaktadır. Ticarete konu olmayan mallar piyasasında B gibi denge noktasının olduğu dikkate alınırsa bu sonuç kolaylıkla anlaşılmaktadır. *Şekil 3*’te de görüldüğü gibi, ticarete konu olmayan malların çıktısı başlangıç düzeyinin üzerinde veya altında olabilir. Hizmet mallarına yönelik talep eğrisinin D_0 ’dan D_1 durumuna gelmesi harcama etkisini temsil etmektedir. Arz eğrisinin S_0 ’dan S_1 ’e doğru kaymasının ise kaynak dağılım etkisini temsil ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla harcama etkisi ticarete konu olmayan malların çıktısını arttırma eğilimindeyken, kaynak dağılım etkisi tam tersi yönde etki göstermektedir¹⁶.

1.3.2. Harcama Etkisi

“Harcama etkisi, zengin kaynağın neden olduğu yüksek ek kazancın refahta yarattığı artıştan kaynaklanmaktadır. Gelirdeki artış ticarete konu olmayan mal ve hizmetlere harcanmakta ve dolayısıyla bunların nispi fiyatı (ticarete konu olan mallar göre) artmaktadır. Bu ise, reel döviz kurunu arttırmaktadır. O halde, harcama etkisi reel döviz kurunun artmasına paralel olarak ticaret konu olan mal sektörlerindeki daralmayı ifade etmektedir”¹⁷. Harcama etkisinin yönetilmesi, gelişmekte olan ülkeler için özel önem arz etmektedir. Ülkeler, Hollanda Hastalığı’nın etkilerinden kaçınmak için, yüksek kazanç patlaması sonucu elde ettikleri gelirleri, uzun dönem hedeflere yönlendirmeliler¹⁸.

¹⁶W.M.Corden(1984). Booming sector and Dutch Disease economics: survey and consolidation. *Oxford Economic Papers*, 36 (3), s.361’den aktaran Yıldırım – Mızrak (1999) s.57.

¹⁷Yıldırım – Mızrak (1999) , s.56.

¹⁸N. Usui (1996). Policy adjustments to the oil boom and their evaluation: The Dutch Disease in Indonesia. *World Development*, 24(5), ss. 887 – 900’den aktaran Yıldırım – Mızrak (1999), s.56.

Buradaki asıl amaç, harcama etkisinin kısa dönemde tüketime yönelip, elde edilen kazanımların kaybolmasına yol açmasını önlemek amacı gütmektedir.

Dahası, kazanç patlaması yaşayan enerji sektörü, ekonominin diğer kısımlarında istihdam edilen kaynakların nisbi olarak çok azını kullanıyorsa bu durumda, kaynak dağılım etkisi ihmal edilebilir hacimde olacaktır. Ekonomideki canlanmanın başlıca etkisi harcama etkisi aracılığıyla görülecektir. Enerji sektöründeki kazanç patlamasından kaynaklanan daha yüksek reel gelir, hizmetler sektöründe daha fazla harcamanın yapılmasını olanaklı hale getirerek, bu ürünlerin fiyatlarını yükseltecektir (yani reel değerlenme yaşanacaktır) ve bu da ekonomide daha fazla ayarlanmaların yapılmasını gerektirecektir. Harcama etkisinin önemi hizmet ürünleri marjinal tüketim eğilimi ile pozitif ilişki içerisinde olacaktır¹⁹.

Kazanç patlaması yaşayan sektörden dolayı meydana gelen ilave gelirin bir kısmı, doğrudan faktör sahipleri tarafından ya da dolaylı olarak devletçe vergi olarak toplanıp, daha sonra kamu tarafından harcadığında, ticarete konu olmayan mallara olan talebin gelir esnekliğinin pozitif olması şartıyla, ticarete konu olmayan malların ticarete konu olan mallara göre nisbi fiyatının artması gerekecektir. Bu da reel değerlenmedir. Bu reel değerlenme sonucunda, kaynaklar, kazanç patlaması yaşayan ve yaşamayan ticarete konu olan sektörlerden, ticarete konu olmayan sektöre doğru kayacaktır.

Şekil 3`te de, düşey ekseninde, P_n , ticarete konu olmayan malların, kazanç patlaması yaşayan sektör-dışı ticarete konu mallara göre nisbi fiyatını göstermektedir. Daha önce de söylendiği gibi, arz eğrisi, ticarete konu olmayan mallar ile iki ticarete konu mal arasındaki dönüşüm eğrisinden yararlanarak türetilmiştir. Talep eğrisi ise, harcamaların gelire eşit olduğu durumda, ticarete konu olmayan malların çeşitli fiyatlarında, ticarete konu olmayan mallara olan talebi göstermektedir. Harcama etkisi talep eğrisini, D_0 `dan  $D_1$  durumuna getirerek,  $P_n$ `nın artmasına sebep olarak, kaynakların diğer sektörlerden ticarete konu olmayan sektöre doğru kaymasına neden olmaktadır²⁰. Sonuç olarak, kazanç patlaması yaşayan sektörde ortaya çıkan gelir, hem ticarete konu, hem de

¹⁹Corden and Neary (1982), s.829.

²⁰Corden(1984), s.360.

ticarete konu olmayan mallara yönelik talebi arttıracaktır. Ticarete konu malların fiyatları dünya piyasalarında belirlendiğinden, ticarete konu olmayan mallar sektörüne yönelen talep, bu sektörün mallarının fiyatını nisbi olarak arttırmaktadır.

1.3.3. Enclave Durumu

Burada “enclave” terimi, ileri geri bağlantısı zayıf sektörler için kullanılmaktadır. “Özellikle petrol patlamasının incelendiği durumda, literatürde rastlanan özel etkidir. Patlama yaratan sektör, ekonominin diğer sektörlerinde hareketli olan üretim faktörünü kullanmadığı zaman, enclave etkisi ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, kaynak dağılım etkisi olmayacağı için, yalnızca harcama etkisi var olup, doğrudan sanayisizleştirme (“direct de-industrialisation”) olgusu ve kaynak dağılım etkisinin kilit mekanizması olan reel döviz kurunun değer kazanması söz konusu değildir”²¹.

Hollanda Hastalığı teorisinin şekillenmeğe başladığı zamanda bile, kazanç patlaması yaşayan sektörün yurtiçi faktör piyasaları ile bağlantısı ilgi konusu olmuştur. Bu özel durum (enclave etkisi), kazanç patlaması yaşayan sektörün, ekonominin geri kalan kısmında hareketli olan üretim faktörünü istihdam etmediği şeklinde tanımlanmıştır. Böylece bir çok modelde, kazanç patlaması yaşayan sektörün yurtiçi faktör piyasalarına katılımı olmadığı varsayımı altında ele alınmıştır. Bu durumda, sadece harcama etkisi sözkonusu olacağından, doğrudan sanayisizleştirme (“direct de-industrialisation”) durumunun gerçekleşmeyeceği gözlenecektir. Dolayısıyla kaynakların yeniden dağılımı için kilit değişken reel döviz kuru değerlendirilmesi olacaktır. Ticarete konu olmayan mallar sektörüne yönelik talebin başlangıçta yükseldiği varsayımı altında, sonuç olarak, ticarete konu olmayan mallar sektörü üretimi ekonomik genişleme öncesi duruma göre daha yüksek olacaktır²². Sadece harcama etkisini dikkate alan çalışmalar şu şekilde sıralanabilir: Buiters and Purvis (1984), Eastwood and Venables (1982), Bruno and Sachs (1982), Harberger (1983), van Wijnbergen (1984a, 1984b, 1985), Benjamin (1990).

²¹ Yıldırım – Mızrak (1999), s.58.

²² Corden (1984), s.362.

Doğal kaynak kazancı patlaması yaşayan sektörün, yurtiçi faktör piyasaları ile bağlantısı zayıf olduğunda, kaynak dağılım etkisi ortadan kalkıyor. Örnek vermek gerekirse, Endonezya ve Meksika’da “enclave” olarak bilinen bu durumun varlığı iddia edilebilir²³. Yine, Botswana tecrübesi ele alındığında görülmektedir ki, madencilik sektörü nominal GSYİH’nın yaklaşık yüzde 40’ını üretirken, istihdama sadece yüzde 3,5 oranında bir katkı yapmıştır²⁴. Kamerun tecrübesinde, petrol sektöründe istihdam edilen emek ve sermayenin daha çok yabancı kaynaklı olduğu ifade edilmektedir²⁵. Böylece, çekirdek modelden yararlanarak sadece harcama etkisinin sonuçlarını tartışmak mümkün. Doğal kaynak sektöründeki kazanç artışı sonucunda meydana gelen harcama etkisi ise tek başına, petrol-dışı ticarete konu mallar sektörünün (sanayi ve tarım) üretimini azaltırken, ticarete konu olmayan sektörün genişlemesine neden olmaktadır²⁶.

Hollanda Hastalığı temel modelinde, kaynak dağılım etkisinin var olması tam istihdam varsayımından hareketle ortaya konmuştur. Yalnız kazanç patlaması yaşayan ekonomiler dikkate alındığında kaynak dağılım etkisinin ihmal edilebilir düzeyde olduğu görülmektedir. Bu tezin kapsamında incelenen ülke örnekleri dikkate alındığında, bu durum daha açık şekilde kendini göstermektedir. Özellikle petrol sektörünün sermaye-yoğun yapısından dolayı, ekonominin mal ve faktör piyasaları ile bağlantıları çok zayıf olan bir endüstrinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda, denizde yapılan petrol çalışmaları enclave yapısını daha da güçlendirmektedir. Petrol üretiminin daha çok sahil şeridinde ve ülkenin çeşitli bölgelerinde yayılması nedeni ile ilgili Brezilya örneği bu duruma başka bir somut örnek olarak verilebilir. Brezilya devlet monopolü Petrobras’ın (1953’ten 1997’ye kadar) global faktör ve girdi pazarlarına tam erişimi mevcut olmuştur. Bu durumda, hem şirketin yüksek düzeyli ekipman talebi, hem de kalifiye işgücü kadrosunun kolaylıkla temin edilebiliyor olması, yerel ekonomilere petrol sektörünün katkısını sınırlandırmıştır. Brezilya örneğinde,

²³N. Usui (1997). Dutch Disease and policy adjustments to the oil boom: A comparative study of Indonesia and Mexico. *Resources Policy*, 23 (4), s.151.

²⁴H.K.Siphambe (2004). Botswana’s economy and labour market: are there any lessons for SADC regional integration? *Development Southern Africa*, 21(2), s.357.

²⁵N.C. Benjamin vd. (1989). The ‘Dutch’ Disease in a developing country: oil reserves in Cameroon. *Journal of Development Economics*, 30 (1), s. 73.

²⁶S.v.Wijnbergen (1984b). Inflation, employment and the Dutch Disease in oil-exporting countries: A short run disequilibrium analysis. *The Quarterly Journal of Economics*, 99 (2), s. 248.

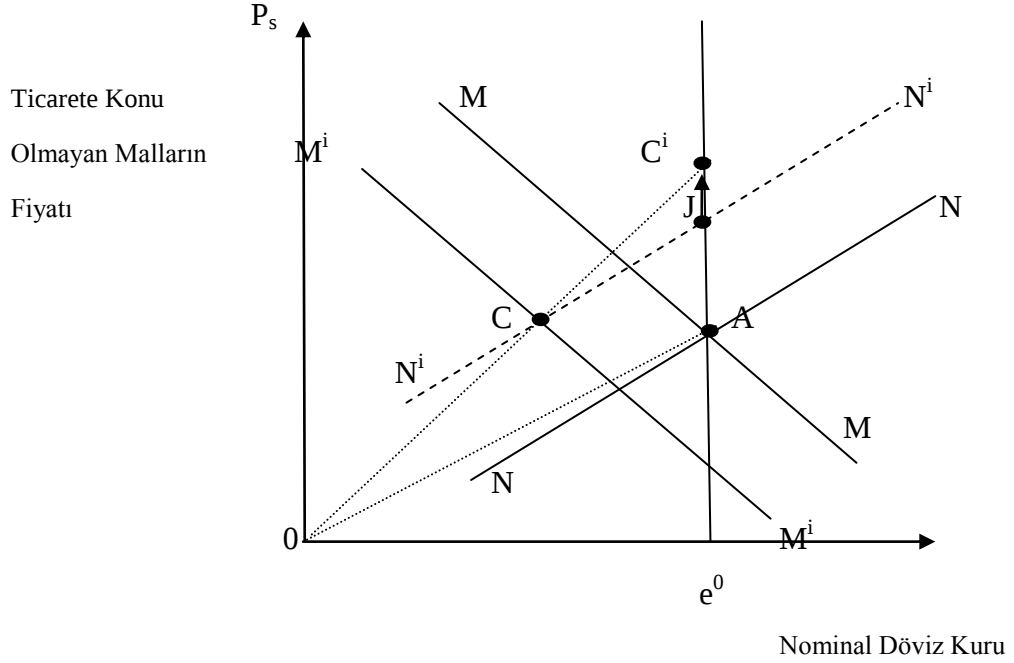
denizde yapılan petrol arama ve üretim çalışmalarının yerel ekonomiler üzerinde hiç bir etkisi olmadığı bulgusuna rastlanmıştır. Karada yapılan çalışmaların ise yerel ekonominin verimli faktörlerinin dağılımı üzerindeki etkisinin önemsiz olduğu görülmektedir²⁷. Bununla birlikte, bu tez kapsamında ele alınan bir çok ülke örneğinde de görülmektedir ki, genellikle kazanç patlaması yaşayan petrol sektörü, sermaye-yoğun olduğundan, bu kaynak dağılım etkisinin önemsizleşmesine yol açmıştır.

1.3.4. Likidite Etkisi

Çekirdek modelin öngörülleri konusunda açıklanan kaynak dağılım etkisi ve harcama etkisi daha çok reel ekonomiyle ilgilidir. Likidite etkisi Neary (1985) ve Neary van Wijnbergen (1986) ve çalışmalarından yararlanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Nominal ücret ve fiyat yapışkanlıklarını dikkate almadan, ücretin ve ticarete konu olmayan malları fiyatlarının esnek olduğu varsayımı altında, Hollanda Hastalığı parasal sektör açısından değerlendirilebilir. Ticari malların (ticarete konu olan malların) dünya piyasasında küçük olan model ülke, aynı zamanda varlık piyasasında da küçük olacağını varsayalım. Uluslararası sermaye hareketlerinde kısıtlamanın, politik riskin ve işlem maliyetlerinin de olmadığı varsayılacaktır. Böylece, yerli ve yabancı tahviller bir birinin tam ikamesi olacaktır. Üçüncü bir varlık türü olarak ise, ulusal para kabul edilecektir ki, bu da yabancı yerleşiklerde bulunmamaktadır. Ekonominin reel sektörünün açıklandığı bölümde, ticarete konu olmayan malları dikkate aldığımız gibi burada da ticarete konu olmayan varlığın açıklanmasının analiz açısından daha yararlı olduğu görülmektedir²⁸. Bunun için *Şekil 4* kullanılacaktır.

²⁷F. Caselli and G.Michaels (2009). Do oil windfalls improve living standarts? evidence from Brazil. *NBER Working Paper*, 15550, ss. 10 – 15.

²⁸Neary (1982),s.15.

Şekil 4. Kazanç Patlamasının Sabit ve Esnek Döviz Kuru Rejimlerinde Etkileri

Kaynak: J.P.Neary and S.v.Wijnbergen (1986). Natural Resources and the macroeconomy, a theoretical framework: Natural Resources and the Macroeconomy.(Ed:J.P.Neary, S.v. Wijnbergen).Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, ss.13 – 53.

Şekil 4'te dikey eksen, ticarete konu olmayan malların nominal fiyatını P_s , düşey eksen ise, nominal döviz kurunu e , (bir birim yabancı paranın yerli para cinsinden değeri) göstermektedir. Doğal kaynak patlaması yaşayan sektör ve sanayi sektörünün fiyatlarının sabit kalacağı durumda, e , nominal döviz kuru, ticarete konu olan malların yurtiçi fiyatı gibi yorumlanabilir. Yurtiçi fiyat düzeyi ticarete konu olan ve ticarete konu olmayan malların fiyatının ağırlıklı ortalaması olarak kabul edilecektir.

$$P = \beta_s P_s + (1 - \beta_s) e \quad (1)$$

Burada yurtiçi fiyat düzeyi P iken, β_s ve $(1 - \beta_s)$ ağırlıklar olmak üzere, P_s , ticarete konu olmayan mallar sektörünün ve e de ticarete konu olan mallar sektörünün fiyat düzeylerini temsil etmektedir.

Yurtiçi ve yabancı faiz oranlarının eşit olduğunu düşünerek, döviz kurundaki beklenen değişimler şimdilik göz ardı edilmektedir. Eğer esnek döviz kuru sistemi geçerli olursa ve yurtiçi para piyasası her zaman dengede olduğu durumda, ticarete konu olmayan ürünlerin fiyatlarında meydana gelen artış nominal döviz kurundaki bir azalışa karşılık gelecektir. Çünkü yurtiçi para arzının, tam istihdam gelir düzeyinde değişmediği ve yurtiçi faiz oranlarının dünya faiz oranlarına eşit olması varsayılmıştır. Alternatif olarak, sabit döviz kuru sistemi geçerli olursa, para piyasasında dengesizlikler olacaktır. Reel para balanslarının arzu edilen düzeyinin geleneksel para talebi fonksiyonu tarafından belirlendiğini varsayıyoruz:

$$m - P = \alpha y - \delta i \quad (2)$$

Burada, i yurtiçi faiz oranı iken, m , P ve y ise, nominal para talebi, fiyat düzeyi ve reel gelirin logaritmasıdır. 2 numaralı eşitlik, nominal döviz kuru ile iki farklı yoldan ilişkilidir. Birincisi, P , yukarıda da belirtildiği gibi, ticarete konu olan ve olmayan malların fiyatlarının ağırlıklı ortalamasıdır. İkincisi, döviz kuru değişimelerindeki beklentiler, yurtiçi faiz oranı ile dünya faiz oranları arasındaki bağlantıyı etkilemektedir. Döviz kuru ile ilgili beklentiler bu analizde dikkate alınmazken, dünya ve yurtiçi faiz oranlarının bir birine eşit olduğu varsayılmaktadır. Para piyasasında denge, yurtiçi para arzını (2) numaralı eşitlikle bir araya getirerek bulunacaktır ve böylece Şekil 4'teki negatif eğimli MM eğrisi elde edilecektir. Eğer esnek döviz kuru geçerli ise ve yurtiçi para piyasası her zaman dengede ise, ekonomi MM eğrisi üzerinde olacaktır: yurtiçi faiz oranlarının dünya faiz oranlarına eşit olduğu ve para arzı, gelir düzeyi tam istihdamdayken, sabit tutulduğu durumda, P_s 'deki bir artış, e nominal döviz kurunda bir düşüşün ortaya çıkmasını gerektirmektedir. Bundan başka, sabit döviz kurunun geçerli olduğu bir durumda, MM doğrusunun üst tarafındaki noktalar, reel para balanslarının cari düzeyinin arzu edilenden daha az olduğunu gösterecektir. Bu dengesizlik, yabancı döviz rezervleri biriktirilerek yurtiçi para arzının genişletilmesiyle, giderilebilir. Bu yüzden, MM doğrusunun üstünde kalan noktalar, ticaret fazlasını gösterirken, altında kalan noktalar, dış ticaret açığını gösterecektir.

Başlangıç koşullarını ortaya koymak için, ticarete konu olmayan mallar piyasası için geçerli koşulları da belirtmekte yarar var. P_s 'deki artış, ticarete konu olmayan malların arz fazlasına neden olurken, e 'deki artış, talep fazlasının ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Dahası, sabit para arzının geçerli olduğu bir durumda, P_s ve e 'deki eşit orandaki bir artış, harcamaların kısılmasını ve reel balansların değerini düşürerek, ticarete konu olmayan malların arz fazlasına neden olmaktadır. Bu yüzden, ticarete konu olmayan mallar piyasasındaki dengeyi gösteren NN eğrisi, pozitif eğimlidir ve orijinden çıkan bir doğruya göre daha yatıktır. Böylece, kazanç patlaması yaşanmadan önce, ekonomi MM ve NN doğrularının kesiştiği A noktasında dengede bulunmaktadır.

Başlangıç fiyat düzeyinde, kaynak dağılım ve harcama etkileri sonucunda, ticarete konu olmayan mallara yönelik talep fazlası olduğu daha önceki açıklamalardan anlaşılmaktadır. Bu durumda, NN eğrisi N^1N^1 durumuna gelmektedir. Reel gelirdeki yükseliş, aynı zamanda talebi arttırmaktadır ve eğer para arzı değişmezse, para piyasasındaki dengenin sağlanabilmesi için, fiyat düzeyinin düşmesi gerekmektedir. Kazanç patlaması sonucunda yaşanan bu üçüncü etkiye likidite etkisi denmektedir ve bu yüzden MM eğrisi, M^1M^1 durumuna gelmektedir. Nominal döviz kuru rejimi dalgalı kur rejimi olduğundan dolayı, yeni denge noktası C olacaktır. Döviz kurundaki düşüş, OC doğrusunun OA'ya göre, daha yüksek olması ile de görülmektedir. Bu reel döviz kuru değerlendirilmesi, nominal döviz kuru değerlendirilmesine de yol açacaktır, ticarete konu olmayan malların fiyatı kesin olarak düşerken, ticarete konu olan malların fiyatları düşebilir, yükselebilir²⁹.

Döviz kuru başlangıç düzeyi olan e^0 'da sabit tutulursa ne olur? Sabit para arzı ile, her iki eğri de az önce açıklandığı gibi değişecek, ticarete konu olmayan malların fiyatının ayarlanması konusunda esnek olduğuna göre, ekonomi kısa dönemde J noktasına hareket edecektir. Ticarete konu olmayan ürün fiyatındaki nisbi değişim ve bu yüzden ekonominin reel kesiminin ayarlanma derecesi, uzun dönemdeki düzeyinden daha düşük durumdadır. Çünkü, dış ticaret fazlasından dolayı, harcama etkisi azalmıştır. Arzu edilen reel balanslar, cari düzeyden daha yüksek olduğu için, J noktası kalıcı bir denge noktası değildir. Bunun yerine, dış ticaret fazlası, yabancı döviz rezervlerinin

²⁹ J.P.Neary (1985). *Real and monetary aspects of the 'Dutch Disease': Structural adjustment in developed open economies*.(Ed: K. Jungenfelt, D. Hague), Hong Kong: The Macmillan Press Ltd., s.368.

biriktirilmesine, ekonomi otoritesinin bu akımı sterilize etmediği şartıyla ve yurtiçi para arzının giderek artmasına yol açacaktır. Bu N^iN^i ve M^iM^i doğrularının yukarı doğru kaymasına ve ekonomik genişleme sonrası (post-boom) denge döviz kurunun C^i noktasında elde edilmesine neden olacaktır. Dış ticaret fazlası ortadan kaldırılmış ve ekonomi yeni uzun dönem dengesine ulaşmıştır. Buradan yapılan çıkarım açıktır: Sabit döviz kuru rejimi, kazanç patlamasının reel etkilerinin ortaya çıkmasını geciktirmektedir ve deflasyonist baskılardan daha çok, enflasyonist baskıların ortaya çıkmasını sağlamaktadır³⁰.

Buraya kadar, yurtiçi para otoritelerinin nötr bir pozisyonda kaldıkları varsayıldı. Bu varsayım analizi basitleştirmek için yapılmıştır. Ama örneğin, ekonomi otoriteleri, nominal döviz kurunu sabit tutarken, enflasyonist kaygılar taşıyorlarsa, bu durumda, para arzının azaltılıp, yabancı döviz akımının sterilize edilmesi gerekmektedir. Bu da Corden (1981) tarafından “döviz kuru koruması” (exchange rate protection) olarak isimlendirilmektedir: merkez bankası, reel döviz kurunun değerlenmesini engellemektedir ve böylece ticarete konu olan mallar sektörünün korunurken, sanayisizleştirme (de-industrialisation) düzeyini de hafifletmektedir.

Reel döviz kuru koruması, her hangi ülke, ticarete konu olan mallar sektörünü (ihracat ve ithalata rakip endüstriler) ticarete konu olmayan sektörlerle göre, döviz kurunu devalüe ederek, döviz kurunun gerçekte olmasından daha yüksek oranda değer kaybetmesine fırsat tanıyarak ya da döviz kurunun değerlenmesini önlemek istediği durumda ortaya çıkmaktadır. Kazanç patlaması yaşayan ülkelerde olduğu gibi, eğer süregiden bir cari hesap fazlası varsa ve bu özel sektörün yurtdışı sermaye akımlarıyla ortadan kalkmıyorsa, bu durumda, ekonomiye fon akışının sterilize edilmesi gerekmektedir. Sterilizasyonun olmadığı durumda, para arzı ve tüketim düzeyi (absorption level) cari hesap fazlası ortadan kalkana kadar artacaktır. Burada kamu sektörü fazlalarının borçların geri ödenmesi veya ödenecek borç yoksa, merkez bankasındaki likit balansını arttırması gerekmektedir. Döviz kuru korumasının amacı,

³⁰ J.P.Neary and S.v.Wijnbergen (1986). *Natural resources and the macroeconomy: a theoretical framework: Natural resources and the macroeconomy*. (Ed.:J.P.Neary, S.v.Wijnbergen), Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, s.37.

ticarete konu olan sektörlerde istihdamın bazı dışsal şoklar karşısında düşmesini önlemektedir³¹.

1.3.5. Dünya Fiyatları Etkisi

Artan petrol gelirleri, ticarete konu olmayan malların nisbi fiyatını (karlılığını) arttırarak, petrol-dışı ticarete konu olan mallar sektörünün daralması pahasına bu sektörün genişlemesine neden oluyor. Oysa, 1970'lerde yaşayan petrol şokları sonrasında, çoğu gelişmekte olan ülkede sanayi sektörünün genişlediği görülüyorken, bütün durumlarda, ticarete konu tarımsal mallar sektörünün daraldığı gözlemlenmiştir³².

Hollanda Hastalığı çekirdek modelinde serbest ticaret varsayımı gevşetilerek bu sonuç açıklanmıştır. Şöyle ki, sanayi sektörünün bir çok ülkede kotalarla korunması, bu sektörün üretimini yarı-ticarete konu olmayan mallar durumuna getirmiştir. Bu yüzden, petrol gelirlerinin artması, yurtiçi sanayi ürünlerinin karlılığını ve fiyatını arttırarak, ticarete konu olmayan sektördeki benzer şekilde bu sektörün genişlemesine neden olmuştur³³.

Yeni teorik yaklaşım, Hollanda Hastalığı çekirdek modelinde var olan kaynak dağılım etkisini dünya fiyatları etkisinin bileşeni gibi kabul etmektedir. Petrol fiyatlarının artması sonucu, sanayi ürünlerinin dünya fiyatları, tarım ürünlerine göre daha fazla artmaktadır. Bu durumda, petrol ihracatçısı gelişmekte olan ülke için sanayi ürünlerinin dünya fiyatları veri olarak kabul edildiğinden, yurtiçi sanayi ürünlerinin nisbi fiyatı (karlılığı) da artacaktır. Böylece sanayi ürünleri sektörü, tarım ve hizmet sektörünün daralması pahasına genişleyecektir. Sanayi sektörü ürünlerinin dünya fiyatlarının artmasından dolayı kazanç patlamasının bu şekildeki sektörel etkisine dünya fiyatları etkisi adı verilmektedir³⁴. “Cezayir, Nijerya, Endonezya ve Ekvator'u inceleyen

³¹W.M.Corden (1982). *Exchange rate protection: The international monetary system under flexible exchange rates: global, regional and national*, (Ed: R.Cooper vd.), Cambridge Massachusetts: Ballinger Publishing Company, s.17 -19.

³²M.Fardmanesh (1991). Dutch Disease economics and the oil syndrome: An emprical study. *World Development*, 19 (6), s.712.

³³Neary and van Wijnbergen (1986), s.41.

³⁴M. Fardmanesh (1990). Terms of trade shocks and structural adjustment in a small economy: Dutch Disease and oil price increase. *Journal of Development Economics*, 34 (1-2), s.344.

ampirik bir araştırmanın sonuçları, petrol gelirlerindeki kazanç patlaması sonucunda, üretim bileşiminin değiştiğini göstermiştir. Petrol gelirlerinin artması, harcama etkisi yoluyla sanayi mallarının göreceli fiyatlarını (tarımsal mal fiyatlarına göre) arttırmıştır. Harcama etkisi, bu ülkelerin tarımsal sektörlerini daraltmış, ticarete konu olmayan mal sektörü ve yüksek oranda korunan imalat sanayi üretimini arttırmıştır. Dünya fiyatları etkisi ise, yine tarım sektörünün üretimini daraltmış, korunan imalat üretimini arttırmıştır”³⁵.

Bu şekilde bir teorik yaklaşım, dünya fiyatları etkisinin kesin sonucunu tarım sektörünün daralması şeklinde öngörmektedir. Dünya fiyatları etkisi hem kısa, hem de uzun dönemde tarım sektörünün daralmasına neden olmaktadır. Ekonominin yapısına bağlı olarak, eğer dünya fiyatı etkisi, harcama etkisinin sanayi sektörü üzerindeki olumsuz etkisini ortadan kaldırılabirirse, bu durumda sanayi sektörünün genişlemesi gözlenecektir. Dünya fiyatları etkisi, uzun dönemde tarım sektörü üretiminin azalmasının tek kaynağı olmaktadır³⁶.

1.4. Hollanda Hastalığı Kapsamında Seçilmiş Ülke Örnekleri

Hollanda Hastalığı ülkelere özgü koşullardan dolayı farklı şekilde yaşanabilmektedir. Bu tezin kapsamında, bir birinden farklı çok sayıda ülkenin tecrübeleri incelenerek, hem Azerbaycan için çıkarılacak sonuçların kolaylaştırılması amaçlanmış, hem de ülke şartlarının teorik çerçevede nasıl karşılık bulduğu ayrıntılı olarak incelenmiştir. Dolayısıyla, öncelikle, teorik çerçevenin oluşmasında araştırmacılara, ilk pratik gözlemi sunan Hollanda örneği incelenmiştir. Botswana, Endonezya ve Norveç, Hollanda Hastalığı'nın belirtileri ile başarılı mücadele veren ülkeler olarak bu tezin kapsamında değerlendirilmeye alınmıştır. Norveç gelişmiş ülke iken, Botswana ve Endonezya gelişmekte olan ülkeler için strateji örneği gibi görülebilir. Ayrıca, Norveç ve Endonezya'da petrol sektörü öncelikli iken, Botswana'da bu sektör elmas madenciliği olmuştur. Hollanda Hastalığı kapsamında incelenen Nijerya, kamu sektörünün dış borçlanması ve doğal kaynak gelirlerini iyi yönetemeyen

³⁵M. Fardmanesh (1991). Dutch Disease economics and the oil syndrome: An emprical study. *World Development*, 19 (6), ss. 711 – 713'den aktaran Yıldırım – Mızrak (1999), s.62.

³⁶Fardmanesh (1990), s.349.

ülke örneği olarak ele alınmıştır. Özellikle, petrol gelirlerinin dış borçlanma için teminat gibi kullanılması da burada özel önem arz etmektedir. Kolombiya`da kazanç patlaması, kahve sektöründe yaşandığı için, ihracat gelirlerinin önemli bir kısmı özel sektörün payına düştüğünden, petrol ihracatçısı ülkelerden farklı olarak, teorik ve pratik değeri açısından önemli bir örnek gibi ele alınmıştır. Bu tezin temel konusu olan Azerbaycan ekonomisi için daha elverişli tecrübe sunma potansiyellerinden dolayı, doğal kaynak sektöründe, Azerbaycan`dan daha fazla oranda kazanç patlaması yaşayan ve aynı zamanda geçiş ekonomisi tecrübesini de barındıran Rusya ve Kazakistan örneği dikkatli bir biçimde incelenmiştir.

Diğer ülkeler başlığı altında ise, turizm sektörü açısından İspanya, işçi gelirleri açısından Türkiye, Mısır, Ürdün, Lübnan ve Suriye, dış yardım açısından Uganda, kamu sektörünün görece büyüklüğünden dolayı, İran, Suudi Arabistan ve, Küveyt, teknolojik gelişmelerin etkileri açısından Tayvan, ve iki büyük elektrik santrali inşaatı sırasında, Paraguay tecrübesine kısaca değinilmiştir. Son olarak, Hollanda Hastalığı ile mücadele kapsamında, geniş ekonomik kalkınma hamleleri konusunda fikir vermesi bakımından Malezya tecrübesi özetlenmiştir.

1.4.1. Hollanda

Hollanda`nın kuzeyinde, Groningen`e yakın Slochteren doğal gaz yatakları ilk defa 1959 yılında bulunduğunda, uzmanlar hızlı üretimi ve satışı önerdiler. Bu argümana göre, üretime yönelik yatırımların ve dağıtımın maliyetli olmasından dolayı doğal gaz yurtiçi enerji tüketiminde önemli bir oranı temsil edemezdi. Dahası nükleer enerji gibi daha ucuz enerji kaynaklarının potansiyel artışı beklentisi vardı ve bu görüşe göre Hollanda kullanılamaz duruma gelen büyük miktarda doğal gaz kaynaklarını satamayacak duruma düşebilirdi. 1973 – 74 yıllarında Birinci Petrol Şokuyla birlikte beklentilerde olmayan önemli miktarda doğal gaz geliri elde etmeye başladı. Bir gecede Hollanda doğal gazının değeri önemli miktarda artmış oldu. Doğal gaz fiyatlarının yüksek tutulması ve maden tüketiminin yavaşlatılması gerektiği ancak 15 yılda anlaşılabilmişti³⁷.

³⁷----- (1982). Ruffles on the calm: A survey of the Dutch economy. *The Economist*, (30 January), s.4.

Teorik ve pratik tecrübe bakımından Hollanda örneğinde devlet bütçesinin gelirlerine, ödemeler bilançosuna, döviz kuruna ve ekonomik yapıya yönelik açıklamalar sunulacaktır. 1970’li yıllar boyunca doğal gaz üretimi sonucu elde edilen gelir devlet bütçesine önemli katkılar yapmıştır. Doğal gazın iç ve dış piyasada satışından elde edilen gelirin %80’i devletin kasasına girmiştir. Bu yeni gelir kaynağı başta transfer ödemeleri olmak üzere kamu harcamalarının büyümesine neden olmuştur. *Tablo 1*’den kamu gelirlerinin gelişim seyri görülmektedir.

Tablo 1. Doğal Gaz ve Hollanda Devlet Bütçesi

	Doğal gaz satışları sonucu elde edilen kamu gelirleri	
	Kamunun toplam gelirinin yüzdesi olarak	Milli gelirin yüzdesi olarak
1974	4,4	1,4
1975	8,6	2,8
1976	11,0	3,6
1977	11,0	3,8
1978	9,9	3,4
1979	8,8	3,1
1980	11,3	4,2
1981	14,5	5,5

Kaynak:M.Ellman (1981). *Natural gas, restructuring and re-industrialisation, The Dutch experience of industrial policy: Oil or Industry?*. (Ed:T.Baker and V.Brailovsky), Academic Press, s.154.

Hollanda, doğal gaz gelirlerinin önemli miktarını sosyal güvenlik harcamalarına ayırmıştır. Bu tür harcamalardaki sosyal yardım ise açıkça kötüye kullanılmıştır. Özürlü listesinde olan emek gücünün sayısında ani bir artış gözlenmiştir. Yapılan yasal düzenlemenin sonuçları şu şekilde özetlenebilir. Hasta olan her hangi bir işçi, hastalığının ilk yılında mevcut ücretinin % 80’ini almaya devam etmiştir. Eğer sözkonusu işçi iş hayatına geri dönmezse, bu durumda potansiyel ücret düzeyinin %70’ine kadar varan tutarı emeklilik yaşına kadar sosyal güvenlik kurumundan

alabilmiştir. Bu konunun iki tarafı var: Birincisi, çalışanlar önemsiz rahatsızlıklar için doktordan rapor alarak sosyal yardımlara konu olurken, başka bir işte de çalışmaya devam etmişlerdir. İkincisi, işverenler ağır tazminatların altına girmeden bir işçiyi işten çıkarmanın kolay yolunu bularak, özürlülük raporlarını kullanmışlardır. Bu durumda, emek gücünün toplam %15'ine denk gelen 600 bin işçi özürlü listesinde yer almıştır. Herhangi bir zamanda, 300 bin işçi hastalık durumunda olmuştur, standard 460 bin işsiz de olduğu düşünüldüğünde, Hollanda emek gücünün %25'i ya çalışmıyor ya da part-time istihdam ediliyor duruma gelmiştir. Genel kamu harcamaları 1981 yılında transfer ödemeleri ile birlikte milli gelirin %67'sini oluşturmuştur. Bu rakamın, 1970 yılında %52, 1978 yılında %62 olduğu görülmektedir³⁸. 1970'lerin başından itibaren sosyal güvenlik ödemeleri milli gelirin %16'sından (1970), %23'üne kadar çıkmıştır (1976). Sosyal güvenlik ödemelerinin %40'ı civarında tutar, çalışanlardan ve işverenlerin katkı paylarından oluşmuştur, devlet, bunun endüstri maliyetlerini arttırdığını sonucuna vardığından, ücret teşvikine benzer şekilde geri kalan tutarını kamu sektörü üstlenmiştir³⁹.

Ödemeler Bilançosuna bakıldığında, yurtiçi enerji piyasasındaki aşırı üretimin ödemeler bilançosu kısıtının etkisini azalttığı görülmektedir. “Öncelikle, Hollanda'nın enerji ithalına olan bağımlılığı büyük ölçüde azalmıştır. 1960 yılında 11,21 milyon ton petrol eşdeğeri olan toplam enerji üretimi 1970'te 29,67 milyon ton petrol eşdeğerine, 1985'de ise 67,38 milyon ton petrol eşdeğerine yükselmiştir. Net enerji dengesi ise, miktar olarak, 1970'te -30,32 iken, 1985'te -2,67'ye düşmüştür”⁴⁰. 1970'lerin ortalarında, önemli büyüklükteki ödemeler bilançosu fazlası yurtdışı yatırıma fırsat vermiştir. Bu tür yatırımlar Merkez Bankası ve Hollanda hükümeti tarafından da desteklenmiştir: doğal gaz ihracatı azaldığı zaman gelir sağlanması açısından ve aynı zamanda ulusal paranın aşırı değerlenmesinin önlenmesi açısından böyle bir yol izlenmiştir. Hollanda'da faiz oranları bilinçli bir şekilde düşük tutulmuştur. Bunun sonucunda, 1976 sonuna gelindiğinde, Amerika'daki en büyük yabancı yatırımcının Hollanda olduğu görülmektedir: Hollanda 6,2 milyar dolar varlığı elinde bulundurarak,

³⁸The Economist (1982), s.4 – 7.

³⁹----- (1977). Business brief: The Dutch Disease. *The Economist*, (26 November). s. 83.

⁴⁰ Yıldırım – Mızrak (1999), s.55.

Kanada ve İngiltere'yi de sıralamada geride bırakarak birinci yere yükselmiştir⁴¹. 1979 yılında ise, Hollanda, Amerika'da en büyük doğrudan yatırımcı durumuna gelerek, 4,6 milyar dolarlık doğrudan yatırımda bulunmuştur. Özellikle çok uluslu Hollanda şirketlerinin doğrudan yabancı yatırımdaki rolleri büyük olmuştur⁴².

Hollanda Hastalığı teorisi ticarete konu olmayan mallar sektörüne göre, ticarete konu mallar sektörünün görece olarak gerilemesi konusunda odaklanmıştır ve ekonomi otoritesince, herhangi bir önlemin alınmayacağını varsaymıştır. 1963 – 1973 yılları arasında, Hollanda sanayi sektörü, hizmetler sektörüne göre daha hızlı büyümüştür. Burada özellikle, tarım, hayvansal ürünler, diğer gıda ürünleri, tekstil, kimya sanayi, elektronik ürünler, ulaşım sektörü ürünlerini örnek olarak gösterebiliriz. Hizmetler sektöründe fiyat artma eğiliminde olduğu için, bu sektör değer olarak az daha olsa hızlı büyümüştür. Birinci petrol fiyatı yükselişi döneminde (1973-78), hizmetler sektörü sanayi sektörüne göre göreceli olarak, hem katma değer açısından hem de miktar bakımından daha hızlı büyüme katetmiştir. 1977'ye kadar olan gelişim diğer Avrupa ülkeleri ile benzerlik göstermekte ve Hollanda'ya özgü bir durum gibi görünmemektedir. 1978'de ise sanayi sektörünün gerilemesi hızlanmıştır ve Hollanda Hastalığı tartışması da bu zamanda başlamıştır. Hollanda tecrübesi, ticarete konu olan sektörlerin ticarete konu olmayan sektörler lehine daralması şeklinde karakterize edilebilir. Dahası doğal gaz gelirlerinin önemli kısmı ticarete konu olmayan mallar sektöründe harcanmıştır⁴³.

Hollanda tecrübesinde kamunun Hollanda Hastalığı belirtilerine karşı aktif görev aldığı görülmektedir. Öncelikle, devlet, ekonomik durumu iyi olmayan şirketlere yardım yapmamıştır. Devlet bütçesinden özel sektör yatırımları ve inovasyonlar için kaynak ayrılmıştır. Devlet, iş dünyası ve akademik çevre işbirliğinde Fokker uçakları gibi iş modelleri geliştirilmiştir. Sosyal yardımlar konusunda kemer sıkma politikası uygulanmıştır. Kamu özel sektör için risk paylaşım modeli geliştirmiştir. Büyük

⁴¹The Economist(1977), s.82.

⁴²The Economist (1982), s.19.

⁴³ J. M. Kremers (1986). *The Dutch Disease in The Netherlands: Natural resources and the macroeconomy*. (Ed: J.P.Neary, S.v.Wijnbergen),Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, s.106-108.

firmalar için riskin %40'ı, küçük firmalar içinse riskin %70'e yakını ve risk sermayesi düşük faiz oranlarında kamu tarafından sağlanmıştır⁴⁴.

1.4.2. Botswana

Botswana ile ilgili Hollanda Hastalığı yaklaşımı çerçevesinde yapılan çalışmaların ampirik bulguları bu ülkeye özel bir konum kazandırmaktadır. Bağımsızlığını kazandığı 1966 yılından sonra, elmas madenleri konusunda yapılan çalışmalar, bu ülkeyi 1960'lı yılların sonunda elmas üreticisi durumuna getirmiştir. 1980'li yılların başından itibaren ise, ülke, dünyanın en büyük mücevher kalitesinde elmas üreten ülkesi durumuna gelmiştir⁴⁵. Ülkede faaliyet göstermekte olan dört elmas madenin ülke ekonomisine yaklaşık 40 yıldır önemli katkılar yaptığı görülmektedir.

Botswana madencilik sektörüne Hollanda Hastalığı teorik çerçevesi açısından bakıldığında, elmas madenlerinin sermaye-yoğun yapısından dolayı, kaynak dağılım etkisinin görece olarak çok zayıf olduğu gözlemlenmektedir.

Tablo 2. Botswana Madencilik Sektörü İstihdamı

	Toplam Emek Gücü (1)	Madencilik ve Taşocaklığı (2)	(2) / (1) * 100
2005/06	539.150	14.173	2,63
1995/96	345.405	15.133	4,38

Kaynak: Central Statistics Office [CSO] (1995/96, 2005/06). *Labor force survey 1995/96, Labor force report 2005/06*. Gaborone – Botswana, s.18, s. 7.
http://www.cso.gov.bw/index.php?option=com_content&task=view&id=17&Itemid=33 (Erişim tarihi: 02.03.2010)

Yukarıdaki *Tablo 2*'den de görülebileceği gibi kaynak dağılım etkisi, sektöre özgü sermaye yapısından ve elmas üretiminin sermaye-yoğun doğasından dolayı istihdama çok az katkı yapmaktadır. Ekonomik anlamda aktif olan emek gücünün ortalama %3'ü madencilik sektöründe istihdam edilmektedir. Buna karşılık, madencilik sektörünün GSYİH'ya katkısı dikkate alındığında ise, farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. *Tablo 3*'den de görüleceği gibi Madencilik sektörünün GSYİH

⁴⁴The Economist(1982), s.19.

⁴⁵US Department of State, <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/1830.htm> (Erişim tarihi: 02.03.2010)

içerisindeki payı % 30 – 40 arasında değişmektedir. Genellikle doğal kaynak ihracatçısı ülkelerde yaşanan duruma benzer bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan sadece elmas ihracatının 2005 yılında toplam ihracatın %75'ini oluşturduğu görülmektedir. Bakır ve nikelin ihracattaki payını da (10,3%) de bu rakama dahil ettiğimizde, madencilik sektörü toplam ihracatın %85'ini oluşturmaktadır⁴⁶. Tarihsel perspektif açısından durum değerlendirildiğinde, görülmektedir ki, ülkede elması da içeren madencilik sektörü, GSMH'nın 1987-1988 yılı itibarıyla %45'ini, elmas ihracatı ise, toplam ihracatın %85'ini oluşturmaktadır⁴⁷.

Tablo 3. Botswana GSYİH'sında Madencilik ve Taşocaklığının Sektörel Payı

	GSYİH sabit fiyatlarla (milyon Pula) (1)	Madencilik Üretimi (2)	(2) / (1) * 100
1995	11.829,4	4.129,2	34,9
1996	12.354,2	4.118,1	33,3
2005	22.462,8	9.134,2	40,1
2006	23.613,2	9.854,8	41,7

Kaynak:http://www.cso.gov.bw/images/stories/National_Accounts/tab2_an09.pdf (Erişim tarihi: 02.03.2010), Central Statistics Office [CSO], Gaborone – Botswana.

Kaynak dağılım etkisinin ortaya çıkması, Botswana ekonomisi için işsizliğin azalması şeklinde kendini göstermiştir. Hollanda Hastalığı teorik çerçevesinde yer alan tam istihdam varsayımı Botswana için geçerli olmadığından, bu etkinin olumsuz sonuçları da ortaya çıkmayacaktır. Botswana emek piyasası incelendiğinde görülmektedir ki, işsizlik ve uygun iş olanakları aynı anda ekonomide mevcut olmaktadır, iş pozisyonlarını çoğunlukla dışarıdan gelen işçiler doldurmaktadır. Kalifiye eleman talep fazlası, kalifiye olmayan eleman konusunda ise arz fazlası yaşanmaktadır⁴⁸. Hollanda Hastalığı teorisinde, kazanç patlaması yaşayan sektör dışındaki ticarete konu olan mallar üretiminin daralması iki etkinin sonucunda meydana gelmektedir: reel döviz kuru değerlenmesi ve ücret düzeyinin yükselmesi. Botswana ekonomisi bu açıdan değerlendirildiğinde görülmektedir ki, kalifiye işgücünde talep

⁴⁶Central Statistics Office [CSO] Gaborone –

Botswana,<http://www.cso.gov.bw/images/stories/Trade/trade%202005.pdf> s.18. (Erişim tarihi: 02.03.2010)

⁴⁷C.B.Hill (1991). Managing commodity booms in Botswana. *World Development*, 19 (9), s. 1185'ten aktaran Yıldırım – Mızrak (1999). s.61.

⁴⁸ Siphambe (2004), s.357.

fazlası ve kalifiye olmayan işgücünde ise arz fazlası yaşanmaktadır. Kazanç patlaması yaşayan sektör ve ticarete konu olmayan mallar sektörüne ticarete konu patlama-dışı sektörden kalifiye eleman hareketliliği yaşanmaktadır. Bu da patlama-dışı sektörün toplam emek gücünün ancak kalifiye olmayan kısmını istihdam ettiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bunun kanıtı olarak da işçi başına düşen ücret düzeyinin sanayi sektöründe, ticarete konu olmayan sektöre göre göreceli olarak düşmesi gösterilebilir. Kalifiye işgücü istihdamı ticarete konu olmayan sektörün lehine, sanayi sektörünün ise aleyhine olacak şekilde değişmektedir. Yapılan bir çalışmada, bu durum Botswana`da Hollanda Hastalığı tipli kaynak dağılım etkisinin ortaya çıkması şeklinde değerlendirilmiştir⁴⁹.

Harcama etkisi dikkate alındığında ise, elmasın ilk bulunmasından geçen kırk yıl içerisinde ekonomi yönetiminin başarılı politika sergilediği rahatlıkla görülmektedir. Harcama etkisinin olumsuz sonuçlarından korunmak için uygulanan birinci politika kamu sektörü tasarrufunun artırılması olmuştur. Bu anlamda devlet bütçesinin sürekli fazla verdiği gözlemlenmiştir. Elmas ihracatı gelirlerinin düştüğü dönemlerde, bütçe fazlası azalmış ama kamu harcamaları istikrarlı düzeyde sürdürülebilmektedir. Böylece elmas ihracat gelirleri düştüğü dönemlerde kamu harcamalarının aniden azalması durumu gözlemlenmemiştir. Kamu sektörünün yüksek düzeydeki tasarrufu ekonomi otoritesini, bütçe fazlasının uluslararası rezervlerle yurtiçi yatırım arasında dağılımı kararı ile karşı karşıya getirmiştir. Diğer taraftan, uluslararası rezervlerin biriktirilmesi, ulusal paranın aşırı değerlenmesini önlemiş, bunun sonucunda ticarete konu olan sektör ürünleri uluslararası pazarda rekabetebilirliğini koruyabilmiştir. Böylece bu da ekonomide üretim ve ihracat çeşitliliğini desteklemiştir. Ekonomi otoritesi öncelikle sürdürülebilir cari harcamalar politikasını benimsemiştir. Bunun dışında kalkınma harcamaları, Milli Kalkınma Planları çerçevesinde mecliste onaylanarak belirlenmiştir. Bu planlar mecliste onaylanıp yürürlüğe girdikten sonra ise, parlamentonun onayı olmadan ilave kamu projelerinin uygulanması kanunsuz uygulama olarak kabul edilmiştir. 1995 yılında, kamunun biriktirdiği rezervler 25 aylık ithalat bedeline denk gelecek düzeye erişmiştir. Eğer kazanç patlaması yaşandığı dönemde bu rezervler

⁴⁹I. Mogotsi (2002). Botswana`s diamonds boom: Was there a Dutch Disease?. *The South African Journal of Economics*, 70 (1), s.151.

biriktirilmiş olmasa, elmas gelirleri düştüğünde, kamu sektörünün ya borçlanması ya da ithalatı azaltması gerekecektir⁵⁰.

Uluslararası rezervler arttığında, para bazı artarak parasal kanal aracılığıyla reel döviz kuru değerlenmesine sebep olabilir. Botswana bu problemi önlemiş, kamu fazlalarını kullanarak, yabancı döviz rezervlerinin yurtiçi para arzı üzerindeki etkilerini sterilize etmiştir. Bunun dışında, Botswana, sürdürülemeyen kamu harcamalarını önlemiş, kamu harcamalarının arttırılması yönünde baskılara karşı direnmiş, kazanç patlaması yaşanan dönemde de siyasi istikrarı koruyabilmiş, kazanç patlaması gelirlerinin büyük kısmını tasarruf ederek, artan oranda ekonomik çeşitlendirmeyi başarmış, daha az cari ödemeler dengesi problemi ile karşılaşmış ve böylece istikrarlı büyüme tecrübesi yaşamıştır⁵¹. Böylece Botswana örneğinde, Hollanda Hastalığı teorisi modelinin öngördüğü gibi ticaret hadlerinin bozulması şeklinde ekonomik kalkınmanın negatif etkilendiği yönünde her hangi bir kesin kanıt bulunamamıştır⁵².

1.4.3. Endonezya

1974 yılında kişi başına milli geliri 200 dolar olan Endonezya, o dönemde petrol gelirleri şeklinde gelen beklenmedik kazançla karşılaşan en fakir ülke olma özelliğini taşıyordu. Endonezya, başından beri Hollanda Hastalığı belirtileri ile mücadele konusunda kararlı bir tutum sergilemiştir. Yalnız, Birinci Petrol Şoku döneminde petrol servetini yönetme konusundaki tecrübesizlikten dolayı bir takım sorunlar ortaya çıkmıştır. Tablo 4'deki rakamlar incelendiğinde, Endonezya'da kaynak dağılım etkisinin nisbi olarak çok önemsiz olduğu görülmektedir. Petrol şoklarının hemen sonrasında, 1980 Nüfus sayım rakamlarına bakıldığında, petrol ve madencilik endüstrilerinin toplam emek gücünün sadece % 0.7'sini istihdam ettiği görülmektedir⁵³. Diğer taraftan, Hollanda Hastalığı belirtilerinin daha çok harcama etkisi ve reel döviz kuru değerlenmeleri şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir.

⁵⁰M.Sarraf and M.Jiwanji (2001). Beating the resource curse: The case of Botswana. *The World Bank Environment Department, Environmental Economic Series*, Paper No: 83, ss. 11- 13.

⁵¹Hill (1991), s. 1189.

⁵²A. Iimi (2006). Did Botswana escape from the resource Curse?. *IMF Working Paper*, WP/06/138, s.24.

⁵³Peter G. Warr (1986). *Indonesia's other Dutch Disease: economic effects of the petroleum boom: Natural resources and the macroeconomy*. (Ed: J.P.Neary, S.v.Wijnbergen), Cambridge Massachusetts: The MIT Press, ss. 288 – 323.

Tablo 4. Endonezya Madencilik Sektörünün İstihdama Katkısı

Endonezya	Madencilik sektörü istihdamı (1)	Toplam Emek Gücü (2)	(1) / (2)	Madencilik sektörünün GSYİH'daki payı
1988	13000	72,000,000	% 0.02	% 24.08
2007 Ağustos	1 020 807	97 583 141	% 1.04	% 8.7

Kaynak: Charles and Atifah, 1994: 255.

Badan Pusat Statistik [BPS-Statistics Indonesia], Non-Departmental Government Institution
http://dds.bps.go.id/eng/tab_sub/view.php?tabel=1&daftar=1&id_subyek=06¬ab=2
(Erişim tarihi: 10.03.2010)

Birinci Petrol Şoku döneminde Endonezya'nın yaşadığı tecrübe bir takım önlemlerin alınmasını gerekli kılarak ekonomi otoritesini petrol gelirleri yönetimi konusuna hazırlamıştır. Şöyle ki, 1972 yılında Cumhurbaşkanı'nın yayımlanan kararname, kamu teşebbüslerinin uzun vadeli borç almadan önce, resmi onay almaları gerektiği şartını uygulamaya koymuştur. Devlet petrol şirketi Pertamina, faaliyet sahasını genişletirken, bu engeli aşmak için kısa dönem borçlanmasını arttırma yoluna gitmiştir. 1974 yılına gelindiğinde, şirket yükümlülüklerini yerine getiremez duruma gelmiştir. Ekonomide yaşanan çalkantı sonrasında, hükümet o yılki petrol gelirlerinin %40'ına eşdeğer bir miktarı Pertamina'nın borçlarını ödemek için kullanmıştır. Endonezya'ya özgü Pertamina borç krizinin yüksek petrol gelirleri öncesinde uyarıcı etki yaptığı görülmektedir. Bunun dışında, Birinci Petrol Şokuna verilen temel tepki kalkınma harcamalarının arttırılması şeklinde olmuştur. 1973-74 yıllarından 1977-78 yıllarına kadar kamu kaynak patlaması gelirlerinin %49'unu yatırıma ayırmıştır. Gelirlerin %18'i ise yarısı kamu, yarısı özel sektör tarafından olmak üzere tüketim harcamalarında kullanılmıştır. Kalkınma harcamalarının %43'ü ekonomik altyapıya harcanmıştır. Endonezya'ya ait ayırteci özellik ise, bu şekildeki bir harcamanın kent bölgeleri ile birlikte kırsal kesimi de kapsamıdır. Endüstri ise yapılan kalkınma harcamasından %20 oranında pay almıştır. Yurtiçi harcamanın bu şekilde arttırılması, 1972 yılındaki zayıf hasat mevsiminden kaynaklanan ters arz şoku neticesinde gıda fiyatlarının aşırı derecede artmasıyla sonuçlanan enflasyona rağmen, reel efektif döviz kurunda keskin bir değeri lenmenin yaşandığı gözlenmiştir. 1970-72 dönemi için baz yıl

olarak kabul edildiğinde, 1974-78 yıllarında reel efektif döviz kuru değerlenmesinin %33 olduğu görülmektedir. Bu bakımdan 1978 yılında devalüasyona gidilmiştir. Bu dönemde uluslararası rezervlerin dört aylık ithalat bedeline denk olduğu görülmektedir: buna göre, devalüasyonun ödemeler bilançosu problemlerinden dolayı değil de, petrol-dışı sektöre destek olunması açısından yapıldığı anlaşılmaktadır⁵⁴.

Bu devalüasyon sayesinde, reel döviz kurundaki değerlenme engellenerek özellikle sanayi sektörü olmak üzere ticarete konu sektörün üretimi artmıştır. Bu devalüasyonla, petrol gelirleri neticesinde değerlenen kur, sanayi sektörünün gelişmesini sınırlayabilirdi. Devalüasyon zamanında yapılmış ve ticarete konu sektörün daralması engellenmiştir. 1979 ve 1980 yıllarında denk bütçe prensibi uygulanarak, petrol gelirlerinin sterilize edilmesi politikası güdülmüştür. Bütçe operasyonu ve devalüasyon dikkate alındığında, bütçe fazlalarının devalüasyondan sonra biriktirilmesi talep yönetim politikası gibi işlev görmüştür. Bu da devalüasyonun reel döviz kuru üzerindeki etkisini sürdürülebilir hale getirmiştir. Endonezya, petrol ihracatı konusundaki aşırı canlanma sonucunda Hollanda Hastalığından kaçınmaya yönelik bu türde politikalar uygulamıştır⁵⁵.

İkinci Petrol Şoku döneminde, Endonezya'nın petrol servetini yönetme konusunda daha tecrübeli olduğu gözlenmektedir. Muhasebe anlamında denk bütçe politikası uygulandığından, pratik olarak Endonezya devlet bütçesi fazla vermeye başlamıştır. Uluslararası rezervler 1978'deki 2,6 milyar dolarlık düzeyinden, 1980'de 5 milyar dolar düzeyine çıkmıştır. Petrol gelirlerinin %22'i tüketilmiş, %36'sı yurtiçi yatırıma yönlendirilmiş ve %42'de ticaret ve faktör-dışı açıkların kapatılması için kullanılmıştır. Hollanda Hastalığı belirtilerinden kaçınmak konusunda gösterilen çaba, büyüme rakamlarına da yansımıştır. Verimli hasat mevsimi ile birlikte 1980 yılında büyüme oranının %10 olduğu görülmektedir. İkinci Petrol Şokunun genişletici etkisi geride kaldığında ise, Endonezya bir takım zorluklarla karşılaşmıştır. 1980-81 yıllarında, 9,3 milyar dolar olan net petrol ihracatı, 1983 yılında 5,7 milyar dolara inmiştir. Temel ürünler piyasasında yaşanan düşüş sonucunda, bu sektörün ticaret hadleri aşırı derecede bozulmuştur. Cari işlemler dengesi, 1980'deki 2,8 milyar dolarlık

⁵⁴Gelb vd. (1988), ss.207-209.

⁵⁵N.Usui (1996), s.897.

fazladan,1982'de 5,3 milyar dolarlık açık vermiştir. Bütün bu gelişmeler sonucunda, Endonezya bir kez daha devalüasyona gitmiştir. Sıkı maliye politikası uygulamıştır. 1981 sonu itibariyle yürütülmekte olan özellikle ağır sanayi alanındaki 20 milyar dolarlık kamu yatırım programının yarısı ya ertelenmiş ya da iptal edilmiştir⁵⁶.

Tablo 5. Petrol Şokları Döneminde Endonezya Ekonomik Göstergeleri

Değişkenler	Yıllar	Endonezya Göstergeleri	
Petrol ihracatı / toplam ihracat (%)	1970	38,7	
	1975	74,4	
	1980	65,1	
	1985	25,0	
GSYİH büyüme oranı (reel 1980 fiyatları ile %)	1970-1977	8,0	
	1978-1983	6,4	
Madencilik-dışı GSYİH sektörlerine göre (cari fiyatlarla %)	Tarım	1970	49,7
		1975	39,4
		1982	32,7
	Sanayi	1970	9,3
		1975	11,1
		1982	16,0
	Hizmetler	1970	41,0
		1975	49,5
		1982	51,3
	Enflasyon (Tüketici Fiyatları, %)	1970-1977	18,1
		1978-1983	13,5
	Devlet bütçesi açığı/GSYİH (%)	1972	2,3
1975		3,5	
1980		2,3	
1982		1,9	
Kamu dış borcu / GSMH (%)	1973	33,5	
	1982	21,1	

Kaynak: IMF, International financial statistics, Usui. 1997: 153.

Tablo 5`den görüleceği üzere, özellikle bütçe açığı ve dış borç konusunda kamu sektörünün oldukça ihtiyatlı davrandığı görülmektedir. Pertamina krizi sonrasında iki

⁵⁶Gelb vd. (1988), ss.209 – 213.

düzenleme uygulamaya konulmuştur. Birincisi, kısa-vadeli piyasadan resmi borçlanmaya yasaklama getirilmiştir. İkincisi, devlet kurumu ya da kamu iktisadi teşebbüsünün dış borçlanmasına Endonezya Merkez Bankası ve Maliye Bakanlığı'nın izni şartı getirilmiştir. Bazı ülkeler, petrol sektöründeki canlanma sonrasında dış borca olan bağımlılığı arttırmaktadırlar. Bu reel döviz kurunun daha da değerlenmesine yol açarak, ticarete konu olan sektörün daha çok daralmasıyla sonuçlanmaktadır. Endonezya örneğinde ise, “kazanç patlaması tabanlı borçlanma kapasitesi” probleminden uzak durulduğu açıkça görülmektedir⁵⁷.

Endonezya tarımsal üretiminin pozitif büyüme oranı kaydetmesine rağmen, milli gelire katkısı açısından durumu dikkate değerdir. Şöyle ki, GSYİH'da tarımın payı 1972 ve 1982 arasında, %48'den %30'a gerilemiştir. 1970-80 döneminde, kırsal kesimi nüfusu toplam nüfusun %79'unu oluşturuyorken, sadece %4 oranında azalmıştır. Buna rağmen, tarım sektöründe ekonomik olarak aktif olan nüfus %66'dan %55'e gerilemiştir⁵⁸. Bu bakımdan 1970 – 1991 dönemini kapsayan başka bir çalışmada, Endonezya için Hollanda Hastalığı'nın olumsuz etkilerinin petrol üretiminden daha çok, petrol fiyatları artışı sonucu ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Hollanda Hastalığı sonuçları ampirik bulgularca güçlü bir şekilde desteklenmese de, daha çok tarım sektörü anlamında bu etkilerin ortaya çıktığı gözlenlenmiştir⁵⁹.

1.4.4. Norveç

Norveç'te kazanç patlaması yaşayan sektörün öncelikli olarak petrol ve doğal gaz olduğu görülmektedir. Petrol araştırmaları Norveç'te 1960'ların sonunda ve petrol üretimi de 1971 yılında başladı. Dört yıl sonra, 1975 yılında, Norveç petrol sektörü nakit akımı yaratmaya başladı. Geride kalan 40 yıl içerisinde, 2005 fiyatlarıyla Norveç'te 5 trilyon Norveç Kronu değerinde katma değer yaratılmıştır ki, bu da GSYİH'nın %350'sine eşit olmaktadır. Başta Avrupa ülkelerine ihracı olmak üzere, Norveç dünyada üçüncü büyük petrol ihracatçısı konumunda bulunmaktadır. 2005

⁵⁷Usui (1997), s.157.

⁵⁸S.J.Scherr (1989). Agriculture in an export boom economy: A comparative analysis of policy and performance in Indonesia, Mexico and Nigeria, *World Development*, 17 (4), ss.548-549.

⁵⁹H. Charles and T.Atifah (1994). Oil production and macroeconomic adjustment in the Indonesian economy. *Energy Economics*, 16 (4), ss.269 – 270.

yılında, sektör toplam katma değerin %25'ini oluşturarak, Norveç'teki en büyük endüstri olmuştur. Aynı yıl, petrol sektörü kamu gelirlerinin %33'ünü oluşturmuştur. Petrol sektörünün istihdama katkısı ise, toplam işgücünün %1'inden daha azdır⁶⁰.

Sanayi sektörü açısından bir karşılaştırma yapıldığında görülmektedir ki, 1950'lerin başında, sanayi sektörü Norveç'te toplam katma değerin %25'ini oluştururken, 2006 yılı itibariyle %9'dan daha az olmuştur. Yaklaşık 2,5 milyon toplam emek gücünün olduğu ülkede, sanayi sektörü istihdamı 2006 yılında, 268984 olmuştur⁶¹. Bu rakamın 2008 yılında 261000 ve 2009 yılında, 248000 olduğu görülmektedir⁶². *Tablo 6* incelendiğinde, bu ekonomik yapının gelişimi rahatlıkla görülmektedir.

Tablo 6. Norveç GSYİH, Üretim Faaliyetleri Açısından (1980 = 100)

	1970	1980	1990	2000	2006	2008
Tarım, avcılık ve orman ürünleri	91,2	100	103,9	109,7	107,8	122
Petrol ve doğal gaz çıkarılması	0	100	236,7	465,4	446,4	425,2
Sanayi	86,6	100	96,2	106,5	123,5	133,9

Kaynak: Norway Statistics [NS]. *Statistical yearbook 2009*, <http://www.ssb.no/english/yearbook/tab/tab-288.html>, (Erişim tarihi: 25.04.2010).

1980 yılının baz yıl olarak kabul edildiği, Norveç resmi istatistik kurumundan alınan verilerde görüldüğü gibi, petrol ve doğal gaz üretimi endeks değeri 1970'te 0'dan başlamaktadır. Buna rağmen, bu sektörün çıktısındaki büyümenin çok hızlı şekilde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, sanayi ve tarım sektörü endeks değerlerinin gelişiminin göreceli olarak daha yavaş olduğu göze çarpmaktadır. Hollanda Hastalığı teorik çerçevesine göre, bu gelişimin nedenini, reel döviz kuru değerlenmesi ile kaynak dağılım ve harcama etkilerinde aramak gerekmektedir.

⁶⁰Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD]. *Economic survey of Norway 2007: The Petroleum sector and its impact*. s.1.

⁶¹Statistics Norway [SN]. *Focus on manufacturing*.http://www.ssb.no/industri_en/ (Erişim tarihi: 25.04.2010).

⁶²Statistics Norway [SN]. *Employed persons aged 15- 74 by major industry division*.http://www.ssb.no/aku_en/tab-2010-02-03-08-en.html (Erişim tarihi: 25.04.2010) .

Sanayi sektörünün GSYİH'ya katkısının zaman içerisinde azaldığı görülse de, bu bulgu aynı dönemde diğer gelişmiş ülkeler için de geçerli olan bir trend olmuştur. Bu şekildeki bir olumlu göstergeye rağmen, 1994'ten beri sanayi sektöründe birim emek maliyeti bazlı Norveç kronunun reel efektif döviz kurundaki büyük artışlar ve görece olarak daha düşük ihracat-toplam üretim oranının varlığı, rekabetebilirliğin azaldığını göstermektedir. Son olarak 2002 yılında döviz kuru reel ve nominal anlamda değer kazandığında, ticarete konu sektörlerin güçlüklerle karşılaştığı görülmektedir. Böylece sanayi sektörünün reel döviz kuru hareketlerine oldukça duyarlı olduğu görülmektedir⁶³. Norveç'in yurtiçi enerji tüketimi düşük düzeydedir. Bu yüzden, araştırmalar sonucu bulunan petrol ve doğal gazın önemli bir bölümü ihraç edilmektedir. Petrol ve doğal gaz çıktısının nisbi olarak daha büyük olmasına rağmen sanayide önemli dalgalanmanın görülmemesi ise çeşitli nedenlere bağlıdır. Öncelikle uluslararası rekabete maruz kalan ticarete konu sektörlerle yoğun sübvansiyon destekleri verilmiştir. Emek arzında, kadınların da daha çok katılımıyla artış olmuştur. Son olarak, devlet petrol şirketi petrol alanındaki yatırımlarında yerli üreticileri daha da güçlendirmek için petrol platformları, boru döşeme vb. çalışmaları yabancı firmalardan daha çok yerli şirketlerle yapmıştır. Bu üç etki yokluğu durumunda, sanayinin daha korumasız kalacağı görülmektedir⁶⁴.

Kaynak dağılım etkisinin petrol üretiminin ilk aşamasında kendisini yükselen ücret düzeyleri şeklinde gösterdiği görülmektedir. Norveç örneğinde, kaynak dağılım etkisinin negatif etkilerinin gelirler koordinasyonu ile azaltılmağa çalışıldığı görülmektedir. Şöyle ki, oldukça yüksek derecede merkezileştirilmiş ücret belirleme sistemi, petrol sektörü yerine sanayi sektörünü ücret lideri yapmayı başarmıştır⁶⁵. Genişleyen doğal kaynak sektöründen dolayı tüm sektörlerde meydana gelecek olası ücret artışları kontrol altına alınmıştır. Tarafsız bir kurum aracılığıyla, sanayi sektöründeki verimlilik ölçülerek, bu bulguların genel ücret artışlarının tavanı olması

⁶³ E.Jafarov and K.Moriyama (2005). The Norwegian Government Petroleum Fund and the "Dutch Disease" in Norway: Selected Issues. *IMF Country Report*, 05/197, s.43.

⁶⁴ M.M. Hutchison (1994), s.323.

⁶⁵ M. Erling (1983). The Dutch Disease: causes, consequences, and cures. *The First International Conference of the System Dynamics Society*, s.679.

yönünde uygulamaya gidilmiştir⁶⁶. Diğer taraftan Kuzey Denizi'nde yapılan petrol aramalarının coğrafî şartların zorluğundan dolayı, üretimi aşırı şekilde sermaye-yoğun hale getirdiği görülmektedir. Dalga boyunun 30 metreye vardığı, sürekli fırtınaların olduğu Kuzey Denizi'nde petrol aramaları, hem Norveç'e, hem de İngiltere'ye oldukça yüksek maliyetli sermaye-yoğun yatırımların yapılmasını gerekli kılmıştır. Karşılaştırma açısından, bu yatırımların, Amerika'nın Ay'a insan göndermesi için katlandığı maliyetten 11 milyar dolar daha çok olduğu tahmini yapılmıştır⁶⁷.

1970'li yılların sonuna doğru, Norveç'in kaynakların laneti olgusunu hafif düzeyde yaşadığı görülmektedir. 1974 – 1977 arasında, Norveç'in petrolden kazanılan kolay parayı kısa vadeli amaçlar için kullanmıştır. Bu yüzden 1977'de Norveç'in dış borcu GSMH'nin %50'sine ulaşmıştır. 1980'nin ilk yarısında, genişlemeci maliye ve para politikaları sonucunda, aşırı ısınan Norveç ekonomisinde, yükselen enflasyon oranları ve petrol-dışı ticarete konu sektörlerin rekabetebilirliğinin azalması şeklinde bir eğilim ortaya çıkmıştır. Norveç ulusal parası devalüe edilmiş ve hükümet fiyat ve ücretlerin dondurulması gerektiğini ilan etmiştir⁶⁸. Bunun dışında, kamu gelirlerinde petrol sektörünün öneminin artması ve ekonominin temel dinamiğinin petrole bağlı kalması, 1986 petrol fiyatlarındaki düşüş sonrasında, Norveç ekonomisini durgunluğa itmiştir. Bu dönemde, petrol sektöründen elde edilen kamu gelirleri önemli düşüş yaşamış ve 1986 – 1987'de ekonomik büyüme yavaşlamıştır. İzleyen yıllarda, Norveç, 1930'lu yıllardan bu yana en büyük ekonomik durgunlukla karşı karşıya kalmıştır. İşsizlik oranı yüzde 2'den 4,5'a çıkmıştır ve GSMH gerilemiştir. Dış ticaretteki rekor fazlalar, dış ticarete rekor açıklara dönüşmüştür. Petrol ve doğal gaz sektörünün toplam ihracattaki payı, %38'den %29'a düşmüştür. Genel olarak, 1973'ten sonra, Norveç ekonomisindeki bazı endüstriler, petrol gelirlerince uyarılan enflasyondan ve döviz kuru değerlenmesinden dolayı, daha düşük rekabetçi düzeyle karşı karşıya kalmışlar. Gemi yapımı, balıkçılık, tarım ve tekstil sektörlerinde üretim azalışı görülmüştür. Tam

⁶⁶E.R.Larsen (2006). Escaping the resource curse and the Dutch Disease? When and why Norway caught up with and forged ahead of its neighbors. *American Journal of Economics and Sociology*, 65 (3), s.619.

⁶⁷----- (1975). Oil: high costs, high stakes on the North Sea. *Time*, (29 September) <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,913489,00.html> (Erişim tarihi: 25.04.2010) .

⁶⁸O. Noreng (1986). Energy and policy prospects in Norway. *Annual Review of Energy*, ss. 393 –415'ten aktaran O. Bayulgen (2010), *Foreign investment and political regimes: The oil sector in Azerbaijan, Russia and Norway*. New York: Cambridge University Press, s.212.

istihdamın sağlanması için, kamu otoritesi, bu sektörleri aşırı derecede sübvansetmiştir. Sübvansiyon miktarı, 1973 – 1980 yılları arasında 14 milyar dolara ulaşmıştır⁶⁹.

Norveç ekonomisinde petrol ihracatının yüksek düzeyde olması, ekonomik genişleme yaşayan petrol ve doğal gaz sektörünün ülkeye önemli miktarda gelir kazandırdığı görülmektedir. Norveç hükümetinin 1980`den beri doğal kaynak rantındaki payı %80 olmuştur. Temel gelir kalemleri %28 kurumlar vergisi, %50 özel doğal kaynak ek vergisi, %8-16 oranında telif hakkı, bölge harcı ve karbon dioksit vergisi şeklinde sıralanabilir⁷⁰. Harcama etkisinin Norveç ekonomisi açısından önemine bakıldığında, şu gelişme göze çarpmaktadır: 1970 ve 1980`li yıllarında Norveç petrol sektöründen kazandığı gelirleri, yeni petrol ve doğal gaz alanlarının bulunması için yatırımda bulunmuştur. Dolayısıyla, petrol ve doğal gaz gelirlerinin görece daha az kısmı harcanacak durumda olmuştur. Başlangıç döneminden sonra, elde edilen gelirler daha çok borçların geri ödenmesi için kullanılmıştır. Petrol sektörünün oldukça yüksek düzeyde sermaye yoğun yapıda olması harcama etkisinin de güçlü bir şekilde ortaya çıkmasını ertelemiştir. Böylece, 1990`lı yılların başından itibaren Norveç ekonomisi önemli miktarlarda petrol gelirleriyle karşı karşıya kalmıştır. Harcama etkisinin önem kazanması da aynı tarihe rastlamaktadır. Norveç, harcama etkisinin olumsuz etkilerinden kaçınmak için 1990 yılında Petrol Fonu düzenlemesine gitmiştir. Kamu harcamalarını sınırlayarak, harcama etkisinin yumuşatmak için kurulan fon yeterli olmayacağı için “Harcama Kuralı” da kabul edilmiştir. Bu düzenleme fonun gelirlerinin kamu tarafından harcamasına kısıtlama getirmeyi amaçlamıştır⁷¹. Bu bakımdan seçilen harcama kuralının ve stratejisinin sağduyulu olduğu görülmektedir. Bu uygulamanın sonucu olarak, petrol fiyatlarındaki geçici yükselişler, kamu ve özel sektör harcamalarını arttırmış, işsizliği düşürmüş ve refah düzeyini geliştirmiştir⁷².

⁶⁹S. Andersen (1993). *The struggle over North Sea oil and gas*. Oslo: Scandinavian University Press, ss.144 – 150`den aktaran Bayulgen (2010), s.191.

⁷⁰T. Gylfason (2001). Lessons from the Dutch Disease: causes, treatment and cures. *Institute of Economic Studies Working Paper Series*, W01:06, s.16.

⁷¹E.R.Larsen (2005). Are rich countries immune to the resource curse? Evidence from Norway`s management of its oil riches. *Resources Policy*,30 (2), s.82.

⁷²T.Eika and K.A.Magnussen (2000). Did Norway gain from the 1979-1985 oil price shock?.*Economic Modelling*, 17 (1), ss. 130-131.

Norveç, Hollanda Hastalığı ve doğal kaynak zenginliğinin getirdiği diğer olumsuz etkilerden kaçınma konusunda, harcama etkisi yönetiminden dolayı dünyada başarılı örnek gibi durmaktadır. Mali kurala göre, kamu, Fon'daki petrol gelirlerinin ancak %4'ünü kullanabilir. Petrol faaliyetlerinden dolayı kamunun elde ettiği gelir tamamen Fon'a devredilmektedir. Fon sermayesi ancak, genel kamu bütçesi kanununa göre kullanılabilir. Böylece, ikinci bir bütçe gibi kullanılması engellenmiştir⁷³. Petrol İstikrar fonunun tesis edilmesi, harcama etkisinin kontrol altına alınması için yeterli değildir. Bu bakımdan, Norveç Petrol Fon'unda biriken petrol gelirleri yurtdışı finansal yatırımlara yönlendirilmiştir. Norveç Merkez Bankası, Maliye Bakanlığı adına Fon'un yönetimini üstlenmiştir. Riskin minimize edilmesi için ise, yatırımlar çeşitli ülke ve şirketlere yapılmıştır⁷⁴. Norveç petrol fonunun, dünya üzerinde 3000'e yakın şirkete ortak olduğu görülmektedir. 2 Kasım 2006 yılında, Norveç Politeknik Kurumu'nda konuşma yapan Norveç Emeklilik Fonu (eski adıyla Petrol Fonu) icra direktörü Knut N.Kjar, Norveç'in 2006 yılında, Fon'un ortak olduğu 2189 şirkette 23363 konuda oy kullandığını belirtmektedir⁷⁵.

Norveç petrol fonunun piyasa değeri 2009 yılında 400 milyar dolara ulaşmıştır⁷⁶. Bu düzeydeki bir servetin varlığı Norveç'in ne kadar büyük bir harcama etkisi ile karşı karşıya olduğunu açıkça göstermektedir. Bununla birlikte, finansal sistem içerisinde baş veren kimi olumsuzluklar Fon'un yatırımlarını negatif yönde etkilemektedir. 2008 yılında piyasalardaki dalgalanmadan dolayı, Devlet Emekli Fonu'nun (Government Pension Fund- Global) en az 12 milyar dolar civarında zarar ettiği açıklanmıştır⁷⁷. Harcama etkisi konusunda Norveç'in uyguladığı mali disiplinin özellikle nüfusun yaşlanmasından dolayı da zarar görmesi ihtimali vardır. Şöyle ki, doğum oranının yüksek olduğu dönemde doğan Norveç vatandaşları 2012 yılından itibaren emekli

⁷³ S.Gjerdem (2005). Petroleum and the Norwegian Economy. *Nordic Energy Conference*, http://www.norges-bank.no/templates/article_17942.aspx (Erişim tarihi: 02.02.2010)

⁷⁴ S.Gjerdem (2005). The Management of Petroleum Wealth. *Lecture at Polytechnic Association*, http://www.norges-bank.no/templates/article_17948.aspx (Erişim tarihi: 02.02.2010)

⁷⁵ K.N.Kjar (2006). From oil to equities. *Norwegian Polytechnic Society*.

⁷⁶ ----- (2009). Norway, <http://topics.nytimes.com/top/news/international/countriesandterritories/norway/index.html?scp=3&sq=Norway%60s%20wealth%20fund%20&st=cseNew York Times>, (Erişim tarihi: 26.04.2010)

⁷⁷ ----- (2008). Oil Fund Logs Huge Loss. *Aftenposten*, <http://www.aftenposten.no/english/business/article2441135.ece>, (Erişim tarihi: 26.04.2010).

olmaya başlayacaklar⁷⁸. Bu da harcama etkisinin artan sosyal güvenlik harcamaları kanalı ile ekonomiyi etkileyeceği konusunda ipucu vermektedir.

Norveç'in 17 büyük petrol yatağı toplam petrol üretiminin %74'ünü oluşturmaktadır. Bu büyük petrol yatakları, 1980'li yılların başında üretime başlamıştır. 1994'ten bu yana büyük petrol yatağı bulunmamıştır. Norveç petrol üretimi 2001 yılında en yüksek düzeyine ulaşarak azalmaya başlamıştır. 1990'ların sonu 2000'li yılların başları düşük petrol fiyatları dönemine denk gelmektedir. Bu da Norveç'i önemli miktarda petrol üretimini düşük fiyattan sattığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Petrol Fonu'nda biriken gelirlerin önemli düzeylere ulaşması bu bakımdan kaygıları da beraberinde getirmektedir. Bir varil petrol 6.12 Gj (gigajoule) enerji içermektedir, yani reel değeri vardır. Diğer taraftan, Fon'un yatırım yaptığı hisse senetleri ve tahviller, ancak bu enstrümanları yaratan sistem içinde geçerli bir değer taşımaktadırlar⁷⁹.

Özetle, Norveç ekonomisi Hollanda Hastalığı açısından ampirik bulgularla değerlendirildiğinde görülmektedir ki, reel döviz kurunun değeri karışında ticarete konu olan mallar sektörü kırılgan yapı sergilececek durumdadır. Reel döviz kurunun olumsuz etkisi, harcama etkisinin yumuşatılması ile istikrar kazandığından olumsuz etkiye neden olmamıştır. Diğer taraftan, Norveç ekonomisinde maliye politikası ile petrol gelirleri arasında bağlantı zayıflatıldığından, harcama etkisinin ortaya çıkması büyük ölçüde engellenmiştir. Kaynak dağılım etkisinin sınırlı düzeyde kalması ise petrol sektörünün oldukça sermaye yoğun olmasından kaynaklanmaktadır. Norveç ekonomisi için, Hollanda Hastalığı belirtilerinin ortaya çıkması daha çok bundan sonraki dönemde uygulanacak politikalara ve yaşanan ekonomik gelişmelere bağlı olacaktır.

⁷⁸S.Jr. Erling and T. Oystein (1995). Petroleum wealth, debt policy, and international welfare: The case of Norway. *Journal of Policy Modeling*, 17 (4), s.433.

⁷⁹M.Höök and K.Aleklett (2008). A decline rate study of Norwegian oil production. *Energy Policy*, 36 (11), ss. 4263 – 4271.

1.4.5. Nijerya

Hollanda Hastalığı kapsamında değerlendirmeye alınacak ülkelerden biri de Nijerya'dır. Özellikle tarıma dayanan ekonomisi açısından dikkate alındığında, Nijerya örneğinde, sanayi sektörünün yerine tarım sektöründe aşırı bir daralmanın ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Sanayisizleştirme (de-industrialisation) yerine tarımsızlaştırma (de-agriculturization) gerçekleştiği görülmektedir. Nijerya ekonomisinin petrol gelirlerinin kullanımı konusunda ise yine aynı şekilde zayıf bir performans sergilediği ve petrol gelirlerinin büyük ölçüde verimsiz kullanıldığı yapılan çalışmalarla ortaya çıkmıştır. Bu yüzden, Nobel ödüllü iktisatçı Joseph Stiglitz, 30 yıl önce Endonezya ve Nijerya'nın karşılaştırılabilir kişi başına gelir rakamlarına sahip olduğunu söylerken bir ayrıntıya dikkat çekmektedir: 2004 yılı itibariyle, Endonezya'nın kişi başına milli geliri Nijerya'nın dört katıdır ve hatta 1995 yılı temel yıl alınarak dolar bazında yapılan ölçümlerde, Nijerya'da kişi başına gelirin gerilediği belirtilmektedir⁸⁰.

Öncelikle petrol sektörünün yurtiçi ekonomi ile zayıf bağlantısı olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan Nijerya'da bağımsızlıktan beri petrol sektörü enclave konumunda kalmıştır. Buna rağmen iki petrol şokundan sonra bile, tarım sektörü, toplam işgücünün %50'sinden daha çok bir istihdam sağlamaya devam etmiştir⁸¹.

Tablo 7'den görüleceği gibi, petrol şoklarının yaşandığı dönemde, tarım sektöründe daralma trendi gözlenirken, sanayi sektörünün GSYİH'daki payının zaman içerisinde arttığı görülmektedir. Bu ve benzeri gelişmelerden dolayı daha sonra yapılan çalışmalarda, Hollanda Hastalığı'nın etkili olduğu gelişmiş ülkeler için sanayisizleştirme (de-industrialisation) kavramı kullanılırken, gelişmekte olan ülkeler için tarımsızlaştırma (de-agriculturization) ayırımına gidilmiştir⁸².

⁸⁰ J.Stiglitz (2004). We can know cure Dutch Disease. *The Guardian*, (18 Ağustos), <http://www.guardian.co.uk/business/2004/aug/18/comment.oilandpetrol> (Erişim tarihi: 12.02.2010).

⁸¹ J.O.Olusi and M.A.Olagunju (2005). The primary sectors of the economy and the Dutch Disease in Nigeria. *The Pakistan Development Review*, 44 (2), s. 161.

⁸² J.P.Stijns. An empirical test of the Dutch Disease hypothesis using the gravity model of trade. <http://129.3.20.41/eps/it/papers/0305/0305001.pdf> (Erişim tarihi: 24.012010)

Tablo 7. Nijerya, GSYİH Sektörel Dağılım, 1960 – 1986 (Yüzde)

Sektör	1970 -71	1975 - 76	1979 - 80	1981	1982	1984	1985	1986
Tarım	44,6	26,7	21,5	25,5	28,1	35,7	35,1	36,3
Madencilik	12,0	14,4	16,8	22,3	18,7	15,8	16,5	12,0
Sanayi	7,5	4,8	6,5	10,8	12,3	9,5	10,7	11,4

Kaynak: Eli, 1992: 127.

Nijerya ekonomi otoritesi, Birinci Petrol Şoku sonrasında, ummadığı bir gelirle karşı karşıya kaldı. Nijerya hükümeti genişlemeci maliye politikasını ön plana alan, Üçüncü Plan'ını yayınladı. Kamu sermaye yatırımları, 1970'te maden dışı GSYİH'nın %3,6'si iken, 1976'da %29,5 oranında gerçekleşmiştir. Yol yapım çalışmaları ve okul binası yapımları, inşaat sektöründe patlamaya neden oldu. Nijerya örneğinde kamu harcamalarının daha çok ticarete konu olmayan sektörler odaklandığı sonucuna ulaşılmaktadır. Kamu harcamalarındaki bu artış tek başına oldukça önemli bir miktara tekabül ederek, 1970 – 1976 yıllarında arasında elde edilen petrol gelirinin tümünün harcanmasına neden oldu. İlaveten, cari kamu harcamaları artışı da olunca, bütçe önemli miktarda açık vermeye başladı. Kamu çalışanlarının maaşı %130 oranına kadar arttırıldı. Bu açık 1973 ve 1974 yıllarında biriktirilen rezervlerle ve genişleyen para arzı ile kapatıldı⁸³. Petrol sektöründe yaşanan canlanmanın mağduru ve Hollanda Hastalığı'nın klasik örneği, daha önce dinamik bir yapı sergileyen tarım ihracatı olmuştur⁸⁴.

Tablo 8. Nijerya Ekonomisinde Sektörlerin Dağılımı(Yüzde)

Sektör	Üretimdeki Pay		İstihdamdaki Pay		İhracattaki Pay	
	1970	1982	1970	1982	1970	1982
Tarım	48,78	22,19	75,00	59,00	71,90	2,40
Petrol ve Madencilik	10,22	28,87	0,20	0,40	15,40	97,50
Sanayi	7,15	5,64	15,00	17,70	12,70	0,10
Hizmetler	33,85	47,30	9,80	22,90	...	...

Kaynak: Oyejide, 1986: 37.

⁸³ Gelb vd. (1988), ss.239-243.

⁸⁴ J.Scherr (1989) s.550.

Yukarıda verilen *Tablo 8*'den görüleceği gibi, tarım sektörünün katkısının çıktıda, istihdamda ve ihracattaki payının önemli ölçüde gerilemiştir. Tarımda net ihracatçı durumda olan Nijerya, büyük ölçüde net ithalatçı konumuna doğru bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşüm de 1973 – 1980 yılları arasında yaşanmıştır. 1973'te 332 milyon Naira olan tarımsal ihracat gelirleri, 1982 yılında, 120 milyon Naira'ya gerilemiştir⁸⁵.

Hem daha önce yapılan ve yukarıda belirtilen çalışmalardan, hem de *Tablo 8*'denanlaşılabacağı üzere, Nijerya'da petrol sektörü enclave durumu şeklinde kendini göstermektedir. Kaynak dağılım etkisini bu bakımdan değerlendirelim: Nijerya'daki petrol sektöründe yaşanan kazanç patlaması, madencilik ve kentsel hizmetlerde önemli bir genişlemeye neden olmuştur. Özellikle kamu harcaması, fiyatlar ve ücretler aracılığıyla bu gelişime katkıda bulunmuştur. Nijerya örneğinde görülmektedir ki, kentsel alanlar petrol gelirlerinden daha çok yararlanabilmiştir. Kentsel bölgelerde ücret artışları kırsal kesimden buraya doğru yurtiçi göçe neden olmuştur⁸⁶. Kamunun sanayi ve hizmetler sektörüne yönelik yatırımları sonucu, sanayi sektörü, istihdamdaki payını arttırırken, tarım sektörü işgücü kaybı yaşamıştır. Sanayi sektörü istihdamı, 1975'te 4,69 milyon işçi olmuştur ki, bu sekiz yıl öncesine göre %7,2 oranında bir artış anlamına geliyordu; tarım sektörü istihdamı 1967'ye göre %7,7 oranında azalmıştır. Yurtiçi gıda arzını ve endüstriyel temel maddeleri sağlayan tarım sektörü önemli ölçüde işgücü kaybı yaşamıştır⁸⁷.

Kaynak dağılım konusunda alternatif yorum ise şu şekildedir: Nijerya'da kapasite kullanım oranının 1980 ve 1981 yılları hariç genelde %60 civarında olduğu görülmektedir. Hollanda Hastalığına benzer bir baskı ise, kıt emek ve sermaye kaynakları varlığında geçerli olmaktadır. Bu, temel modelde yapılan tam istihdam varsayımından ileri gelmektedir. Dolayısıyla ticarete konu olan ve olmayan sektörler

⁸⁵T.A. Oyejide. (1986). *The effects of trade and exchange rate policies on agriculture in Nigeria. Research Report*. Washington DC: International Food Policy Research Institute, s.15.

⁸⁶J.U. Eli (1992). Oil boom and "Dutch Disease": A theoretical framework of the economic impact on the Nigerian economy. Yayınlanmamış Doktora Tezi. The University of Utah, Department of Economics. s.145.

⁸⁷E.H.Fidel (1993). Structural re-adjustment in Nigeria: Diagnosis of a severe Dutch Disease syndrome. *American Journal of Economics and Sociology*, 52 (2), ss. 195-196.

arasında kaynak dağılım etkisi Nijerya için sözkonusu olduğunda, oluşan düşük büyüme oranları için başka bir açıklama gereklidir. Nijerya petrol gelirlerinden elde ettiği kaynakları heba ettiğinden, borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştır. Petrol gelirleri düştüğünde, devam etmekte olan harcamalar için kaynak bulunamadığından borçlanma tek çare olmuştur. Yalnız borç verenler, verdikleri borcun verimli yatırımlardan çok, önceki borçların servisi için kullanılacağını düşündüklerinden, bu Nijerya ekonomisinde yeni borçlar için kredi kalitesini düşürmüştür. Bu da klasik debt overhang problemidir. Böylece, Nijerya'da kamu harcamalarının volatilitésinin petrol fiyatlarının volatilitésinden daha yüksek olduğu da ortaya çıkmaktadır⁸⁸. Petrol gelirleri ile 1970'lerde finanse edilen ünlü Ajakouta çelik tesisi binasının bugüne kadar ticari olarak bir ton bile bakır üretmemiş olması yabancı döviz gelirlerinin verimsiz kullanıldığının sadece bir örneğidir. Nijerya fiziksel sermayeye aşırı yatırım yaparak düşük verimlilikle karşı karşıya kalmıştır. 35 yılda, Nijerya'nın petrolden elde ettiği gelir, 1995 fiyatlarıyla 350 milyar dolar olmuştur. 1965'te kişi başına petrol geliri 33 dolar iken, kişi başına GSYİH 245 dolar olaral gerçekleşmiştir. 2000 yılında ise, petrol gelirleri kişi başına 325 dolar iken, kişi başına GSYİH 1965 yılı düzeyinde kalmaya devam etmiştir. Diğer bir ifadeyle, geçen süre içerisinde petrol gelirlerinin yaşam standartına hiç bir katkısı olmadığı şeklinde bir tablo ortaya çıkmaktadır⁸⁹.

Diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi, Nijerya'da da reel döviz kuru, doğal kaynak sektöründe yaşanan şokun ekonomide yansımaları sağlayan başlıca mekanizma rolü üstlenmiştir. Genişlemeci kamu politikaları, enflasyonun yükselmesine katkıda bulunmuş ve reel döviz kuru değerlenmesinin devam etmesine sebep olmuştur. Kamunun arz eksikliğini, ithalat yoluyla gidermesi ise, yurtiçi sektörlerin gerilemesine neden olmuştur. Böylece, daralan tarım sektöründen dolayı, tarımsal ürünler ithalatı daha da artmıştır. İlk başlarda, yabancı döviz gelirleri daha çok tüketim ve altyapı çalışmaları için kullanılsa da, daha sonra, ithal ikamesi sektöre destek verilmeye çalışılmıştır. Sabit döviz kurunun geçerli olduğu Nijerya'da, yurtiçi talebin artması, veri yabancı ürün fiyatları karşısında, yurtiçi ürünlerin fiyatlarının yükselmesine neden

⁸⁸N. Budina, G. Pang and S.v.Wijnbergen (2006). Nigeria: Dutch Disease or Debt Overhang? Diagnosing the past, lessons for the future. *World Bank*. ss. 11- 14.

⁸⁹X.Sala-i-Martin and A.Subramanian (2003). Addressing the natural resource curse: An Illustration from Nigeria", *NBER Working Paper Series*, 9804, ss. 4 – 12.

olmuştur ki, bu da reel döviz kuru değerlenmesini daha da güçlendirmiştir⁹⁰. Diğer taraftan genişleyen kamu harcamaları, hanehalkına kullanılabilir gelir olarak yansıdığından dolayı, özel tüketim harcamalarının artmasını sağlamıştır. Tüketim özellikle yabancı ithal ürünlerine yönelmiştir. Eğer tüketim, yurtiçi sanayi sektörünün çıktısına yönelecek olsa, bu durumda, sektörün bu talebi karşılama çabası içerisinde gireceği beklentisi ortaya çıkar. Yalnız Nijerya'da imal edilen ürünler düşük mal gibi algılanmaktadır. Bu, "harcama etkisi" aracılığıyla Hollanda Hastalığı'nın sanayi sektörünü yok etmesi anlamına gelmektedir⁹¹. Harcama etkisini yumuşatacak tek adım, Afrika'nın en büyük borçlusu olarak Nijerya'nın Paris Klübüne olan 30 milyar dolarlık borcunu 12,4 milyar dolar ödeyerek kapatması olmuştur⁹².

Sonuç olarak, 1970 – 2003 dönemini kapsayan çeyrek dönemlik verilerle yapılan çalışmaya göre, Nijerya ekonomisinde, yüksek petrol fiyatlarının servet etkisini arttırmamasından dolayı döviz kuru değerlenmesi yaşanmaktadır. Bu da ticarete konu olan sektörleri daraltarak, Hollanda Hastalığı sendromunun Nijerya'da daha da güçlenmesiyle sonuçlanmaktadır. Petrol fiyatı şoku, reel döviz kurunun ve uzun dönem para arzının önemli belirleyicisi olarak öne çıkmaktadır⁹³. Dahası, Nijerya örneğinde, ithalat talebinin gelir esnekliği bakımından inelastik, fiyat esnekliği bakımından elastik olduğu görülmektedir. 1970'lerde Nijerya'da ithalatın artması, petrol gelirlerinin artmasından daha çok, reel döviz kurunun değerlenmesinden dolayı meydana gelmiştir. Petrol şokları döneminde, Nijerya ulusal parası, yıllık olarak nominal bazda %2,2 oranında değerlenmiştir ve bu da, 1972 yılına göre, 1982'de ithal ürünleri fiyatlarının yurtiçi ürünlere göre %44 daha ucuz olmasına yol açmıştır⁹⁴. Tesadüfi değil ki, endüstriyel ürün endeksini etkileyen temel değişkenlerin başında, döviz kuru, petrol ihracatı ve petrol üretimi gelmektedir⁹⁵.

⁹⁰ A.A. Nyatepe-Coo (1994). Dutch Disease, government policy and import demand in Nigeria. *Applied Economics*, 26(4), ss.328-331.

⁹¹ E.K. Ogunleye (2008). Natural resource abundance in Nigeria: From dependence to development. *Resources Policy*, 33 (3), ss.171 – 172.

⁹² ----- (2006). Oil prices help Nigeria be first in Africa to pay off Paris Club. *Euroweek*, 951.

⁹³ P.A.Olomola and A.V.Adejumo (2006). Oil price shock and macroeconomic activities in Nigeria. *International Research Journal of Finance and Economics*, 3, ss.32-33.

⁹⁴ D. Salehi-Isfahani (1989). Oil exports, Real exchange rate appreciation and demand for imports in Nigeria. *Economic Development and Cultural Change*, 37 (3), ss. 495 – 496.

⁹⁵ A.O.Felix, C.Amitava and C. P. Obi (2002). A vector autoregressive analysis of an oil-dependent emerging economy — Nigeria. *OPEC Review*, 24 (4), s. 342.

Özetlersek, Nijerya'da sabit döviz kuru rejimi uygulaması, Hollanda Hastalığı'nın temel belirtilerinden olan reel döviz kuru değerlenmesini güçlendirmiştir. Geleneksel ticarete konu olması gereken sanayi sektörünün zayıf yapısından dolayı, ticarete konu olan sektör olarak daha çok tarımın öne çıktığı görülmüştür. Tarımda net ihracatçı durumunda olan Nijerya, reel döviz kuru değerlenmesi, kamunun sanayi ve hizmetler sektörüne yönelik yatırımları, dolayısıyla harcama etkisi ve kaynak dağılım etkisi sonucunda önemli ölçüde daralmıştır ve bu konumunu kaybetmiştir. Kaynak dağılım etkisi, tarım sektörü istihdamının, kamu ve hizmetler sektörüne kayması şeklinde görülürken, özellikle kırsal kesimden kentsel bölgelere göçün hız kazandığı gözlemlenmiştir. Kamunun verimsiz yatırımlara devam etmesi "harcama etkisini" daha da güçlendirerek, hem tarım, hem de sanayi üzerinde yıkıcı etkide bulunmuştur.

1.4.6. Kolombiya

Kolombiya, Brezilya'dan sonra, belki de dünya kahve fiyatlarını etkileyebilecek tek ülkedir. 1940 yılında kurulan ve Milli Kahve Fonu'nun yönetilmesinden sorumlu olan Kahve Üreticileri Birliği (National Federation of Coffee Growers), başlangıçta, ABD ile Latin Amerika ülkeleri ile arasında anlaşmaya varılan kotadan daha fazla üretimi satın almak işlevi görmüştür. Bu yüzden fon, fiyat istikrar aracı gibi görülmemiştir. Daha çok Brezilya ile birlikte kartel gücü kazanmak ve piyasa gücü elde etmek için yönetilmiştir. 1958 yılında, kahve fiyatlarının dünya genelinde önemli ölçüde düşmesi ile birlikte, fiyat istikrarı da Fon için bir işlev olmaya başlamıştır⁹⁶.

Hollanda Hastalığı kapsamında, petrol üreten ekonomilere ilave olarak, petrol-dışı temel mal üretiminin ağırlıkta olduğu Kolombiya ekonomisi de dikkate alınacaktır. Genelde tarım sektörünün, özelde ise kahve üretiminin büyük önem arz ettiği sözkonusu ülke ile ilgili de Hollanda Hastalığı teorisine uygun çalışmalar yapılmıştır. 1970 – 83 yılları arasında, tarım sektörü ortalama olarak reel mal ihracatının %60'ını oluşturmuştur. Bu dönemde, tarımsal üretimin %32'sini kahve, %35'ini diğer kahve-dışı tarımsal ürünler, %33'nü ise hayvancılık sektörü oluşturmuştur. 1970 – 83 yılları

⁹⁶M.Cardenas (1994). Stabilization and redistribution of coffee revenues: A political economy model of commodity marketing board. *Journal of Development Economics*, 44 (2), s.355.

arasında, kahve ihracatının toplam temel mal ihracatının ortalama olarak %45'ini oluşturduğu görülmektedir. Bu dönemde, kahve fiyatlarında meydana gelen artışın, yurtdışında üretilen ticarete konu olan ve olmayan mallara olan talebi arttırdığı ve aynı zamanda, diğer sektörlerde istihdam edilen kaynakların kahve sektörüne kaymasına neden olduğu görülmektedir. 1975'ten itibaren Kolombiya ulusal parası peso'nun reel anlamda %30 değerlendiği gözlemlenmiştir. Yüksek kahve fiyatlarının daha yüksek ihracat rakamlarına ulaşılmasını sağlaması, büyük hacimde uluslararası rezervlerin oluşmasıyla sonuçlanmış ve bu olgu parasal genişleme oranını arttırarak enflasyonun yükselmesine neden olmuştur⁹⁷. Aynı çalışmada kokain ve marihuana başta olmak üzere uyuşturucu sektöründe de kazanç patlaması yaşandığı, bu yasadışı faaliyetten elde edilen gelirlerin daha çok yurtdışında tutulduğu için yurtiçi tüketimi etkilemediği ama yapılan çalışmada, kahve sektöründeki canlanmanın ve kamu harcamalarının olduğundan daha fazla görünmesine yol açacağı da özellikle belirtilmiştir⁹⁸.

1975 – 1980 yılları arasında, kahve sektöründe yaşanan ekonomik canlanmayla ilgili yapılan başka bir çalışmada, yabancı döviz gelirlerine yasadışı faaliyetlerin katkısından da söz edilmiştir. “1975 yılında, Brezilya'daki kötü hava koşulları, Angola'daki sivil savaş, Guetamala'daki deprem, dünya piyasalarında kahve arzını azaltarak fiyatlarını yükseltmiştir. Mayıs 1975'te New York piyasasında 0,66 dolar olan kahve fiyatı Nisan 1977'de 3,21 dolara fırladı”⁹⁹. Ticarete konu olan ve ticarete konu olmayan sektörler için ayrı ayrı ve bir birinden farklı fiyat endeksleri olmadığından, Kolombiya'da üretilen ve tüketilen ürünlerin fiyat endeksleri ticarete konu olmayan malların fiyat endeksini temsilen kullanılmıştır. Hizmetler sektörü fiyatlarını kapsamayan bu endekse göre, nisbi fiyatların yükseldiği sonucuna varılmıştır. 1975 sonrasında, kahve sektöründeki canlanma yıllarında, yurtiçi malların fiyatının önemli ölçüde arttığı görülmüştür. 1980 yılında, bu oranın temel yıl kabul edilen 1970'e göre, %11 olarak arttığı ve bu da Hollanda Hastalığı'nın belirtisi olarak kabul edilmiştir. Sektörler ticarete konu olma payına göre üçe ayrılmıştır. Ticarete konu olan en çok mali

⁹⁷ J.G. Garcia (1991). Agricultural prices and wages in Colombia: Impact of the coffee boom and government expenditures. *Food Policy*, 16 (1), ss. 23 – 25.

⁹⁸ Garcia (1991), s.25.

⁹⁹ L. Kamas (1986). Dutch disease economics and the Colombian export boom. *World Development*, 14 (9), s.1181'den aktaran Yıldırım – Mızrak, (1999), s.60.

barındıran sektörün daraldığı gözlenmiştir. Bu durum da Hollanda Hastalığı'nın belirtisi gibi kabul edilmiştir¹⁰⁰.

1974 yılında, 448 milyon dolar olan uluslararası rezervlerin 1981 yılında, 5633 milyon dolara çıktığı görülmektedir. Bu rezervler borçlanmanın yolunu açtığı gibi, bir takım problemlere de neden olmuştur. Zorunlu rezerv oranlarının yükseltilmesi finansal piyasalarda bozulmalara neden olmuştur. Bankalar, fonları daha düşük zorunlu rezerv gerektiren hesaplara aktarmış ve bilançonun pasifinde, zorunlu rezerv oranına konu olmayan yeni kalemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur¹⁰¹.

Kolombiya çoğu petrol ekonomisinden bir noktada farklı bir görünüm arz etmektedir. Kolombiya'da kazanç patlamasına sebep olan kahve üretimi özel sektör tarafından üretilmiş ve kazançların önemli bir kısmı da özel sektörün yönetiminde kalmıştır. Kahve Üreticileri Birliği (Federacion Nacional de Cafeteros, FEDECAFE), ilan edilen referans fiyatından üreticilerden kahveyi satın almıştır. Kahve, hem FEDECAFE, hem de özel ihracatçılar tarafından dış pazarlara satılmıştır. FEDECAFE, daha çok iç piyasada taban fiyatı belirleyen kurum rolü oynamıştır. Kahve gelirlerinin bir kısmı devlet tarafından vergi olarak alınırken, diğer kısmı da fiyat istikrar fonunda tutularak üreticiler, dünya fiyatlarındaki düşüşe karşı korunmaya çalışmıştır. Kahve ihracatı düşük oranlarda vergilendirildiğinden, yurtiçi talebin azaltılması için daha çok sıkı para ve maliye politikaları kullanılmıştır. Yapılan tahminlere göre, kahve gelirlerinin %25'i FEDECAFE, %34'ü üreticiler, %30'u ihracatçılar tarafından elde edilirken, kamu kesimine sadece %11 oranında kahve gelirleri kalmıştır¹⁰². Böylece, yurtiçi ürünlerin fiyatları ve reel döviz kurunun sektörel çıktı üzerindeki etkileri mevcut modelle zayıf şekilde açıklanırken, kahve-dışı ihracatın reel döviz kuru değerlendirilmesi sonucunda zarar gördüğü sonucuna varılmıştır¹⁰³.

¹⁰⁰Kamas (1986), ss.1180 – 1186.

¹⁰¹Kamas (1986),ss.1189 – 1191.

¹⁰²A.Hernandez and R.Hommes (1978). La bonanza cafeteria: Su distribucion y manejo in Eduardo Wiesner, Politica Monetaria y cambiaria en Colombia, Bogota: Asociation Bancaria de Colombia` den aktaran Kamas (1986), s. 1194.

¹⁰³ Kamas (1986), s.1196.

Hollanda Hastalığı'nın tam istihdam varsayımı, Kolombiya ekonomisi için yapılan çalışmalarda da farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kazanç patlaması yaşayan bir ekonomide, atıl kapasitenin ve eksik istihdamın mevcut olması durumunda, Hollanda Hastalığı teorisince öngörülen etkilerin daha düşük seviyede gerçekleşeceği ve hatta reel çıktı artışlarına neden olacağı gösterilmeğe çalışmıştır. 1969 – 1999 yıllarını kapsayan VAR modeli kullanılan çalışmada, öncelikle, kahve sektöründe meydana gelen kazanç patlaması sonucunda, ilk şoktan 5 yıl sonraki dönem içerisinde, M1 tanımlı para arzının 179 milyar peso hacminde azaldığı görülmüştür. Hollanda Hastalığı öngörüsü ile çelişen bu durum, Kolombiya'nın kahve gelirlerini sterilize edebilmesinin kanıtı gibi kabul edilmiştir. Aynı 5 yıl için kahve fiyatının tüketici fiyatlarındaki kümülatif etkisi harcama etkisinin kanıtı gibi kabul edilmiştir. Yine kahve fiyatlarının reel döviz kurunun değerlendirilmesine sebep olduğu sonucuna varılmıştır¹⁰⁴.

Aynı çalışmada dikkat çeken başka bir durum, kahve gelirleri şokundan sonraki 5 yıl içerisinde Reel GSYİH'nin kümülatif olarak 3775 milyar peso hacminde arttığıdır – yıllık ortalama 755 milyar peso. 1969 – 1999 yılları arasında, Reel GSYİH'nin ortalama olarak 47005 milyar peso olduğu dikkate alındığında, kahve gelirlerinin Reel GSYİH'ya ortalama yıllık katkısının %1,61 oranında olduğu görülmektedir. 10 yıllık zaman diliminde de aynı pozitif katkının devam ettiği görülmektedir. Kahve gelirlerinde meydana gelen kazanç patlamasının uzun dönem çıktı etkilerinin pozitif olması bu anlamda önemli bir bulgu gibi değerlendirilmelidir. Çünkü Hollanda Hastalığı teorisine göre, uzun dönemde büyümenin, kazanç patlaması yaşayan sektörden olumsuz etkilenmesi gerekmektedir. Kolombiya ekonomisi gibi eksik istihdamın sözkonusu olduğu bir ekonomide bu tezin geçerli olmadığı görülmektedir. Hollanda Hastalığı teorisi, bu anlamda uygun bir terim olmamakta ve temel malda yaşanan kazanç patlamasının gelişmekte olan ülkelerin ekonomik durumlarını daha da güçlendirmek için onlara önemli bir fırsat sunduğunu göz ardı etmektedir¹⁰⁵.

¹⁰⁴ S.S. Raju and A. Melo (2003). Money, real output, and deficit effects of coffee booms in Colombia. *Journal of Policy Modeling*, 25 (9), s. 972.

¹⁰⁵ Raju and Melo (2003), s.977.

Kolombiya ekonomi otoritesi, ihracat gelirlerini kısa dönemde gerektiği şekilde sterilize edememiştir, ve bu yüzden, kazanç patlaması yaşanan dönemde, ihracat gelirlerinin ekonomiyi etkilediği görülmektedir. Yalnız parasal sektör dikkate alınarak yapılan bir çalışmada, kahve gelirlerinin sterilize edilmesi konusunda ancak orta dönemde nisbi başarının sağlandığı görülmektedir¹⁰⁶. Daha önce vurgulanan bu durum, kahve gelirlerinin daha çok özel sektöre akmasından kaynaklanmaktadır. Petrol ihracatçısı ülkelerde, kamu sektörünün, hem devlet monopoller, hem de vergiler sayesinde, önemli bir doğal kaynak geliri elde ettiği bu tezin kapsamında verilen örneklerden rahatlıkla anlaşılabılır.

Özetlemek gerekirse, 1980'li yıllarda kahve üretiminin dünya fiyatlarında meydana gelen artış sonucu Kolombiya ekonomisinde, harcama etkisinin ve kaynak dağılım etkisinin, reel döviz kuru değerlendirilmesi ile birlikte var olduğu görülmüştür. Kahve ihracatı gelirlerinin önemli bir kısmının özel sektör tarafından elde edilmesiyle birlikte, harcama etkisinin hemen işlemeğe başladığı gözlemlenmiştir. Bu ekonomi otoritesinin yönetimini zorlaştırırken, orta vadede kahve gelirlerinin görece olarak daha başarılı şekilde sterilize edildiği görülmektedir. Kolombiya ile bağlı 1980'li yıllarda yapılan çalışmalar Hollanda Hastalığı belirtilerinin daha baskın olduğu şeklindeki sonuçlara ulaşmıştır. Yalnız son dönemde, yapılan ekonometrik analizlere göre, tarım sektöründe kahve merkezli yaşanan kazanç patlamasının uzun dönem GSYİH büyümesini negatif yönde etkilemediği gibi, Kolombiya'ya ekonomik kalkınma için eşsiz fırsat sunduğu ileri sürülmüştür. İşsizliğin var olması ise kaynak dağılım etkisinin hacmini azaltıcı etki yapmıştır.

1.4.7. Kazakistan

Petrol sektörünün gelişimi söz konusu olduğunda, taşıma maliyetlerinin yüksekliğinden, petrolün görece daha düşük kaliteli olmasından ve fiyatların düşme eğiliminde olmasından dolayı, Kazakistan örneği konusunda olumsuz bir tablo ortaya konulmuştur. Hatta, OPEC üyelerinin 1999 ortasında, petrol fiyatlarının düşmesini önlemek için arzı kısma kararı sonrasında, petrol fiyatlarının yükselmeye başlaması

¹⁰⁶J.G. Otero (2001). Coffee export booms and monetary disequilibrium: some evidence for Colombia. *Applied Economics*, 33 (2), s. 273.

durumunda bile, Kazakistan'da petrol ihracatı alanında kazanç patlamasının yaşanılmayacağı kabul edilmiştir. Bununla birlikte, Kazakistan'ın diğer eski Sovyetler Birliği üyesi ülkelere göre, nisbi olarak daha büyük sanayi sektörüne sahip olduğu görülmektedir. Petrolle birlikte, Azerbaycan için Sovyetler Birliği'nden geriye çok küçük ekonomik potansiyel miras kalırken, Kazakistan, kuzey ve doğu bölgelerinde endüstri tabanı ve Sovyet hububat mahsulunun önemli kısmını üretecek pozisyonda olmuştur¹⁰⁷.

Geçiş ekonomisinin zorluklarını yaşayan diğer eski Sovyetler Birliği ülkeleri gibi, Kazakistan da bir takım zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. 1990'lı yılların birinci yarısında, Kazakistan GSYİH'sı, 1989'daki düzeyinin yarısına düşmüştür. 2001 yılında ise, Kazakistan, 1989'daki endüstriyel üretim düzeyinin ancak %65'ine erişmiştir¹⁰⁸. Kazakistan ekonomisi, eski Sovyetler Birliği ülkeleri arasında, birliğin ekonomisi ile en sıkı entegrasyon halinde olan bir ekonomi olduğundan birliğin dağılması bu ekonomi için daha şiddetli olmuştur. Özellikle maden serveti üretimi tedarikçileri, fabrikaları ve son kullanıcıları da kapsayan üretim zinciri açısından, başka şehirlerdeki işletmelere, Sovyetler Birliği'ndeki diğer bölgelere, genellikle Rusya'ya bağlı olmuştur. Ülke, Eylül 1995 ile Ekim 1996 döneminde, 25 satış yaparak, petrol dışı sanayisinde faaliyet gösteren kamu teşebbüslerini özelleştirerek 7 milyar dolar gelir elde etmiştir. Buna rağmen, Kazakistan ekonomisinde, petrol dışı sanayi sektörüne yönelik yabancı doğrudan sermaye yatırımları düşük düzeyde kalmıştır¹⁰⁹.

Bugün gelinen noktada, kanıtlanmış rezervler 35 milyar varil olmakla, toplam rezervlerin 50 – 60 milyar varil olduğu tahmin edilmektedir. 1999 yılında, 0,4 milyar dolar olan petrol gelirleri ise, 2005 itibarıyla 6 milyar dolar düzeyine yükselmiştir. Üretimin doruk noktasının ise 2015 – 2030 yılları arasında yaşanacağı beklenmektedir. Petrol gelirlerindeki gelişmeler sonucunda, sosyal harcamalar ve altyapı yatırımlarının finansmanı için yapılan kamu harcamalarının payı artarak petrol-dışı bütçe açığının

¹⁰⁷ P. J.Luong (2000). *Kazakhstan: The long terms costs of short term gains: Energy and conflict in Central Asia and Caucasus*. (Ed:R. Ebel,R.Menon), Lanham: Roman & Littlefield Publishers Inc., ss. 85 – 99.

¹⁰⁸ Y.Kalyuzhnova vd. (2004). *Natural Resources and Economic Growth in Kazakhstan: The Economic prospects of the CIS, Sources of long term growth*. (Ed: Gur Ofer, Richard Pomfret), Cheltenham, UK, Northampton, MA: Edward Elgar, s.251.

¹⁰⁹ R.Pomfret (2006).*The Central Asian economies since independence*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, ss.43-49.

yükselmesine neden olmuştur¹¹⁰. 2003`te petrol ihracatı sonucunda, bütçeye 2 milyar dolar gelir dahil olmuştur. 2010 itibariyle, bu rakamın 7 milyar dolardan fazla olması beklenmektedir¹¹¹. 2004 – 2049 yılları arasında Kazakistan ekonomisinin 270 milyar dolar petrol geliri elde edeceği öngörülmektedir. % 5 faiz oranında bu rakamın bugünkü değeri bulunduğunda, bunun 99 milyar dolar, yani kişi başına 6600 dolar olduğu sonucu çıkmaktadır¹¹².

Kazakistan, petrol üretimini hızlı bir şekilde arttırıp, ikiye katlayarak dünyanın önde gelen ilk on petrol üreticisi içerisinde yer almak istemektedir¹¹³. *Tablo 9`dan da* görüldüğü gibi bu zamanda kadar, bu hedefe ulaşamamıştır. Üretimi artışı konusunda, bağımsızlıktan sonra bulunan ve 11,3 milyar varil kanıtlanmış rezerve sahip Kashagan alanı projesinin gecikmesi, Kazakistan`ın yukarıdaki hedefini sürekli ötelemektedir. Proje en son olarak, 2010 – 2011 yılına ertelenmiştir. Yedi şirketin katılımıyla başlatılan projenin uygulayıcısı İtalyan Eni şirkettir. Dahası, 2005 – 2006 yılında orijinal maliyeti 20 milyar dolar olan proje, önce 57 milyar dolar, son olarak ise 136 milyar dolara çıkmıştır¹¹⁴.

¹¹⁰P.Lohmus and T.M.Anna (2008). *Resource revenue and fiscal sustainability in Kazakhstan: The Economics and Politics of Oil in Caspian Basin*.(Ed: B.Najman, R.Pomfret, G.Raballand), London and New York: Routledge, ss. 64 – 65.

¹¹¹B.Najman vd. (2008). *Redistribution of oil revenue in Kazakhstan: The economics and politics of oil in Caspian Basin*.(Ed: B.Najman, R.Pomfret, G.Raballand), London and New York: Routledge, ss. 113.

¹¹²International Monetary Fund [IMF] (2004).*Republic Of Kazakhstan: Selected issues, IMF country report No. 04/362*, Washington D.C., s.27.

¹¹³A.Nurkamov (2010). *Resource nationalism in Kazakhstan`s petroleum sector: curse or blessing?: Caspian energy politics, Azerbaijan, Kazakstan and Turkmenistan*.(Ed: I.Overland, H.Kjaernet, A.Kendall-Taylor), London and New York: Routledge, s.31.

¹¹⁴Y. Kalyuzhnova (2008). *Economics of the Caspian oil and gas wealth: companies, governments, policies*. New York: Palgrave Macmillan, s.198.

Tablo 9. Dünya Net Petrol İhracatçısı Ülkeler (bin varil/gün), 2008

Sıralama	Ülke	Net Petrol İhracatı
1	Suudi Arabistan	8.406
2	Rusya	6.847
3	Birleşik Arap Emirlikleri	2.521
4	İran	2.433
5	Küveyt	2.390
6	Norveç	2.246
7	Angola	1.948
8	Venezuela	1.893
9	Cezayir	1.888
10	Nijerya	1.883
11	Irak	1.769
12	Libya	1.597
13	Kazakistan	1.185
14	Kanada	1.089
15	Katar	1.085

Kaynak: Information Agency of US Department of Energy [USEIA] (2008),
<http://tonto.eia.doe.gov/country/index.cfm> (Erişim tarihi: 07.06.2010).

Gelişmekte olan ülkeler için istihdam konusu özel önem arz etmektedir. Ama Kazakistan örneğinde de, petrol sektöründe yaşanan ekonomik canlanmanın doğrudan istihdam etkisinin sınırlı olduğu görülmektedir. 7,4 milyon emek gücüne sahip Kazakistan ekonomisinde, petrol sektörünün istihdamı rafineri alanında çalışanlar da dahil olmakla 50 binin altında olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur. Petrol sektöründe yapılan inşaatlardan dolayı geçici olarak istihdama katkı yaptığı görülmektedir. 2001 yılında faaliyete başlayan ve 1510 km uzunluğunda olup, 2,6 milyar dolara mal olan Tengiz – Novorossiysk CPC boru hattı¹¹⁵ Kazakistan'ın batı kesimlerinde istihdama pozitif katkı yapılmıştır. Hattın faaliyete başlamasından sonra ise, yapım çalışmaları ve dolayısıyla istihdam azalmıştır¹¹⁶.

¹¹⁵Caspian Pipeline Consortium [CPC].<http://www.cpc.ru/portal/alias!press/lang!en-US/tabID!3357/DesktopDefault.aspx> (Erişim tarihi: 18.05.2010)

¹¹⁶Najman vd. (2008),s.113.

Yapılan bir çalışma şunu ortaya koymaktadır ki, petrol-dışı sanayi sektörü reel döviz kuru petrol fiyatındaki artışın negatif etkisine maruz kalmamıştır. Bu ekonomi otoritesi için geçici bir rahatlık sunmaktadır. Çünkü petrol fiyatları artarsa ya da daha fazla yükselirse, bu durumda, reel döviz kuru değer kazanmaya devam ederek petrol-dışı sanayi sektörüne yönelik olumsuz baskılara yol açabilir¹¹⁷. Diğer bir çalışma ise, referans değerler belirlenerek yapılmıştır. Bu çalışmaya göre, Kazak ekonomisi Hollanda Hastalığı belirtileri göstermeye başlamıştır. Çünkü, ticarete konu olan sektörlerdeki istihdam, olması gereken referans düzeyinin üçte ikisi düzeyindedir ve özellikle tarımsal istihdam zayıftır. 1990'lı yıllar boyunca, sermaye yoğun petrol, bakır ve çelik sanayisine akan, doğrudan yabancı yatırımlara rağmen, tarım gibi emek-yoğun sektörler yatırım darboğazı ile karşı karşıya kalmıştır¹¹⁸. Dahası, madencilik sektörüne baskın bir şekilde yapılan yabancı sermaye yatırımları, Kazakistan ekonomisinde, ücretlerin diğer geçiş ekonomilerinde olduğundan daha fazla artmasına neden olmuştur¹¹⁹. Geçiş döneminin başında reel döviz kurunun olması gereken gerçek değerinin altında olduğu gözlenmiştir. Bu durumda, petrol sektöründe yaşanan kazanç patlaması sonucunda, reel döviz kurunun izleyeceği gelişim seyri için özellikle orta ve uzun döneme bakmakta yarar vardır. İşte Kazakistan ekonomisi için reel döviz kurunun değerlendiriliyor olması, sadece geçiş ekonomisi süreci gibi kabul edilmemelidir. Diğer bir ifadeyle, ekonomi orta veya uzun vadede Hollanda Hastalığı'na karşı kırılgan bir yapı sergileyebilir¹²⁰. Başka bir reel döviz kuru modelinde ise, 1998 – 2005 dönemi için petrol sektörünü de kapsayan toplam ticarete konu ürünler için reel döviz kurunun petrol fiyatındaki yükselişi izlediği görülmüştür. Buna rağmen, petrol-dışı sanayi sektörünün petrol fiyatlarındaki artışın etkisinden kaçındığı gözlenmiştir. Bunun sürdürülebilir olmadığı düşünülürse, rekabetebilirliğin geliştirilmesi için yapısal uygulamaların

¹¹⁷B.Egert and C.S.Leonard (2008). *Nominal and real exchange rates in Kazakhstan: Any sign of Dutch Disease?: The economics and politics of oil in Caspian Basin*. (Ed: B.Najman, R.Pomfret,G. Raballand), London and New York: Routledge, s.58.

¹¹⁸R.M. Auty (2006). *Optimistic and pessimistic energy rent deployment scenarios for Azerbaijan and Kazakhstan: Energy, wealth and governance in the Caucasus and Central Asia*.(Ed.: R.M. Auty, I. de Soysa), London and New York: Routledge, ss.66-68.

¹¹⁹R.M.Auty (2001a). *Reforming resource abundance transition economies, Kazakhstan and Uzbekistan: Resource abundance and economic development*. (Ed: R.M.Auty), New York: Oxford University Press, s.274.

¹²⁰A.M.Kutan and M.L.Wyzan (2005). Explaining the real exchange rate in Kazakhstan, 1996 – 2003: Is Kazakhstan vulnerable to the Dutch Disease?.*Economic Systems*, 29 (2), s.254

devreye sokulması gerekmektedir¹²¹. Petrol-dışı sektör içerisinde, ticarete konu olmayan mallar sektörüne doğru kaynak dağılımı başlamış durumda. Ticarete konu olan malların petrol-dışı sektör içerisindeki payı önemli ölçüde, hem katma değer, hem de istihdam anlamında önemli ölçüde azalmaya başlamıştır. Buna karşın petrol-dışı üretimde özellikle hizmetler ve inşaat gibi ticarete konu olmayan faaliyetlerin arttığı gözlenmektedir¹²².

Sanayi sektöründeki çıktının azalması, geçiş döneminin belirtisi olmakla birlikte, Hollanda Hastalığı'nın da belirtisi olabilir. 1993 sonrası uygulanan dalgalı döviz kuru rejiminde, petrol ihracatındaki artış, nominal döviz kuru değerlemesine sebep olarak, petrol-dışı sektörün rekabet edebilirliğini zayıflatmış ve böylece petrol-dışı sektörün ihracatını düşürmüştür. Böylece ödemeler bilançosundaki dengede, petrolün payı artarken, petrol dışı sektörün payı azalmıştır. Diğer taraftan, Hollanda Hastalığı konusundaki belirtileri daha dikkatli yorumlamak gerekir. Öncelikle, sanayi sektöründeki çıktı azalması, petrol üretiminin büyümesinden önceki döneme rastlıyor. Hollanda Hastalığı, fiili petrol üretimi genişlemesiyle birlikte, beklentilerden dolayı da meydana çıkabilir. Hollanda Hastalığı konusunda, daha kesin ve inandırıcı kanıtların bulunması, bu bakımdan, daha iyi zaman serilerinin var olmasıyla mümkün olacaktır¹²³.

Kazakistan petrol sektöründen elde edilen gelirin hem istikrar amaçlı, hem de nesiller arası gelir dağılımının sağlanması açısından 2001 yılında ulusal fon kurmuştur. Kazakistan Cumhuriyeti Milli Fonu NFRK, (The National Fund of the Republic of Kazakhstan) referans petrol fiyatını 19 dolar olarak belirlemiştir. Bunun dışında, fonun varlıkları yurtdışı finansal yatırımlar için kullanılmaktadır¹²⁴. Azerbaycan örneğinde olduğu gibi, Kazakistan'da fondaki kaynakların ilk beş yılda kullanılmayacağı konusunda düzenleme getirilmiştir. 2003 yılında Kazakistan, petrol gelirlerinin %63'ünü NFRK'da biriktirerek oldukça başarılı bir yönetimde bulunmuştur¹²⁵. Hem Kazakistan'da, hem de Azerbaycan'da oluşturulan Petrol İstikrar fonlarının reel

¹²¹B.Egert and C.S.Leonard. The Dutch Disease in Kazakhstan: An empirical investigation. Focus on European economic integration, 2/06, Oesterreichische Nationalbank (Avusturya Merkez Bankası), s.104. http://www.oenb.at/en/img/fee/2006_2_tcm16-49880.pdf (Erişim tarihi: 18.05.2010)

¹²²International Monetary Fund [IMF] (2005), Republic of Kazakhstan: Selected issues, IMF country report no. 05/ 240. Washington D.C., s.9.

¹²³Kalyuzhnova vd.(2004),s. 257

¹²⁴IMF(2005), s.14.

¹²⁵Kalyuzhnova (2008), s.64.

etkilerini görmek için uzun zaman dilimine gereksinim vardır¹²⁶. Yapısal değişim sonucu, bağımsızlığının ilk yıllarında, Kazakistan ekonomisinin üretim yapısı ağır sanayi ve tarımdan, doğal kaynak ve hizmetler sektörüne doğru kaymıştır. Sadece petrol üretimi 1998 yılında, toplam sanayi çıktısının % 17,8'ini sağlarken, 1999 ve 2000 yıllarında bu oranlar sırasıyla % 32,2 ve 42,3 olmuştur. Bu aynı zamanda sabit sermaye yatırımlarında da kendini göstermiştir. Petrol ve doğal gaz araştırma yatırımlarının toplam sanayi sektörüne yönelik sabit sermaye yatırımları içindeki payı, 1998'de %55'in altında iken, 2001'de %70'in üzerine çıkmıştır. 1998 – 2000 arasında toplam sanayi istihdamı ise %13,6 oranında azalmıştır¹²⁷. Kazakistan'ın Azerbaycana'a göre daha çok çeşitli doğal kaynak serveti var ve bunlara bağlı imalat endüstrisi bu ekonomiye çeşitlendirilmiş üretim yapısına sahip olma fırsatı sunuyor¹²⁸. Özellikle sivil nükleer enerji teknolojileri ve kaynaklarını bu çerçevede belirtmek gerekmektedir. Kazakistan dünya uranyum kaynaklarının %15'ine sahip bulunmaktadır. 2009 yılında, dünya uranyum üretiminin %28'i Kazakistan'da gerçekleşmiştir. 2001 – 2009 arasında, Kazakistan uranyum üretimi, 2000 tondan 13900 tona çıkmıştır. Bu bağlamda, Rusya ile Temmuz 2006'da imzalanan 10 milyar dolarlık sivil nükleer işbirliği anlaşması, Fransız Avera ve Amerikan Westinghouse şirketleriyle yapılan uranyum madenciliği anlaşmaları özellikle belirtilmelidir¹²⁹.

Geçiş ekonomisi tecrübesi yaşayan Kazakistan gibi eski Sovyetler Birliği ülkeleri için yapılan çalışmalarda veri eksikliğinin olduğu göze çarpmaktadır. Bununla birlikte, petrol sektörü girdisini oluşturan inşaat, taşıma ve diğer sektörlerin varlığı petrol-dışı ekonomik faaliyetin olduğundan daha yüksek görünmesine yol açmaktadır¹³⁰.

Hollanda Hastalığı konusunda ilgi alanı olan ekonomiler, öteden beri piyasa ekonomisi sistemini uygulayan ve rekabetçi ihracata dönük sanayi sektörleri olan ekonomiler olmuştur. Bu ekonomilerde, gelişen petrol sektörü tamamen ya da kısmen sanayi sektörünün yerini almaktadır. Diğer eski Sovyetler Birliği ülkelerinde olduğu

¹²⁶Yelena Kalyuzhnova (2006). Overcoming the curse of hydrocarbon: goals and governance in the oil funds of Kazakhstan and Azerbaijan. *Comparative Economic Studies*, 48, s.610.

¹²⁷Kutan and Wyzan (2005), s.244.

¹²⁸R.M.Auty (1998). Mineral wealth and the economic transition: Kazakhstan. *Resources Policy*, 24 (4), s.248

¹²⁹World Nuclear Association [WNA], <http://www.world-nuclear.org/info/inf89.html> (Erişim tarihi: 26.05.2010).

¹³⁰IMF. (2005), s.4.

gibi, Kazakistan da bir geçiş ekonomisi olarak, bağımsızlık döneminde büyük bir rekabetçi sanayi sektörüne sahip olmamıştır. Bu yüzden geleneksel Hollanda Hastalığı argümanı Kazakistan örneğine uygun olmamaktadır: piyasa ekonomisine geçiş döneminde ve sonrasında, genişleyen petrol üretimince dışlanma potansiyeli taşıyan çok küçük yerleşik bir sanayi üretimi söz konusudur¹³¹.

Çoğu Orta Asya ülkesi bağımsızlık döneminde, uluslararası alanda rekabetçi olan sanayi sektörüne sahip değildi. Zengin doğal kaynakların var olmaması durumunda, bu ülkeler, beşeri sermayeyi ve doğrudan yabancı yatırımları kullanarak rekabetçi sanayi geliştirme konusunda güçlü güdüyle eyleme geçebilirlerdi. Ancak bunun yerine, zengin doğal kaynaklar kalkınma için alternatif sektör oldu ve uygulaması daha kolay olduğundan cazip göründü. Kazanç patlaması yaşayan petrol sektörü gerekli ithalat ve ticaret dengesi sağlayarak sanayi ve hizmetler sektörüne çok ihtiyaç olmadan yeteri kadar yabancı döviz geliri sağlamaktadır. Bu geleneksel, “Hollanda Hastalığı” problemi değil. Çünkü, bu durum daha önce belirli sektörlerde yerleşik olan kaynakların yeniden dağılımını gerektirmemektedir. Bu durum daha çok, potansiyel sanayi ve hizmetler sektörünün gelişiminin engellenmiş olmasıdır. Yani, bu durum, klasik “Hollanda Hastalığı”ndan daha çok, geçiş ekonomilerine özgü yaygın bir problem gibi gözükmemektedir¹³².

Tablo 10. Kazakistan DYY Sektörlere Göre Dağılımı (toplamın yüzdesi olarak)

	2000	2001	2002	2003	2004
Tarım	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0
Ham petrol, doğal gaz ve ilgili hizmet faaliyetleri	72.0	67.1	50.4	45.9	63.5

Kaynak:International Monetary Fund [IMF] (2005). *Republic of Kazakhstan:Statistical Appendix, IMF Country Report No. 05 / 239*, s. 36.

¹³¹Kalyuzhnova (2004), s.257.

¹³²Kalyuzhnova (2004), s.259 – 260.

Tablo 11. Kazakistan Dış Borç İstatistikleri

	2003	2004	2005	2006	2007
Dış Borç - Rezervler (Milyon ABD Doları)	17.958	24.346	37.230	56.200	80.800
Dış Borç / GSYİH (yüzde)	74,3	76,3	76	91,5	92,2

Kaynak: EBRDTransition report, 2009: 179.

Kazakistan ekonomisinde Hollanda Hastalığı ile ilgili yapılan çalışmalar ışığında görülmektedir ki, reel döviz kuru değerlenmesi orta ve uzun vadede gözlenmesi daha olası bir gelişme olarak kalmaya devam etmektedir. Hollanda Hastalığı belirtisinin tam olarak ortaya çıkıp çıkmadığını görmek için uzun zamana ihtiyaç vardır. Harcama etkisinin olumsuzluklarından kaçınmak için petrol fonu kurulması fikri ve petrol servetinin önemli bir bölümünün bu fon aracılığıyla tasarruf edilmesi, atılan olumlu adım gibi değerlendirilebilir. Yalnız *Tablo 11*'den görüldüğü gibi, Kazakistan'ın dış borcu hızla artmaktadır. Bu borçlar, ekonomiye enjekte edildiği zaman, Fon aracılığıyla önlenen harcama etkisi, dış borçlarla elimine edilmiş olacaktır. Burada, özellikle petrol gelirlerinin dış borç için ipotek olarak kullanılmasından kaçınmak gerekmektedir. Diğer taraftan, ekonomik faaliyet alanını petrol sektöründen diğer sektörler doğru çeşitlendirme adımları atılmalıdır. *Tablo 10* dikkate alınır, yabancı doğrudan sermayenin petrol dışı ticarete konu olan sektörler yönlendirilmesi gerekmektedir. Kaynak dağılım etkisi anlamında değerlendirildiğinde ise, petrol sektörünün ekonomideki emek gücünün %1'den de az rakamı istihdam ederek, enclave sektör olarak kalmaya devam ettiği gözleniyor. Diğer taraftan, hem petrol ve petrol-dışı sektörlerin istenilen ölçüde ayrıştırılamaması, hem ekonometrik çalışmalar için daha uzun zaman serilerinin gerekli olması, hem de sanayi yapısı açısından geçmişte yaşanan geçiş ekonomisi tecrübesi, Hollanda Hastalığı konusunda ampirik bulguları kesin ve net olmasını engellemektedir.

1.4.8. Rusya

Rusya doğal kaynaklar bakımından değerlendirildiğinde, ticari bakımdan oldukça cazip bir ülke gibi görünmektedir. Bu bakımdan, Rusya'nın petrol rezervleri konusundaki bilgiler *Tablo 12*'de görülmektedir. Sadece kanıtlanmış petrol rezervleri, dünya toplam petrol rezervinin %6,4'ünü oluşturan ve petrol rezervleri 74 milyar varil olan ülke¹³³ sahip olduğu kalifiye işgücü ve mevcut altyapısıyla çokuluslu şirketlerin de ilgisi çekmektedir. Böylece daha çok maden sektörüne olmak üzere, 2007'de 27,8 milyar dolar yabancı doğrudan sermaye çekmiştir. Bu rakam, 2003 yılında, sadece 6,8 milyar dolardı. Kişi başına doğrudan yabancı yatırım, yedi kat artarak, 369 dolara varmıştır. Bu rakam ise, diğer yükselen ekonomilere göre oldukça yüksektir¹³⁴. Mevcut üretim kapasitesinin sürdürülebilmesi için petrol arama ve taşıma yatırımlarının yapılması gerekmektedir. Bu yüzden petrol endüstrisine, 2001 – 2030 yılları arasında, 328 milyar dolar yatırım yapılması gerekmektedir¹³⁵.

Tablo 12. Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan Petrol Sektörleri (2004)

	Kanıtlanmış Rezervler		Üretim		İhracat
	milyar varil	% dünya	000 varil/gün	% dünya	000 varil/gün
Azerbaycan	7	0,6	318	0,4	211
Kazakistan	39,6	3,3	1295	1,6	997
Rusya	72,3	6,1	9285	11,5	5140

Kaynak: Ahrend and Tompson, 2006: 10.

Rusya örneğinde, harcama etkisinin oldukça belirgin bir şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Petrol fiyatları 1998 yılında 18 dolardan daha az düzeyden, 2007'de 90 doların üzerine çıkınca, Rusya en büyük ham petrol üreticisi ve ikinci en büyük petrol ihracatçısı durumuna gelmiştir. Bu bağlamda, yüksek petrol fiyatları ile nominal döviz kuru değerlenmesi arasındaki ilişki incelendiğinde, ılımlı oranda Hollanda Hastalığı varlığından bahsedilmektedir. Hollanda Hastalığı kapsamında ortaya çıkan harcama

¹³³British Petroleum [BP] (2008), *Statistical review of world energy*, s. 6.

¹³⁴World Bank [WB] (2008), *The World Bank in Russia: Russian economic report*, s. 5.

¹³⁵International Energy Agency [IEA] (2003), *World energy investment outlook*, s.144.

etkisinin yumuşatılması amacıyla, 2004 yılında Petrol İstikrar Fon'u kurulmuştur. Petrol İstikrar Fonu, petrol varil fiyatının 20 doları aşması halinde, petrol sektörü vergi gelirlerinin Fon'a aktarılacağını ve Fon kaynakları, toplam hacmi 500 milyar rubleyi aştığı durumunda harcanabileceği kuralına göre çalışmaktadır. Fon'un varlıkları, 2005, 2006, 2007 yıllarında sırasıyla, 43, 89,1 ve 156,8 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır. Dahası, 2005 yılında, gelirler 500 milyar rubleyi aşınca, kaynakların bir kısmı emeklilik fonuna devredilmiştir¹³⁶. Harcama etkisinin kontrol altına alınması için alınan diğer önlemler ise, borçların vadeleri dolmadan çok önce ödenmesi olmuştur. Rusya, asıl son ödemesi 2008 yılında gerçekleşecek IMF'ye olan borcunu önceden ödemiştir. 31 Ocak 2005 tarihinde, IMF'ye olan toplam 2,19 milyar SDR'lik (3,33 milyar dolar) borcunun tamamını geri ödemiştir¹³⁷. Petrol İstikrar Fonu kaynakları kullanılarak, başka bir borç ödemesi daha yapılmıştır. Rusya, Paris Klübü'ne olan 22 milyar dolarlık borcunu 15 milyar dolar ödeyerek kapatmış, hem 2020 yılında oluşacak 6 milyar dolarlık faiz ödemesinden hem de Paris Klübü borçlusu olmaktan kurtulmuştur¹³⁸. Rusya, 2,5 trilyon dolar büyüklüğe ve sayısı 40'a ulaşmış dünya servet fonlarından birine sahiptir ve biriktirdiği fonların toplamı 157 milyar dolara varmıştır. Bu rakam, Rusya'da Rezerv Fonu'na 125 milyar dolar (Reserve Fund) ve Ulusal Refah Fonu'na (Fund for National Well-Being) 32 milyar dolar şeklinde dağıtılmıştır. Rezerv fonu, bütçe için önemli derecede petrol fiyatı düşüşü durumunda otomatik istikrar sağlayıcı gibi işlev görürken, Ulusal Refah Fonu, yaşlanan nüfus ve çalışma çağındaki emek gücünün azalması karşısında emeklilik sistemini desteklemektedir. 32 milyar dolarlık yatırım havuzu anlamında gelen ikinci fonla ilgili, ABD ve Avrupa denetim organizasyonları, devlet kuruluşunun bu kadar büyük bir fonla finansal piyasalara yatırım yapmasını kaygıyla karşılamıştır¹³⁹. Bu açıklamalar, Hollanda Hastalığı kapsamında, harcama etkisinin Rusya ekonomisi açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Rusya konusunda yapılan çalışmalar daha çok reel döviz kuru değerlendirilmesine ve harcama etkisine odaklanmıştır. Bu bağlamda, ruble'nin değer kazanmasının pratik

¹³⁶ B.Merlevede vd. (2009). Russia from bust to boom and back: Oil price, Dutch Disease and stabilisation. *Comparative Economic Studies*, 51, ss. 214 – 232.

¹³⁷ International Monetary Fund [IMF] (2005), Press release No. 05/19, <http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2005/pr0519.htm>, (Erişim tarihi: 27.05.2010).

¹³⁸ Paris Club [PC] (2006), <http://www.clubdeparis.org/sections/communication/archives-2006/russie9654>, (Erişim tarihi: 27.05.2010).

¹³⁹ A.E.Kramer (2008). Awash in oil income, Russia forms wealth fund. *The Boston Globe*.

olarak 1998 Rusya devalüasyonun pozitif etkisini tamamen ortadan kaldırdığı iddia edilmiştir¹⁴⁰. Ancak IMF ekonomistlerince yapılan bir çalışmada yüksek petrol fiyatlarının döviz kurunun hızlı değer kazanmasına yol açtığı bulgusuna rastlansa da, bunun aşırı reel döviz kuru değerlenmesi olup olmadığı konusunda bir şey söylenemeyeceği ve dolayısıyla Hollanda Hastalığı'na işaret edip etmeyeceği konusunda kesin bir sonuca varılamamıştır. Aynı çalışmada sanayi sektörünün hizmetler sektörüne göre daha düşük performansının “geçiş etkisi” sonucu da olabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Kaynak dağılım etkisinin, faktörlerin petrol ve petrol-dışı sektörler arasında yeteri derecede hareketliliğe sahip olduğu durumunda ortaya çıkacağı bilinmektedir. Rusya örneğinde ise, petrol sektörünün oldukça az sayıda işçi istihdam etmesi ve emek hareketliliğinin düşük olması dikkate alınarak, kaynak dağılım etkisinin ortaya çıkmayacağı kabul edilmiştir. Aynı çalışmada, kamu tüketim harcamalarındaki artışın reel döviz kuru değerlenmesine yol açtığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca sanayi sektörünün diğer sektörlerle göre nisbi olarak daha az büyümesi sonucu GSYİH'daki payının azalmasının ortaya çıktığı gözlenmiştir. Hizmet sektörünün hacminin mutlak ve nisbi olarak artması, Rusya ekonomisinde, harcama etkisinin kaynak dağılım etkisinden daha önemli olduğuna işaret etmektedir. Nisbisanayisizleştirmenin (sanayi sektörünün hizmetler sektörüne göre daha düşük düzeyde büyümesi) Hollanda Hastalığı belirtisi olarak kabul edilemeyeceği, bunun pekala geçiş ekonomisi olmakla bağlı nedenlerden kaynaklanabileceği iddia edilmiştir¹⁴¹. Sanayi sektörü büyüme oranları, GSYİH'nın gerisinde kalmasına rağmen, *Tablo 13*'ten görüleceği gibi sanayi sektörü büyümeye devam etmiştir. Rusya sanayi sektöründe ortaya çıkan problemlerin Hollanda Hastalığı'ndan daha çok, sektörün esnek olmayan ve sınırlı piyasa ortamından kaynaklanan yapısal özelliklerinden dolayı meydana geldiği de iddia edilmektedir¹⁴². Sanayi sektörünün ihracattan daha çok, yurtiçi pazara odaklanmasını ve sektörde emek maliyetlerinin artıyor olmasını¹⁴³ da bu sektörü gelişimini önleyen nedenler arasında belirtilebiliriz. Reel döviz kuru ile ilgili

¹⁴⁰O. Latsis (2005). Dutch Disease hits Russia. *The Moscow News*, <http://eng.globalaffairs.ru/engsmi/922.html>, (Erişim tarihi: 28 Mayıs 2010).

¹⁴¹N.Oomes and K.Kalcheva (2007). Diagnosing Dutch Disease: Does Russia have symptoms?. *IMF Working Paper*, WP/07/102: 1 – 32, ss. 8 – 19.

¹⁴²P. Desai (2006). Why is the Russian GDP growth slowing?. *The American Economic Review*, 96 (2), s. 347.

¹⁴³A. Aslund (2005). Russian resources: curse or rents. *Euroasian Geography and Economics*, 46 (8), s. 615.

değerlendirmeler yapılırken, özellikle şu durumu dikkate almak gerekmektedir: 1990 – 1996 dönemi geçiş döneminin başlangıcı olduğu için, döviz kurundaki hareketliliğin Hollanda Hastalığı kapsamında değerlendirilmesi yalınış olur. 1996 – 1998 yılları arasında, Rusya sabit döviz kuru rejimi uygulamıştır¹⁴⁴. 1998`de ise, ekonomik krizden dolayı meydana gelen devalüasyon mevcuttur. Dolayısıyla Hollanda Hastalığı teorisi anlamında değerlendirme yapmak geçiş ekonomilerine özgü zorluklar barındırmaktadır. Dahası, 1990`lı yıllar boyunca, Rusya`da zayıf hükümet yapısı, reformlarda ve büyümede başarısızlığa neden olmuştur. Zayıf hükümet yapısı ve sıkı para politikası, birkaç eski Sovyetler Birliği ülkesinde olduğu gibi, Rusya`da da önemli bir fenomeni ortaya çıkarmıştır. 1998 döviz kuru değer kaybetmesine kadar, toplam satışlarda, barter işleminin yüzdesi 50`nin üzerinde olmuştur. Barter işleminin bu kadar yaygın olmasının temelinde, sıkı para politikasından kaynaklanan likidite darlığı, kısa dönem kamu tahvillerinin yüksek getirisi, doğal monopollerce uygulanan fiyat farklılaştırması ve kamu bütçe açığını yapay olarak daha düşük gösterme çabaları etkili olmuştur¹⁴⁵.

Bugün gelineen noktada, Rusya ekonomisi, *Tablo 13`ün* verilerine göre incelendiğinde, para arzının arttığı ve döviz kurunun çok düşük düzeylerde değerlendirildiği görülmektedir. Tarım sektörünün GSYİH`daki payı azalmışken, uluslararası rezervler yaklaşık 20 aylık ithalatı kapsayacak düzeye erişmiştir. Tarımsal üretimin görece olarak daha düşük oranlarda büyümesi, döviz kurunda düşük düzeylerde değerlendirilme, M2 para arzının artması, Hollanda Hastalığı teorisi açısından analize tabi tutulması gereken değişkenler olsa da, bu gelişmelerin Hollanda Hastalığı`nın varlığı açısından yeterli düzeyde ampirik kanıt olmayacağı açıktır.

¹⁴⁴K.Yudaeva vd.(2004). *Down and up the stairs: paradoxes of Russian economic growth: The economic prospects of the CIS, Sources of long term growth*.(Ed: G.Ofer, R.Pomfret),Cheltenham, UK, Northampton, MA: Edward Elgar, s.35.

¹⁴⁵Yudaeva vd. (2004), ss. 49 – 50.

Tablo 13. Rusya Ekonomisi Makroekonomik Göstergeler

Makroekonomik Göstergeler	2003	2004	2005	2006	2007
Gayri Safi Sanayi Üretimi (reel değerlerde yüzde değişim)	8,9	8,0	5,1	6,3	6,3
Gayri Safi Tarımsal Üretim (reel değerlerde yüzde değişim)	1,3	3,0	2,3	3,6	3,3
Tüketici Fiyatları (yıl sonu – yüzde değişim)	12,0	11,7	10,9	9,1	11,9
Geniş Tanımlı Para Arzı (M2 – yıl sonu, yüzde değişim)	50,5	35,8	38,6	48,8	47,5
Döviz Kuru (yıl sonu – Ruble / Dolar)	29,5	27,7	28,8	26,3	24,5
Uluslararası Rezervler (altın hariç, yıl sonu, aylık mal ve hizmet ithalatı karşılığı olarak)	8,5	11,1	12,8	17,0	19,8
Sanayinin GSYİH'daki payı (yüzde olarak)	27,4	31,5	33,7	32,9	31,8
Tarım sektörünün GSYİH'daki payı (yüzde olarak)	6,3	5,7	5,2	4,8	4,7
Dış Borç / GSYİH (yüzde olarak)	43,1	36,1	33,6	31,7	36,4

Kaynak: EBRD. Transition report 2009: 215.

Toplam ihracatta hidrokarbon ürünleri yüzdesi 1992'de 40,9'dan, 1998'deki 32,2 düzeyine indikten sonra, 2005 yılında 55,5 oranına yükselmiştir. Bununla birlikte, Hollanda Hastalığı'nın Rusya'da 1980' yıllarda başladığı da iddia edilmiştir. Şöyle ki, Sovyetler Birliği yönetiminin 1980'lerin başında, hidrokarbon ihracatı karşılığında, tüketici ve üretici malları ithal kararı almasının bu sonuca yol açtığı görülüyor. Yalnız bu dönemde, petrol fiyatlarının 1980'deki 89,80 dolarlık düzeyinden, 1986'da 25,70 dolara inmesi, ticarete konu mallar ithalatını ve temel madde ihracatını azaltarak,

refahda düzeyinde kaçınılmaz düşüşe yol açmıştır¹⁴⁶. Anlaşılmaktadır ki, petrol fiyatları ile Rusya GSYİH'sı arasındaki bağlantı bugün de varlığını sürdürmektedir. Şöyle ki, uzun dönemde, petrol fiyatlarındaki %10'luk bir artışın (azalışın), GSYİH'da %2,2 oranında bir büyümeye (küçülmeye) yol açtığı görülmüştür. Dahası, döviz kurunda meydana gelen %10'luk bir değerlenmenin (değer kaybetmenin) uzun dönemde, GSYİH'yı %2,7 düzeyinde azalttığı (arttırdığı) görülmektedir¹⁴⁷. Burada iki önemli sorun ortaya çıkmaktadır: Birincisi, Rusya'nın mevcut tükenmeye yakın rezervlerini ikame etmek için büyük miktarda yatırım yapılması gerekmektedir. İkincisi, yukarıda da belirtildiği gibi Rusya'nın, temel mal üretimine bağımlılığı artarken, 1998'den beri, petrol fiyatlarının önemli derecede düşmesi tecrübesini yaşamamıştır¹⁴⁸. Bundan ilave, petrol gelirlerinin sürekliliği anlamında boru hatlarının mevcut durumu da yakın tarihte sorunlara neden olabilir. Rusya'da devlet monopolü olan Transneft şirketi, 29000 mil uzunluğunda (46671 km) boru hatlarını yönetmektedir. Şirketinin hatlarının her üç milden ikisi 20 yıllıktır. Rusya, günlük ihracat için 7 milyon varil petrol üretirken, Transneft boru hatlarıyla bunun ancak 4 milyon varili taşınmaktadır. Geri kalanı daha pahalı ve yavaş işleyen demiryolu aracılığıyla taşınmaktadır¹⁴⁹. Ayrıca, hızla yükselen petrol fiyatları karşısında, firmalar, yüksek spot fiyatlarının geçerli olduğu piyasada, üretimi arttırıp daha çok gelir kazanma güdüsünde olduklarından bu, yeni kaynakların bulunmasını da ertelemekte ve engellemektedir¹⁵⁰.

Rusya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen sonrasında, petrol sektöründe faaliyet gösteren kamu teşebbüslerini özelleştirmeye çalışmıştır. Yukos firması, 11,4 milyar varil rezervlere sahipken, 170 milyon dolara büyük hissesi özel sektöre devredilmiştir. Benzer kanıtlanmış rezervi olan BP şirketinin tahmin edilen piyasa değerinin 180 milyar dolar olduğu dikkate alındığında, bu özelleştirme uygulamasının verimsiz olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Daha sonraki aşamada, Rusya'nın da OPEC ülkeleri gibi davranarak, petrol sektöründe millileşme yolunda adımlar attığı

¹⁴⁶G.Fetisov (2007). The 'Dutch Disease' in Russia: Macroeconomic and structural aspects. *Problems of Economic Transition*, 50 (1), ss.57 – 67.

¹⁴⁷J. Rautava (2005). The role of oil prices and real exchange rate in Russia's economy – a cointegration approach. *Journal of Comparative Economics*, 32, s.326.

¹⁴⁸Y. Kalyuzhnova and C. Nygaard (2008). State governance evolution in resource-rich transition economies: An application to Russia and Kazakhstan. *Energy Policy* 36, ss.1833 – 1834.

¹⁴⁹L.Aron (2007). Russia's oil woes. *The American: The Journal of American Enterprise Institute*.

¹⁵⁰R.Ahrend and W.Tompson (2006). Realising the oil supply potential of the CIS: The impact of institutions and policies. *OECD Economics Department Working Paper No.484*,s.23.

görülmektedir. Buna ilave, Sovyetler Birliği döneminde olduğu gibi, petrol rezervleri istatistikleri devlet sırrı olarak kabul edilmektedir ve bunu resmi olarak açıklamaya 7 yıllık hapis cezası uygulaması mevcuttur. Yapılan uygulamalar ve artan üretim sonucu Rusya, sadece dünya petrol fiyatlarını değil, aynı zamanda dünya doğal gaz fiyatlarını da etkileyecek duruma gelmiştir. Rusya gaz üretiminin %90'ını gerçekleştiren Gazprom şirketi, global doğal gaz arzının %20'sini sağlamaktadır¹⁵¹. Bugün Rusya, petrol sektörü kazanımlarından büyük miktarlarda vergi elde etmektedir. Doğal kaynak vergisi ile birlikte uygulanan ham petrol ihracat vergisi, petrol sektörü faaliyeti sonucunda kamu gelirlerindeki artışı çok iyi açıklamaktadır: Ham petrol ihracatı vergisi için, 1 Ağustos 2004'ten itibaren vergi formülü bu şekildedir: Önceki iki ayın Ural ham petrol ihracat fiyatının ortalaması 15 doların altında ise, ihracat vergisi işleme konmuyor. Fiyat 15 – 20 dolar arasında ise vergi formülü: (Ural fiyatı – 15 dolar)*0,35. 20 – 25 dolar arasındaki fiyat için formül 1,75 dolar + (Ural fiyatı – 20)*0,45. 25 doların üzerindeki fiyat için 4 dolar + (Ural fiyatı – 25 dolar)*0,65. Böylece, ham petrol ihracat vergisi sayesinde petrol varil fiyatının 25 doların üzerine çıkması durumunda, her 1 dolarlık fiyat artışının 0,65 doları kamu otoritesine gelir olarak yansıyor. Doğal kaynak vergisi ile birlikte, kamu, petrol fiyatının 25 doların üzerine çıkması durumunda oluşan marjinal gelirin %90'ını elde ediyor¹⁵². Vergi sistemindeki bu yapı da Rusya örneğinde harcama etkisinin ne denli büyük bir potansiyeli olduğu konusunda önemli ipucu vermektedir. Petrol gelirlerinin bu şekilde kamu sektörüne akması, harcamalardan hızlı yükselişleri önleme ve böylece Hollanda Hastalığı etkilerini hafifletmek işlevi de görmektedir¹⁵³.

Rusya örneğinde, petrol sektöründe olası kazanç patlamasının yasal düzenlemelerin yetersiz kalması ve gecikmesinden dolayı, çok daha geç ortaya çıktığı gözlenmektedir. Rusya parlamentosunda uzun yıllar tartışılan Ürün Paylaşım Anlaşması (Production Sharing Agreements) Kanunu ancak 1996 yılında yürürlüğe girebilmiştir. Bu kanun beklentilere cevap vermeyince, üç yıl daha yapılan tartışmalar sonucu yeni kanun 1999 yılında yürürlüğe girmiştir. 2000 yılına gelindiğinde, Rusya bu kanunun

¹⁵¹D.B.Reynolds and M.Kolodziej (2007). Institutions and the supply of oil: A case study of Russia. *Energy Policy*, 35, ss. 942 – 948.

¹⁵²Ahrend and Thompson (2006), s.59 .

¹⁵³Ahrend and Thompson (2006),s.61.

görüşmelerine yedi yıl ayırmış ve hala etkin sonuç elde edememiş durumda idi. Bu tarihte, Ürün Paylaşım Anlaşması çerçevesinde sadece 3 uygulama mevcut idi. Ayrıca, 1993 – 2000 yılları arasında, Ürün Paylaşım Anlaşmalarının miktarı sadece 1,5 milyar dolar olmuştur¹⁵⁴.

Tablo 14. Azerbaycan, Rusya ve Norveç DYY İstatistikleri

	Toplam DYY^a	Dünya DYY Sıralaması^b	Petrol sektörü DYY^c	Bir Varil Petrol Rezervi için DYY^d
Azerbaycan	4.488	8.	3590	0,51
Rusya	19.907	104.	3782	0,05
Norveç	22.901	60.	9160	0,94

Kaynak: Bayulgen, 2010: s. 8.

^a DYY (Doğrudan Yabancı Yatırım) rakamları milyon ABD doları olarak verilmiştir.

^b Sıralama, DYY Performans İndeksine, yani ülkenin global DYY akımlarındaki payının global GSYİH'daki payına oranıdır, 1998'ten 2000'ye kadar. Sıralamada toplam 140 ülke vardır. 1990'lı yılların başı için rakamlar şu şekildedir: Azerbaycan 3. (1994-96), Rusya 108. (1992 – 1994), Norveç 59. (1988 – 90).

^c Hesaplamalar, sektörün toplam DYY'daki payı olarak tahmin edilmiştir, 1995'ten 2000' kadar ve milyon ABD doları olarak.

^d Rakamlar, 1995'ten 2000'e kadar olan toplam DYY'ın kanıtlanmış rezervlere bölünmesiyle ABD doları olarak elde edilmiştir.

Yukarıdaki *Tablo 14*'den de görülebileceği gibi, Rusya, geçiş döneminin ilk 10 yılında, petrol sektörüne DYY çekme konusunda yeterli kadar iyi performans gösterememektedir. 1990'lı yıllarla ilgili göze çarpan konu, doğrudan yabancı sermayenin için yeterli yatırım ortamı oluşmasını engelleyen faktörler, aynı zamanda Rusya'da doğal kaynak sektöründeki kazanç patlamasının olumsuz etkilerinin de ortaya çıkmasını engellemiştir. 2000'li yıllarda ise, petrol sektörüne yönelik yabancı yatırımcılar için yatırım ortamının iyileşmesi ile birlikte de, Hollanda Hastalığı semptomlarından bahsedilmeye başlanmıştır¹⁵⁵. Petrol ve doğal gaz sektörü hızlı bir şekilde yükselerek, Rusya'nın toplam ihracat gelirlerinin %60'ından daha çok kısmını meydana getirmiştir (2007 için %64)¹⁵⁶. Petrol fiyatlarının yükselmesi sonucu meydana gelen dışsal etki sonucunda, 2000 yılında, 40 milyar dolar olan kamu gelirleri, 2005

¹⁵⁴O.Bayulgen (2010). Foreign investment and political regimes: The oil sector in Azerbaijan, Russia and Norway. New York: Cambridge University Press., ss.133 - 140.

¹⁵⁵Bayulgen (2010), s.173.

¹⁵⁶United States Energy Information Agency [USEIA] (2008),*Country analysis brief: Russia*.

yılında, 153 milyar dolara yükselmiştir. Aynı dönem için kamu harcamaları ise, 34 milyar dolardan, 130 milyar dolara kadar yükselmiştir¹⁵⁷. Böylece, Rusya Reel GSYİH büyümesi, ticaret konu olmayan sektörler lehine değişmiştir ve bu da rublenin değer kazanması ve genişleyen yurt içi talebin yansıması olarak kabul edilmiştir. 2003 – 2007 arasında, inşaat sektörü yıllık yüzde 14,5 ve perakende ticaret sektörü yüzde 13 oranında büyüyerek büyüme yarışında ekonominin diğer sektörlerini geride bırakmışlardır¹⁵⁸.

Sonuç olarak, Rusya ekonomisi Hollanda Hastalığı belirtileri açısından değerlendirildiğinde bugüne kadar yapılmış çalışmaların çelişkili sonuçlar içerdiği görülmektedir. Ekonometrik sonuçlar için yeteri kadar uzun zaman serilerinin oluşturulamaması, yorumların daha dikkatli okunmasını gerektirmektedir. Diğer taraftan, kaynak dağılım etkisi petrol sektörünün enclave yapısından ve emek mobilitesinin düşük olmasından dolayı önemsiz kalırken, harcama etkisinin oluşturulan istikrar fonu ile yurtdışı finansal yatırımlarla yumuşatılmağa çalışıldığı görülmektedir. Reel döviz kurunda, değerlenmenin yaşandığı gözlenirse de, harcama etkisinin büyük bir kısmının kamu sektörüncü kontrol edilmesi bu etkinin daha da büyümesini engellemektedir. Geçiş döneminin ilk 10 yılını yasal düzenlemelerin uygun yatırım iklimi oluşturmasını bekleyerek geride bırakan Rusya ekonomisi için, bundan sonraki dönemin Hollanda Hastalığı açısından daha da önem kazanacağı gözükmemektedir. Nitekim, son yıllarda, ticarete konu olmayan sektörlerde görece olarak daha hızlı büyümenin yaşanması, ekonomide Hollanda Hastalığı teorisi kapsamında öngörülen yapısal değişimin daha kabarık hale gelmesini sağlamıştır.

1.4.9. Diğer Ülkeler

Hollanda Hastalığı teorik çerçevesinde yapılan çalışmalarda, kazanç patlamasının olumsuz etkisi daha çok arz şoku şeklinde ortaya çıkıyor. Aynı şekilde, talep şoku şeklinde ortaya çıkan bir durumun da benzer sonuçları olabilir. Turizm sektörü talep şokuna örnek olarak verilebilir. Yabancı turistlerin daha çok ticarete konu olmayan

¹⁵⁷ P. Rutland (2008). Putins`s economic record: Is the oil boom sustainable?. *Europe-Asia Studies*, 60 (6), s.1065.

¹⁵⁸ WB. (2008), s.4.

malları tükettikleri varsayıldığında, artan turist sayısı ile ticarete konu olmayan mallara yönelik meydana gelen talep patlaması, bu malları ihraç edilebilir mallar durumuna getirmektedir. Böylece bu malların fiyatlarında meydana gelen artış, dış ticaret hadlerinin iyileşmesine benzer etki yaratacaktır. Ticarete konu olmayan mallara olan talep artışı ise, üretim faktörlerinin yeniden dağılımını gerektirerek, sanayi sektöründeki kaynakların ticarete konu olmayan mallar sektörüne kaymasını sağlayabilir. Bu ise, sermaye birikiminin artmasının tam tersi bir sonuç doğuracaktır¹⁵⁹.

Bu etki ise, teorik olarak sanayisizleştirme (de-industrialisation) olarak isimlendirilmektedir. Hollanda Hastalığı'nı turizm sektöründe yaşadığı iddia edilen İspanya'daki iki yerel ekonomisi ile ilgili yapılan çalışma oldukça ilginç sonuçlar ortaya koymaktadır. 2005 yılı itibariyle, İspanya 50 milyon turist çekerek, 48 milyar Euro hacminde turizm gelirleri elde etmiştir. İspanya'nın 17 özerk bölgesinden sadece 6'sı toplam yabancı turistin %89,9'unu çekmektedir. Diğer bölgelerde, yerleşik bir kişi başına düşen turist sayısı 2'den az iken, Balear ve Kanarya Adalarında bu oranlar, sırasıyla, 9,8 ve 4,8 olarak, yurtdışından gelen turistlerin toplam % 40'ını çekmiştir. Özellikle Balear adasına gelen turistlerin %75'nin sadece Almanlardan ve İngilizlerden oluşması, bu bölgenin ekonomisini turizm sektörüne daha bağımlı hale getirmektedir. Her iki takımada turizm endüstrisinde yaşanan verimlilik artışları, üretim faktörlerinin tarım ve sanayi sektörlerinden, turizm sektörüne doğru kaymasına neden olmuştur. Bu da inşaat sektöründe, ticarete konu olmayan alanlarda ve diğer hizmet sektörlerinde artışa neden olmuştur. Turizm sektörü emek-yoğun olduğundan bu bölgelerdeki istihdamı hizmetler sektöründe yoğunlaşmış ve sanayi ile tarım için daha az işgücünün kalmasına neden olmuştur. Sanayi sektörü teknolojiye, inovasyonda ve beşeri sermayede, daha fazla gelişmeye uygun bir sektör olduğundan, turizm sektörünün gelişmesi, hem araştırma geliştirme harcamalarının, hem de eğitim alanında yapılan yatırımların azalmasına neden olmuştur. Böylece uzun dönemde verimlilik büyümesinin kaynaklarının sınırlandırıldığı gözlemlenmektedir¹⁶⁰. İspanya turizm bölgelerinde

¹⁵⁹ C.C.Chao vd. (2006). Tourism, Dutch Disease and welfare in an open dynamic economy. *The Japanese Economic Review*, 57 (4), s.514.

¹⁶⁰ J.Capo vd. (2007). Dutch Disease in tourism economies: Evidence from the Balearics and the Canary Islands. *Journal of Sustainable Tourism*, 15 (6), ss.619 – 623.

yaşanan ekonomik yapıdaki değişim dikkate alındığında, Hollanda Hastalığı'nın kaynak dağılım etkisinin özellikle öne çıktığı görülmektedir.

Tam istihdam şartlarının geçerli olduğu bir durumda, kaynak dağılım etkisi yurtdışından alınan göçle engellenebilir. Körfez ülkeleri dikkate alınarak, yapılan çalışmada, emek göçü alan ülkenin Hollanda Hastalığı belirtilerinden kaçınabileceği gözlemlenirken, emek göçü veren ülkeye akan işçi gelirlerinin Hollanda Hastalığı belirtilerine sebep olduğu görülmüştür. Ülkeye gönderilen işçi gelirleri petrol gelirlerine benzer etki yaparak, sanayisizleştirmeye (de-industrialisation'a) sebep olmuştur. "Beklenmedik gelir artışı doğal kaynak sektörü yanında, yoğun dış yardım ya da çok miktarda dış borçlanmanın yarattığı gelir artışları da Hollanda Hastalığı'na neden olabilmektedir. Özellikle yurtdışına işçi göçü veren ülkelerde, bu işçilerin ülkelere gönderdikleri işçi dövizlerinin de beklenmedik şekilde artması Hollanda Hastalığı'na neden olabilmektedir"¹⁶¹. Böylece, Hollanda Hastalığı'nın tek bir ürünün dünya fiyatlarında meydana gelen artış ve yeni bir kaynak bulunması sonucu olabileceği gibi, büyük miktarda sermaye akımı sonucunda da ortaya çıkabileceği görülmektedir¹⁶². Burada işçi gelirleri açısından değerlendirilme yapıldığında Türkiye örneğini de hatırlatmakta yarar var. Türkiye, 1960'lı yıllarda Batı Avrupa'nın gelişmiş ülkelerine doğru yoğun bir işçi göçü tecrübesi yaşamıştır. Türkiye'nin 1975 yılına kadar, bu işçilerin yurda gönderdikleri döviz transferleri sonucunda döviz rezervlerinde büyük bir artış kaydedilmiştir¹⁶³. Özellikle ithal ikameci sanayileşme modelini besleyen bu döviz girdisi, tüketim kalıplarında da değişikliğe neden olmuştur. Türkiye örneğinde işçi gelirlerinin sanayisizleştirme (de-industrialisation) etkisi tam gözlemlenmese de¹⁶⁴, daha çok turizm, emlak ve işçi gelirleri gibi sektörlere dayalı ekonomik yapıları olan Mısır, Ürdün, Lübnan ve Suriye için Hollanda Hastalığı'nın varlığından bahsedilmiştir. Suriye örneğinde Hollanda Hastalığı'na petrol gelirleri, Lübnan, Ürdün ve Mısır'da ise

¹⁶¹Yıldırım – Mızrak (1999), s. 54.

¹⁶²J.Wahba (1998). The transmission of Dutch Disease and labour migration. *The Journal of International Trade and Economic Development*, 7(3), s.362.

¹⁶³Yıldırım – Mızrak (1999), ss. 62 – 63.

¹⁶⁴Yıldırım – Mızrak (1999),s. 63.

işçi gelirlerinin yol açtığı iddia edilmiştir. Bu ülkelerin uluslararası rekabet edebilirliklerinin azaldığı gözlenmiştir¹⁶⁵.

İşçi gelirlerine benzer şekilde, ülkeye yönelen sermaye akımlarından birisi de dış yardımlardır. Dış yardım düşük gelirli ülkeler için geçerli olmaktadır. Temel modeli gelişmiş ülke ekonomi varsayımlarına dayanan Hollanda Hastalığı teorisi, gelişmekte olan ülkelerde yapısal değişimi tam olarak açıklayamadığı gibi, düşük gelirli ülkelerde teorinin bu durumu daha da belirgin hale gelmektedir. Burada ülkelere özgü şartlar da değişkenlik gösterdiği durumda, oldukça karmaşık sonuçların ortaya çıkması gayet doğaldır. Mesela, sanayi sektörü hatırı sayılır miktarda ithal girdi kullanan bir ülkede, döviz kurunun değer kazanması, sanayi sektörü maliyetlerini azaltarak üretimini genişletebilir. Diğer taraftan, ticarete konu olmayan malların gelir esnekliğinin yüksek olması durumunda, reel döviz kuru değerlenmesinin de yüksek olacağı beklenecektir. Ticarete konu olmayan mallara yönelik talebin fiyat esnekliği yüksek olduğunda ise, reel döviz kuru değerlenmesinin küçük olacağı beklenabilir. Diğer bir ifadeyle, kaynak dağılım etkisi sonucunda, ticarete konu olmayan sektörlere yönelik talep fazlası meydana geldiğinde, ticarete konu olmayan sektör fiyatlarının artmasına neden olacaktır. Teorik çerçevede anlatıldığı gibi bu durum, reel döviz kuru değerlenmesidir. Ticarete konu olmayan mallara yönelik, talebin fiyat esnekliğinin yüksek olması, reel döviz kurunu düşürücü etki yapacaktır. Arz esnekliği yüksek olursa, döviz kurundaki değerlenmenin de küçük kalacağı beklenir. Diğer bir ifadeyle, kazanç patlaması yaşandığında, ticarete konu olmayan malların başlangıç fiyat düzeyinde, istihdam edilmeyen faktörler üretimi arttırmak için kullanıldığında, reel döviz kurunun değerlenmesi engellenebilir. Yani oluşan talep fazlası, arzın artmasıyla birlikte fiyatın yükselmesine neden olmadan ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla, ekonomik kalkınma anlamında ülke tarafından kabul edilen dış yardımlar, fiziksel altyapı ve beşeri sermayeyi geliştirerek, makroekonomik değişkenleri etkilemektedir ki, bunun yorumlanmasının Hollanda Hastalığı teorik çerçevesinden daha karmaşık bir yapı olduğu iddia edilmiştir¹⁶⁶. Dış yardımın kısa dönemde, daha çok talep yönlü etkileri

¹⁶⁵S.Gretta and M.Ayoub (2008). The Dutch Disease syndrome in Egypt, Jordan, Lebanon and Syria: A comparative study. *Competetion Forum*, 6 (1), ss. 220 – 226.

¹⁶⁶M.Nkusu (2004). Aid and Dutch Disease in low-income countries: Informed diagnoses for prudent prognoses. *IMF Working Paper*, WP/04/49, ss. 3 – 14.

ortaya çıkarken, kısa dönem sonrasında, dış yardım, reel döviz kuru, ihracat hacmi ve refah arasındaki ilişki karmaşık bir yapı sergilemektedir. Orta dönemde, Hollanda Hastalığı sonuçları bu anlamda kesin olarak söylenemez. Burada verimliliğin yükselmesi yurtiçi ekonomi için yararlı sonuçlar doğurabilir. Ticarete konu olmayan mallar sektörüne yoğunlaşan kamu harcamaları, verimlilik etkileri oluşturarak ticarete konu olmayan malların arzını artırabilir. Bu da reel döviz kurunun değerlendirilmesini önleyecektir¹⁶⁷. Dış yardım kabul eden Uganda örneği bu açıdan kabul edildiğinde, öncelikle ticarete konu olmayan malların arz esnekliğinin düşük olduğu görülmektedir. Bu yüzden bütçe desteklerini daha çok ticarete konu olmayan mallara ve hizmetlere harcayan kamu sektörünün varlığı, ekonominin Hollanda Hastalığı belirtileri göstermesine neden olmaktadır¹⁶⁸.

Ülke örnekleri kapsamında dikkate alınacak diğer bir ekonomi, Suudi Arabistan'dır. Petrol sektöründe, 1974 – 79 yılları arasında önemli kazanç patlaması yaşayan ülke, petrol gelirlerinde elde ettiği kazancını hızlı bir şekilde kullanma yoluna gitmiştir. Kamu sektörü çok hızlı genişlemiştir. Şöyle ki, ulusal emek gücünün hemen hemen tamamı kamu sektöründe istihdam edilir olmuştur. Reel döviz kuru sürekli olarak değerlendirilmiştir. Tarım sektörü küçük bir zengin kesimin elinde kalırken, özel sektör genellikle emlak alanına ve yurtdışı yatırımlara yönelmiştir. Böylece, 1974 – 81 yılları arasında, Hollanda Hastalığı belirtileri ortaya çıkarak petrol dışı ekonomik faaliyetlerin rekabete edebilirlik düzeyini çok düşürmüştür¹⁶⁹. Kamu harcamaları çarpan etkisi açısından dikkate alındığında, petrol gelirlerindeki her hangi bir düşüşün kamu harcamalarının kısılmasını gerektirdiği durumda, negatif çarpan etkisinin işlemeye başlayacağı görülebilir. Suudi Arabistan, ekonomik faaliyetleri çeşitlendirme anlamında, verimsiz tarım teşvikleriyle birlikte, petrol arıtım tesisleri kurabilmiştir. Petrol arıtma tesisleri de sermaye-yoğun olduğundan istihdama çok katkı

¹⁶⁷ C.S.Adam and B.L.David (2003). Aid, public expenditure and Dutch Disease. *UK Department for International Development* (DFID – Uganda), CSAE WPS/2003 – 02, ss.18-19.

¹⁶⁸ A. E. Michael (2005). Budget support, aid dependency, and Dutch Disease: The case of Uganda. *Practitioners Forum on Budget Support*, South Africa: Cape Town, ss. 13 – 15.

¹⁶⁹ R.M. Auty (2001c). The political state and the management of mineral rents in capital-surplus economies: Botswana and Saudi Arabia. *Resources Policy*, 27, s.85.

yapamamıştır¹⁷⁰. Dolayısıyla, Suudi Arabistan ekonomisi, hem reel döviz kuru değerlenmesi, hem sanayisizleştirme (de-industrialisation), hem de ticarete konu olmayan mallara yönelen talep ile Hollanda Hastalığı belirtilerini çok keskin bir şekilde göstermektedir.

GSYİH'nın %60 ve ihracatının %90'ından fazlası petrol sektöründe gerçekleştirilen Kuveyt ekonomisi de Hollanda Hastalığı kapsamında değerlendirilebilir. İthalatın ise daha çok kamu harcamalarının gerçekleştirildiği görülmektedir. Dahası, kamu kalkınma harcamalarının, cari harcamalara göre, petrol fiyatlarına karşı daha duyarlı olduğu gözlenmektedir¹⁷¹. Diğer bir ifade ile harcama etkisi yoğun cari kamu harcaması şeklinde kendini göstermektedir. Kuveyt sanayi sektörü GSYİH'nın %9'unu üretmektedir. Bu üretimin önemli bir kısmı ise, kamu sektöründe yönetilen petrol arıtma ve petrokimya ile deniz suyu arıtma tesisleri oluşturmaktadır. Reel döviz kuru değerlenmesi ve nisbi fiyatlardaki değişim Hollanda Hastalığı varlığına işaret etse de, 1982-sonrası reel döviz kuru değer kaybederken bile, ticarete konu olan sektörlerin üretimi azalmaya devam etmiştir. Bu, Hollanda Hastalığı ile başlayan geçici etkilerin daha sonra kalıcı hale gelmesine ve tersine çevrilememesine de işaret edebilir¹⁷².

İran ekonomisi de Hollanda Hastalığı kapsamında değerlendirilebilecek bir ülkedir. İhracat kalemlerinin %80'inden fazlasını ham petrolün oluşturduğu İran ekonomisinde, bütçe açıklarının finanse edilmesinde, Petrol İstikrar Fonu'ndan alınan kaynakların giderek artması da dikkat çekmektedir¹⁷³. 1970 – 2006 yılları arasında petrol sektörünün GSYİH'daki katma değeri ortalama olarak yaklaşık %20 oranında olmuştur. İran, 2000 yılından itibaren petrol gelirlerini Petrol İstikrar Fonu'nda biriktirmeye başlamıştır. Özellikle 1990'ların sonu, 2000'lerin başında, reel döviz kuru petrol fiyatı şoklarına duyarlı hale gelmiştir. Bu da Hollanda Hastalığı'nın

¹⁷⁰R.M.Auty (2001b). *A growth collapse with high rent point resources: Saudi Arabia: Resource Abundance and Economic Development*. (Ed: Richard M.Auty), New York: Oxford University Press, ss.195 – 200.

¹⁷¹M. N.Eltony and M.Al-Awadi (2001). Oil price fluctuations and their impact on the macroeconomic variables of Kuwait: a case study using a VAR model. *International Journal of Energy Research*,25, ss. 940 – 958.

¹⁷²R.E. Looney (1991). Diversification in a small oil exporting economy : The impact of the Dutch disease on Kuwait's industrialization. *Resources Policy*,17 (1), ss. 34 – 37.

¹⁷³Central Bank of Iran [CBI] (2008 – 2009). *Economic trends 2008 / 2009*. ss.13 – 25.

belirtilerinden biri gibi kabul edilmektedir¹⁷⁴. Petrol gelirleri yönetimi konusunda, istikrar fonunun oluşturulması olumlu bir adım olarak görünse de, maliye politikası ile, petrol gelirleri arasındaki bağlantının artarak devam etmesi, “harcama etkisinin” işlemeye başlamasını kolaylaştırmaktadır.

Teknoloji-yoğun sektörlerin hızlı gelişimi sonucu, sektörler arasında meydana gelen eşit olmayan büyüme ile ilgili 1980’li yıllarda, kaynak dağılım ve harcama etkisi tecrübesi yaşayan Tayvan örneği de Hollanda Hastalığı açısından farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Tayvan para biriminin, yabancı döviz rezervlerinin artması ve hızlı liberalleşme sonucunda, değer kazanmağa başladığı görülmüştür. Ayrıca, dış ticaretin liberalleştirilmesi, hizmetler sektörünün hızlı büyümesini de sağlamıştır. Burada üretim maliyetlerinin yükselmesinin engellenmesi ve güçlenen döviz kurunun etkisinin düşürülmesi için, gümrük tarifelerinde sürekli olarak indirime gidilmesi politikasının etkili olduğu görülmektedir. Dış ticaretin bu şekilde liberalleştirilmesi, Hollanda Hastalığı’nı yumuşatma anlamında pozitif sonuçlar doğurmuştur. Doğal kaynak zengini ülkelerle Tayvan tecrübesi karşılaştırıldığında, burada Hollanda Hastalığı belirtilerinin daha düşük düzeyde olduğu gözlemlenmiştir¹⁷⁵.

Diğer ülkeler başlığı altında, Hollanda Hastalığı modelinin gelişmiş ülke ekonomilerine dayandığı fikri anlatıldıktan sonra, Kamerun tecrübesini inceleyen bir çalışmadan da bahsedilecektir. Gelişmekte olan ülkelere daha çok tarım sektörünün daralacağını (sanayinin yerine), gelişmekte olan ülkelerin sanayi ürünlerinin dünya piyasalarındaki sanayi ürünlerinin tam ikamesi olmadığını ve petrol sektörünün enclave yapıda olduğunu ortaya koyarak yapılan çalışma hem Kamerun, hem de gelişmekte olan ülkeler açısından önemli sonuçlara ulaşmaktadır. Burada petrol gelirlerinin yurtdışından gelen yardım benzeri gelir gibi kabul edildiği ve harcama etkisinin tek başına Hollanda Hastalığı etkilerini oluşturabileceği iddia edilmektedir. Kamerun çalışmasında, reel döviz kurunun değer kazanmasına rağmen, yurtiçi ürünlerle yabancı ürünlerin bir birinin tam ikamesi olmamasından dolayı bazı ticarete konu sektörlerin genişlediği

¹⁷⁴M.R.Farzanegan and G.Markwardt (2009). The effects of oil price shocks on the Iranian economy. *Energy Economics*, 31 (1), ss. 134 – 145.

¹⁷⁵L.Day-Yang and Y.Wen-Jui (2000). A CGE model of ‘Dutch Disease’ economics in Taiwan. *Journal of International Trade and Economic Development*, 9 (1), ss. 99.

sonucuna varılmıştır. Tipik olarak tarımsal olan ihracatın daraldığı ve petrol gelirlerinin yurtdışında tasarruf edildiği Kamerun'da, ülke içerisinde harcanan petrol gelirlerini ise, tarım ürünleri üretici fiyatlarına destek, bu ürünlerde ihracat vergilerini azaltmak ve reel döviz kurundan kaynaklanan maliyyet artışların etkisini azaltmak için kullanmıştır. Bu yüzden, ülke ekonomisi Hollanda Hastalığı'ndan büyük ölçüde kaçınabilmiştir¹⁷⁶.

Brezilya ve Arjantin'le olan sınır bölgelerinde, ortak iki hidroelektrik enerjisi projesi başlatan Paraguay'da ekonomik faaliyetin bileşiminde yaşanan değişim de Hollanda Hastalığı teorisinin uygulanabilirliği açısından araştırılmıştır. 1973 – 86 yılları arasında, yapılan iki barajın toplam maliyeti 8 milyar doları aşarken, 1978'te Paraguay'ın GSYİH'nın sadece 2,55 milyar dolar olması kazanç patlaması şeklinde bir ekonomik olayın yaşanmasına sebep olmuştur. Pamuk fiyatının artmasıyla, sektörün 1981 yılında toplam ihracatın %36'sına ulaşması ise, ekonomide yaşanan genişlemeyi daha da şiddetlendirmiştir. Öncelikle, pamuk fiyatı ile reel döviz kuru arasında bir ekonometrik ilişki bulunmamıştır. Yalnız, pamuk ihracatı ile gıda ve hayvan ürünleri ihracatı arasında negatif ilişkiye rastlanmıştır ki, bu da kaynak dağılım etkisinin kanıtı gibi kabul edilmiştir. Bahsedilen dönemde, Paraguay ekonomisi, düşük verimlilikte ve kalifiye olmayan işgücü ile birlikte, emek yoğun sanayi ve hizmetler sektörlerinin varlığı şeklinde karakterize edilebilir. Baraj yapımında gerekli emek, ekonominin diğer sektörlerinde istihdam edilen kalifiye olmayan elemanların istihdamı ile sağlanabilmiştir. Hem pamuk ihracatında, hem de baraj yapımında Hollanda Hastalığı'nın kaynak dağılım etkisinin ortaya çıktığı bulgularına rastlanmıştır¹⁷⁷.

Ekonomisini yavaş büyüyen ürünler sektöründen, hızlı büyüyenlere doğru çeşitlendiren ve daha sonra rekabetçi sanayi sektörünü sistematik olarak geliştiren Malezya örneğini de Hollanda Hastalığı ile mücadele açısından burada anlatmakta yarar var. Malezya, 1957'de bağımsızlığını kazandığında, kalay ve kauçuk'a bağlı olan ve doğal kaynakların GSYİH'nın %45'ini oluşturduğu ekonomik yapıya sahipti. Petrol 1970'de bulunmuş ve 1995 yılında toplam ihracatın %22'sini oluşturmuştur. 1995 yılında, petrol dahil temel ürünlerin ihracattaki payı %17 iken, sanayinin payı,

¹⁷⁶Benjamin vd.(1989),ss. 72 – 91.

¹⁷⁷D.G.Richards (1994). Booming sector economic activity in Paraguay 1973 – 86: A case of Dutch Disease?. *Journal of Development Studies*, 31 (2), ss. 313 – 321.

1970'deki %10 düzeyinden hızla yükselerek, %79'a varmıştır. Malezya'nın başarısı, tasarruf oranlarının oldukça yüksek olması, ekonomik altyapının kamu tarafından geliştirilmesi, çokuluslu şirketlerin yüksek maliyetten dolayı yatırımlarını gelişmiş ülkelere, gelişmekte olan ülkelere doğru kaydırması fırsatını iyi değerlendirmesi, Japonya ve ABD'den bile daha çok oranda eğitime yatırım yapması ve tarım sektörünün geliştirilip sanayi ile aynı verimlilik düzeyine ulaştırılması gibi çok geniş çaplı ekonomik etkenlerin sonucunda meydana gelmiştir¹⁷⁸.

1.5. Hollanda Hastalığı Teorisine Yönelik Eleştiriler

Bu tezin kapsamında, Hollanda Hastalığı teorisinin gelişme yolunda olan bir ülkeye uygulanmasından dolayı, teoriyle ilgili ekonomi yazınında oluşan eleştirel yaklaşımlara da yer verilecektir. Teoriye yönelik eleştiriler dört ana grupta toplanabilir. Birincisi, Hollanda Hastalığı teorisinde, tam istihdam varsayımı yapılmaktadır¹⁷⁹. Böylece, kazanç patlaması yaşayan sektörden kaynaklanan harcama ve kaynak dağılım etkisi sonucunda, geleneksel ticarete konu olan sektörlerden bir kısım üretim faktörlerinin ayrıldığı gözlemlenmektedir. Gelişmekte olan ülke ekonomilerinde, tam istihdamın geçerli olmadığı bilinmektedir. Nitekim, bu tezin kapsamında yapılan literatür çalışmasında da görülmüştür ki, tam istihdam varsayımı yapılmadığında, gelişmekte olan ülkeler için kaynak dağılım etkisi görece olarak çok önemsiz bir düzeyde gerçekleşmiştir.

İkincisi, Hollanda Hastalığı teorisi, kazanç patlaması yaşayan sektörün çıktısının ara malı olabilme özelliğini göz ardı etmektedir. Böylece enerji sektörü çıktısının sadece nihai tüketim için kullanıldığı şeklinde bir varsayım yapılmaktadır¹⁸⁰. Enerji girdisinin, ekonominin diğer alanları dikkate alındığında, bu varsayımın kaldırılması ile daha farklı sonuçların ortaya çıkacağı tahmin edilebilir. Örneğin, Hollanda tecrübesine bakıldığında doğal gazın kısmi olarak ticarete konu olmayan bir girdi gibi büyük önemi olduğu

¹⁷⁸ Z.A.Mahani (2001). *Competitive industrialization with natural resource abundance, Malaysia:Resource abundance and economic development*.(Ed: R.M.Auty). New York: Oxford University Press, ss.147 – 161.

¹⁷⁹ Corden and Neary (1982), s.826.

¹⁸⁰ Corden and Neary (1982), s.840.

görülmektedir. Bu da petrol fiyatı yükselişinin ticarete konu olan ürünler sektörü üzerindeki daraltıcı etkisini bu sektör enerji-yoğun olduğundan dolayı daha da güçlendirmektedir¹⁸¹.

Üçüncüsü, Hollanda Hastalığı'nın temel modeli, daha çok gelişmiş ülke ekonomilerine odaklanmaktadır. Gelişme yolunda olan ülkelerde doğal kaynak sektöründe meydana gelen kazanç patlamasının incelenmesi durumunda, farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Öncelikle sanayiden daha çok tarım sektörünü daraldığı görülmektedir. İkincisi, gelişmekte olan ülkelerde üretilen sanayi ürünleri, dünya piyasalarında ticarete konu olan sanayi ürünleri için mükemmel ikame olamamaktadır. Bu yüzden, yurtiçi fiyatlar yükseldiği zaman, tüketici talebi tamamen ithal mallarına doğru kaymamaktadır. Bu durumda, reel döviz kurunda yaşanan değerlenmenin sonuçları, ithalata-rakip sanayiler ile ihracata dönük sektörler için farklı olmaktadır. Üçüncüsü, petrol sektörü gelişmekte olan ülkelerde, ekonominin geri kalan kısmına göre, enclave durumundadır: daha çok ithal girdiler ve emek kullanmaktadır. Bu yüzden de, petrol sektöründe yaşanan canlanmanın, ekonomide kazanç patlamasına sebep olması yurtiçi emek ve diğer girdiler için türev talep olarak ortaya çıkmasından daha çok, petrol gelirlerinin harcanması sonucunda meydana gelmektedir¹⁸².

Son eleştiri konusu ise, Hollanda Hastalığı teorisinin, doğal kaynak gelirlerinin tümünün harcanacağını varsayılması ile ilgilidir. Burada, hane halkı ve hükümetlerin, petrol gelirlerinin tümünü harcamayacağı, dolayısıyla, enerji üretiminin gelecekte azalacağını tahmin ederek, gelirlerinin bir kısmını tasarruf etme yoluna gideceklerinin gözardı edilmesi şeklinde bir durum ortaya çıkmaktadır. Gelirler, kısa dönemde tasarruf edildiği ölçüde, üretim faktörlerinin sektörler dağılımı geleceğe ertelenecektir¹⁸³. Aslında, bu tezin kapsamında verilen ülke örnekleri dikkate alındığında, ekonomi otoritelerinin petrol istikrar fonu ve benzeri kurumsal düzenlemelerle, petrol ve doğal kaynak gelirlerinin hepsini harcamadıkları da açıkça gözlemlenmektedir. Dolayısıyla, kazanç patlaması yaşanan ekonomide, petrol gelirlerinin tamamen harcanması yerine

¹⁸¹ Kremers (1986), s.102.

¹⁸² Benjamin vd. (1989), ss. 72 – 73.

¹⁸³ M.Bruno and J.Sachs (1982). Energy and resource allocation: A dynamic model of the Dutch Disease. *Review of Economic Studies*, 49 (5), s.858.

kısmen ya da büyük ölçüde tasarruf edilmesi halinde, harcama etkisinin yumuşatılması söz konusu olabilecektir.

İkinci Bölüm

Azerbaycan Ekonomisinin Genel Yapısı ve Bugünkü Durumu

1. Azerbaycan Ekonomisinin Genel Durumu

Azerbaycan ekonomisinin yapısı, özellikleri ve geçirdiği değişim süreci bu tezin kapsamında, ulaşılabilecek sonuçların daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

1.1. Bağımsızlığın ilk yılları

Azerbaycan diğer eski Sovyetler Birliği ülkelerine göre, geçiş dönemine görece daha geç başlamıştır. 1993'te Haydar Aliyev yönetimine kadar ise, bu geçiş dönemi devlet ve yasama tarafından desteklenmemiş ve yönetilmemiştir. Dolayısıyla 1999 yılında yapılan bir çalışmada, petrol sektörüne yapılan yatırımların daha genel anlamda bir dışsallık etkisinin görülmediğinden bahsedilmektedir¹⁸⁴.

1.2.Ekonomik Görünüm

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında, Azerbaycan sanayisinin, Rusya'ya ihracat ve ithalat anlamında bağlı olduğu için, endüstri yapısı zarar görmüştür. Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği döneminde konumu daha çok petrol, doğal gaz, pamuk ve temel petrokimya olmak üzere daha çok temel ürünlere bağlı hale getirilmiştir. Dolayısıyla, hammadde konumunda olan ürünler Rusya'ya ihraç edildiği için birliğin sona ermesiyle, Azerbaycan endüstrisinin üretim yapması zorlaşmıştır. Diğer taraftan, sözkonusu temel maddeler için, Azerbaycan'da iç pazar bulunmadığından, daha önce Rusya'ya ihraç edilen ürünlerin satışı gibi bir durum da ortaya çıkmamıştır. Bunun dışında, Sovyet işbölümü dengesiz bir endüstrileşmenin ortaya çıkmasını sağlamış ve ülke sanayinin %90'nın Bakü ve Sumgayıt'ta oluşmasını sağlamıştır. Sumgayıt, İkinci

¹⁸⁴U. Schüle (1999). Labour market policy in Post-Soviet economies: The case of Azerbaijan. *MOCT/Most : Journal of Economic Policy in Transitional Economies*, 9, s.153.

Dünya Savaşı'ndan sonra kurulup, Sovyetler Birliği'nin diğer bölgeleri için petro-kimya maddelerinin sağlanması amacıyla geliştirilmiştir¹⁸⁵.

Geçiş dönemi ile ilgili olarak, birlik tecrübesinden kalma uygulamaların devam etmesi, ekonomik sıkıntıların olduğundan daha az görünmesini sağlamıştır. Öncelikle, işten çıkarılanlara üç aylık kıdem tazminatı ödeme yükümlülüğü olduğu için işçiler, ücretsiz izne gönderilmiştir. Bunun dışında, işsizlik yardımı sadece 1,5 dolar olduğu için bir çok işsiz insanın işçi bulma kurumlarında kayıtlı olmak konusunda herhangi bir teşvikleri olmamıştır. Bu dönem için yapılan tahminlere göre, 2,9 – 3 milyon aktif işgücünün bulunduğu Azerbaycan ekonomisinde 1997 yılında, 450 bin işçinin atıl durumda kaldığı görülmektedir. Bunun dışında savaş döneminde gerekli olan genç nüfus, mesleklerini bırakmak zorunda kalmış, bir çoğu savaştan malul olarak döndükleri için, emek piyasasında iş bulma konusunda şansları azalmıştır¹⁸⁶.

Sadece Azerbaycan'ın değil, diğer Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin ekonomisi Sovyetler Birliği döneminde, temel ürünler –pamuk ve hidrokarbon- üretimine uygun hale getirilmiştir. Üç Hazar ülkesi ve Özbekistan, merkezi planlama yönetiminin ihracat ve Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerindeki endüstriler için hammadde temin eden merkezler haline getirilmiştir¹⁸⁷. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Sovyet Dönemi, Azerbaycan'da ekonomik ve toplumsal açıdan zorlu geçen bir dönem olmuş ve yaşam standartlarının düşmesine neden olmuştur. Azerbaycan, Sovyetler Birliği döneminde, nüfusun kişi başına geliri olarak ve kaliteli eğitim ve sağlık koşullarına ulaşmada kötü durumda olan ülkelerden birisi olmuştur. Bütün bunlar, Azerbaycan, Sovyet petrol endüstrisinin lideri konumunda olmasına, yeni teknolojilerin geliştirilmesine ve kalifiye işgücünün oluşmasına yaptığı katkılara rağmen meydana gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı döneminde, Sovyetler Birliği petrol üretiminin %75'i Azerbaycan'da gerçekleşmiştir. Zengin petrol yataklarının büyük bir kısmını bu dönemde kaybeden Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin Hazar Denizi'nin derin sularında pahalı teknoloji ile petrol arama çalışmaları konusunda isteksiz olmasından dolayı, petrol servetinin bir kısmını

¹⁸⁵Schüle (1999), s.156.

¹⁸⁶Schüle (1999), ss.157 - 158.

¹⁸⁷M.Kaser (2003). The economic and social impact of systemic transition in Central Asia and Azerbaijan. *Perspectives on Global Development and Technology*, 2 (3-4), s. 459 – 460.

bağımsızlıktan sonra kullanma fırsatına ulaşmıştır¹⁸⁸. Aşağıda geçiş döneminin ekonomik göstergeleri ile ilgili verilen *Tablo 15*, dönemin ekonomik şartlarını daha belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır.

Tablo 15. Geçiş Döneminde Makro-Ekonomik Göstergeler (1990 = 100)

	1991	1992	1993	1994
GSYİH (reel değişme)	99.3	76.8	59.1	47.4
Sanayi Üretimi	91.1	63.4	50.9	38.2
Tarımsal Üretim	100.3	76.2	64.8	56.4
Uluslararası Rezervler	79.0	47.4	29.0	54.8
Enflasyon(CPI)	2.1	9.7	140.0	1260.0

Kaynak: Kaynak and Nasirova, 2004: s. 41.

Yukarıda Sovyet Döneminden kalma zorluklar ve geçiş döneminin problemleri yan yana geldiğinde, görülmektedir ki, daha 2004 yılına gelindiğinde bile, Azerbaycan, Avrupa ve Orta Asya'daki en düşük gelirli yedi ülkeden biri olmaktadır¹⁸⁹. Diğer bütün post-Sovyet ülkeleri gibi, Azerbaycan da oldukça zorlu bir geçiş dönemi ile karşı karşıya kalırken, bu toplumun önemli kesimi için de sıkıntılı bir döneme çevrilmiştir. Geçiş döneminin ilk başlarında (1991 – 1995), Azerbaycan ekonomisi, daha çok üretim azalışından kaynaklanan yüksek enflasyon, para arzında hızlı artışlar, ulusal paranın hızlıca değer kaybetmesi ve neredeyse tükenen yabancı döviz rezervleri ile karşı karşıya olan bir ülke gibi karakterize edilebilir. 1994 yılındaki GSYİH, 1990'daki düzeyinin yalnızca % 44'ü oranında kalmıştır, ve bu dönemde, hanehalkı tüketim harcamaları, % 50 oranında azalmıştır¹⁹⁰. Bütçe harcamaları, merkez bankası kaynaklarınca karşılanmış, bu da para arzının ve kamunun iç borcunun artmasına neden olmuştur. Azerbaycan para birimi, Rus rublesi karşısında 9 kat, Amerikan doları karşısında 245 kat değer kaybetmiştir. 1994'ün sonunda, aylık enflasyon %50'nin üzerine çıkarken,

¹⁸⁸F.Asadov (2009). The public oversight of oil projects in Azerbaijan, 2004 – 2007. *International Social Science Journal*, 57 (1), s. 94.

¹⁸⁹E.Kaynak and Z.Nasirova (2004). The transition period of CIS economies: Oil based economic development strategy of Azerbaijan. *Journal of East-West Business*, 10 (3), s.40.

¹⁹⁰The Ministry of Economic Development of the Republic of Azerbaijan [MEDAR] (2003). *State programme on poverty reduction and economic development 2003 – 2005*, Baku, s.12.

ekonomide hızlı dolarizasyonun yaşandığı gözlenmiştir. Geniş tanımlı para arzının büyüme hızı, 1994'te %500, 1995'te %175 ve 1997'de %28 olmuştur. 1994 ve 1995 yıllarında, Türkmenistan, Azerbaycan'a ihraç ettiği doğal gazı dünya fiyatlarına çekme kararı alınca, Azerbaycan dış ticaret hadlerinin bozulması tecrübesini yaşamış ve Gürcistan ve Çeçenistan üzerinden ticaretinin kesilmesi üzerine taşımacılık maliyetlerinde önemli artışlarla karşı karşıya kalmıştır. 1995 yılına gelindiğinde, GSYİH, 1988'deki düzeyinin yalnızca %34'üne erişebilmiştir. İstatistiki nedenlerden dolayı, Sovyetler Birliği dönemi ile ilgili refah konusunda bir ölçüm yapılamasa da, Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası geçiş dönemine, diğer eski birlik ülkelerinden daha fakir bir konumda girdiği iddia edilmektedir¹⁹¹.

Sonraki aşamada, 1994 yılında %1664 olan enflasyon oranının 1997'nin sonunda %1'den daha az olduğu görülmektedir. GSYİH 1997 yılında, %5,8 oranında büyüme kaydetmiştir¹⁹².

1.3. Savaşın Etkisi

Ermenistan'da yapılan etnik temizlik siyasetinden dolayı, 1988 – 1992 yılları arasında, Ermenistan'da yaşayan 250 bin Azeri, Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Ermenistan'ın silahlı saldırı sonucunda, Yukarı Karabağ ve 7 bölgenin işgal edilmesi sonucunda, Azerbaycan topraklarının %20'sini kaybetmiştir. Bu bölgeden 700 bine yakın insan göç etmek zorunda kalmıştır. Ermenistan'la sınır bölgelerde yaşayan 100 bin insan ise, can güvenliği tehlikesinden dolayı göç etmek zorunda kalmıştır. Bu işgal Azerbaycan'ın 17 bin km²'lik en verimli tarımsal arazisini kaybetmesine neden olmuştur ki, bu da işgal öncesindeki tarımsal üretimin %35 – 40'ı anlamına gelmektedir. İşgal, 900 kasaba ve köyü, 7000 endüstriyel ve tarımsal birimi, 700 eğitim tesisini, 665 sağlık kuruluşunu, 800 kilometrelik otomobil yolunun, 160 köprünün, 15 bin kilometrelik su hattının ve 23 bin kilometrelik elektrik hattının harap olmasına yol açmıştır. Sosyo-ekonomik ve psikolojik zararları yanında, savaş Azerbaycan ekonomisinin 22 milyar dolar düzeyinde bir kayıp yaşamasına neden olmuştur. Silahlı işgal sonucu, 20 bin Azeri hayatını kaybetmiş, 100 bin Azeri yaralanmış, 50 bin sakat

¹⁹¹Kaynak and Nasirova (2004), s.40.

¹⁹²Kaynak and Nasirova (2004), s.42.

kalmıştır. Buna göre, şu an Azerbaycan`da 8000 şehit ailesi, 5000 savaş malülü, veli bakımından mahrum 5400 çocuk bulunmaktadır. Toplumun yaklaşık %12'si mülteci konumunda yaşamak zorunda kalmıştır¹⁹³.

1.4. Genel Ekonomik Yapı

Petrol fiyatlarında 2009 yılında meydana gelen beklenmedik düşüşten dolayı, petrol-dışı ekonominin büyümesindeki yavaşlama, ekonomik faaliyet çeşidinin petrol-dışı sektörlerle doğru arttırılması konusunda yapılacak reformlara bir kez daha önem kazandırmıştır. 2014 yılında, Çıracak petrol yataklarının üretime başlamasıyla birlikte, petrol sektöründen kaynaklanan büyüme artışının tekrar yüksek rakama ulaşması beklenmektedir. Şu anda yaklaşık olarak toplam ihracatın %5'i düzeyinde olan petrol-dışı ihracatın, orta vadede büyümenin esas motoru durumuna gelmesi gerekmektedir¹⁹⁴. Azerbaycan ekonomisinin bağımsızlıktan sonra yaşadığı gelişim sürecini göstermesi bakımından ekonomik göstergeler bir arada görünecek şekilde, *Tablo 16*`da verilmiştir. *Tablo 16* incelendiğinde, 1997`den sonra Azerbaycan`da ekonomik anlamda istikrarın sağlandığı ve bunun sürdürülerek devam ettirildiği göze çarpmaktadır.

¹⁹³MEDAR. (2003), s.39 – 40.

¹⁹⁴International Monetary Fund [IMF] (2010a).*Country report No. 10/113*. Washington D.C., s.12.

Tablo 16. Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan Ekonomisi, 1992 – 2008

	1992-96	1997-2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
GSYİH büyümesi (%)	-15.2	8.6	9.9	10.6	11.2	10.2	26.4	34.5	25.0	10.8
1.Petrol GSYİH ¹	-10.6	23.1	7.9	3.9	0.6	2.5	66.3	63.1	36.8	7.0
2.Petrol-dışı GSYİH ¹	-18.4	3.5	10.4	12.3	14.7	14.4	8.5	10.9	12.0	17.2
Enflasyon, ortalama	827.7	-1.0	1.5	2.8	2.2	6.7	9.5	8.4	16.7	20.8
Enflasyon, yıl sonu ¹	808.3	-1.4	1.3	3.3	3.6	10.4	5.4	11.4	19.7	15.3
Bütçe petrol gelirleri ^a	vy	2.9	4.1	15.9	16.2	14.8	17.4	30.8	38.2	104.2
Bütçe PD gelirleri ^a	vy	21.2	23.3	23.7	37.7	27.4	27.5	29.9	33.3	27.6
Kamu harcamaları ^{b,2}	22.4	22.5	18.7	27.7	28.5	25.9	22.6	27.4	26.1	32.9
Kamu harcamaları ^{a,2}	32.2	27.2	27.4	40.1	40.8	37.7	47.4	67.3	70.6	84.6
Toplam yatırımlar ^{b,2}	8.5	22.9	22.0	34.8	53.2	58.0	41.5	29.9	21.5	20.2
PD özel yatırımlar ^a	vy ^e	vy	vy	vy	vy	vy	23.1	18.8	8.3	9.7
Kamu yatırımları ^a	2.0	2.6	3.4	7.6	6.8	6.0	8.0	20.1	26.1	38.2
Yoksulluk Oranı ¹	68.1	vy	49.0	44.6	39.7	28.5	24.0	20.8	vy	vy
Aktif işgücü ^d	vy	vy	3.72	3.73	3.75	3.81	3.85	3.97	4.01	4.05
Tarım istihdamı (%)	32.2	38.6	40.0	40.2	40.0	39.5	39.3	39.1	38.9	38.9
GSYİH ^c	2071	4724	5708	6236	7276	8681	13270	20982	33049	46257
Petrol-dışı GSYİH ^c	1662	3062	3467	3800	4505	5257	6328	8540	12189	17953
Nüfus ^d	7.5	8.0	8.1	8.2	8.2	8.3	8.4	8.5	8.6	8.7

Kaynak: WB, 2009: 9.

¹ Birinci sütunlar 1993 – 1996, ² Birinci sütunlar, 1994 – 1996, ^aPetrol –dışı GSYİH'nın yüzdesi olarak

^b GSYİH'nın yüzdesi olarak ^c milyon dolar ^d milyon ^e veri yok.

Azerbaycan Merkez Bankası'nın yıllık raporuna göre, 2008 yılında maliye politikasında genişlemeden kaynaklanan bir yurtiçi talep artışı görülmektedir. Kamu sektörünün tüketim harcamaları, devlet bütçesinden ücretlere ayrılan paylarla mal ve hizmetlere yapılan harcamaların sonucunda artmıştır. Bu bakımdan, ilk bilgiler ışığında, 2008 yılında kamu cari harcamalarının önceki yıla göre, %65 oranında arttığı gözlenmiştir¹⁹⁵.

GSYİH'nın iktisadi faaliyet kollarına göre incelenmesi, Azerbaycan ekonomisinin genel yapısının anlaşılması açısından yararlı bilgiler sunmaktadır. Aşağıda Tablo 17'de, GSYİH'nın bileşenleri olan iktisadi faaliyet kollarının yüzdesel payları verilmektedir.

¹⁹⁵ Central Bank of the Republic of Azerbaijan [CBAR] (2008b). *Annual report*. Bakı, s.17.

Tablo 17. İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYİH (yüzde)

	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Toplam	100	100	100	100	100	100
Tarım, avcılık, ormancılık	15.9	8.6	6.7	6.4	5.3	6.4
Balıkçılık	0.2	0.6	0.4	0.1	0.3	0.3
Sanayi Toplam	36.1	49.4	57.3	59.5	58.5	50
Madencilik ve taşocakçılığı	27.7	42.2	50.9	53.7	52.7	44.8
İmalat Sanayi	5.3	6.5	5.8	5	4.7	4.1
Elektrik enerjisi, gaz ve su üretimi ve dağıtımı	3.1	0.7	0.6	0.8	1.1	1.1
İnşaat	6.5	9.4	7.7	6.7	7	7.4
Ticaret ve otelcilik	6.7	6.6	5.9	5.6	6.3	8
Ulaşım, depolama ve haberleşme	12	7.4	6.6	7.3	6.7	8.6
Sosyal hizmetler	16.4	10.4	9.9	7.8	9.2	11.7
Net vergiler	6.2	7.6	5.5	6.6	6.7	7.6

Kaynak: Azerbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi), <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2010/az/010.shtml> (Erişim tarihi: 12.04.2011)

Tablo 17 incelendiğinde görülmektedir ki, sanayi sektörünün GSYİH'daki payı 2000 yılında %36.1 iken, 2006 – 2008 yıllarında petrol üretiminin artmasıyla, %59'a kadar çıkmış, 2009 yılında ise, %50'ye ulaşmıştır. İmalat sanayiinin payı ise, 2000 yılında %5.3 iken, 2009 yılında %4.1 olarak gerçekleşmiştir. Tarım sektörünün oransal olarak GSYİH'daki payı 2000 yılında %15.9 iken, zaman içerisinde düşerek 2009 yılında %6.4 olarak gerçekleştiği gözlenmektedir. Diğer önemli üretim kollarından olan inşaat ve ticaretin zaman içerisinde GSYİH'daki paylarının arttığı görülürken, ulaşım, depolama ve haberleşme gibi faaliyet kollarında, bu oranın istikrarsız bir seyir izlediği göze çarpmaktadır.

1.5. Ekonomik Büyüme

Ülke ekonomisine genel olarak bakıldığında, ekonomik büyüme, işsizliğin azalması, enflasyon oranının düşmesi ve benzeri olumlu gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Azerbaycan'da GSYİH büyümesinin daha çok petrol gelirleri ve artan petrol fiyatları ile ilgili olduğu bilinmektedir. Global piyasalarda yaşanan durgunluktan önce Azerbaycan'ın GSYİH'da ekonomik büyüme oranlarının cari fiyatlarla 2005'te

%26,4, 2006`da %34,5, 2007`de %25, 2008`de %10,8 oranında gerçekleştiği görülmektedir.

2005 yılında kamu yatırım harcamalarının önceki yıla oranla 1,7 kat arttığı görülmektedir. Toplam bütçe harcamalarının %7,4`ünü oluşturan kamu yatırım harcamalarının %60`ı üretim ve altyapı yatırımlarına aktarılmıştır¹⁹⁶. 2006 yılında, ihracat gelirlerinin önemli ölçüde artmasından, devlet bütçesinden finanse edilen, büyük ölçekli yatırımlar ve sosyal harcamaların artması ve tüketici harcamalarının da yükselmesiyle birlikte, 2006 yılında çift haneli büyüme rakamı kaydedilmiştir. Petrol-dışı sektörün büyüme oranının %12,1 oranında olduğu gözlenmiştir¹⁹⁷.

Tablo 18 incelendiğinde görülmektedir ki, Azerbaycan ekonomisi son on yılda yüksek oranlarda büyüme kaydetmiştir.

Tablo 18. Azerbaycan GSYİH`nin Durumu

Yıllar	GSYİH		Kişibaşına GSYİH		Ekonomik büyüme (Önceki yıla göre)
	Milyon manat	Milyon dolar	Manat	\$	
2000	4718.1	5272.8	595.1	665.1	11.1
2001	5315.6	5707.7	665.2	714.3	9.9
2002	6062.5	6235.9	752.9	774.4	10.6
2003	7146.5	7276	880.8	896.8	11.2
2004	8530.2	8680.4	1042	1060.3	10.2
2005	12522.5	13238.7	1513.9	1600.4	26.4
2006	18746.2	20983	2241.1	2508.5	34.5
2007	28360.5	33050.3	3351.8	3906.1	25
2008	38005.7	46258.2	4439.9	5403.9	10.8
2009	34578.8	42575.7	3917.3	4874.1	9.3

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası, *cari fiyatlarla*, 2010.

2007 yılında, GSYİH`nin %25 büyüdüğü ve petrol sektörünün de %36,8 oranında büyüdüğü görülmektedir. Petrol-dışı GSYİH`nin ise, %11,3 oranında büyüdüğü görülmektedir. 2007 yılında özel sektörün GSYİH`daki payının %84 olduğu

¹⁹⁶National Bank of Azerbaijan [NBA] (2005).*Annual report*. Baku, s.23. National Bank of Azerbaijan (Azerbaycan Milli Bankı), Central Bank of the Republic of Azerbaijan (Azerbaycan Merkez Bankası)`nın eski ismidir).

¹⁹⁷National Bank of Azerbaijan [NBA] (2006). *Annual report*. Baku, s.15.

görülmektedir. Ticarete konu olmayan sektörlerin, petrol-dışı GSYİH'daki payının %74,3 olarak gerçekleştiği ve yurtiçi mal ve hizmet ihtiyacında yaşanan önemli gelişmenin de, yurtiçi talebe yönelik üretim yapan sektörlerin genişlemesine olanak tanıdığı görülmektedir. Net ihracat büyümesinin toplam büyümeye %10,9 oranında katkı yaptığı gözlenirken, nihai tüketim harcamalarının %10,7 oranında yükseldiği görülmektedir¹⁹⁸.

2007 yılında devlet bütçesinin hacmi cari fiyatlarla %25,4 oranında artmıştır. 2007 yılında, petrol dışı sektörlerden tarım ve sanayi cari fiyatlarla %4 ve %7,9 oranında büyüme kaydetmiştir. Otelcilik ve restoran hizmetleri, %35,7, iletişim %32, inşaat %16, ticaret %15,3 ve taşımacılık %13,5 oranında büyüme kaydetmiştir. Petrol-dışı GSYİH'da ticarete konu olan sektörlerin payı, %25,8 oranında gerçekleşirken, taşımacılık hariç, ticarete konu olmayan sektörlerin petrol-dışı GSYİH'daki payının %62,9 oranında gerçekleştiği görülmektedir. Ticarete konu olmayan sektörün geçen seneye göre, %4,6 oranında daha yüksek hacme sahip olduğu gözlenmiştir¹⁹⁹.

Petrol dışı GSYİH'daki büyüme 2008'de %15,7 iken, 2009'da, inşaat sektöründe ve petrol-dışı sanayi sektörlerinde üretimin azalması sonucunda, %3 oranında gerçekleşmiştir²⁰⁰.

Hem petrol ve doğal gaz üretiminde artışlar, hem de kamu harcamalarında meydana gelen yükseliş, Azerbaycan'da 2003 – 2008 yılları arasında ortalama %20 oranında büyümeye neden olmuştur. Böylece yoksulluk oranı 2003'teki %45 düzeyinden, 2008'de %13'e, 2009'da %11 düzeyine inmiştir. Kişi başına gelirde meydana gelen yükselmeler, orta-vadeli olumlu görünüm ve dış şoklara karşı esneklik kazanması sonucunda, IMF, Nisan 2010 tarihinden itibaren, Azerbaycan'ın organizasyonun yoksullukla ilgili kredilerinden (Poverty Reduction and Growth Trust, PRGT) yararlanamayacağını ilan etmiştir. Yine IMF'ce yapılan tahminlere göre, Azerbaycan'da petrol üretimi 2014 yılında en yüksek düzeyine ulaşacaktır²⁰¹.

¹⁹⁸National Bank of Azerbaijan [NBA] (2007). *Annual report*. Baku, s.17.

¹⁹⁹NBA (2007), s.21.

²⁰⁰IMF (2010a), s. 4.

²⁰¹IMF (2010a), s.3 – 4.

2008 yılında da petrol üretiminden dolayı, ekonomik büyümenin daha hızlı olduğu görülmektedir. Petrol-dışı sektör, özellikle ücret ve emekli aylığını da kapsayan kamu harcamalarında meydana gelen artışla birlikte genişlemeye devam etmiştir. Ödemeler bilançosu fazlasında meydana gelen artış, yabancı rezervlerin de artışına neden olmuş ayrıca petrol fonu varlıklarının da artmasını sağlamıştır. 2007 yılında, petrol sektörü GSYİH'sı, %37 oranında büyüyerek, toplam GSYİH büyümesinin %59'unu oluşturmuştur. Petrol dışı büyüme %12 oranında gerçekleşerek, daha çok inşaat, ticaret ve iletişim gibi ticarete konu olmayan sektörlerden kaynaklanmıştır. Yüksek petrol fiyatları ile birlikte, meydana gelen büyüme sonucunda kişi başına gelir 3663 dolara yükselirken, yoksulluk ve işsizlikle ilgili resmi rakamların gerilediği görülmektedir²⁰².

1996 yılından başlayarak Azerbaycan ekonomik küçülmeyi önlemeye başarmıştır. Petrol arama ve geliştirme faaliyetlerine akan yabancı doğrudan sermaye ve istikrarlı ekonomik ve politik ortam, ekonominin 1996 – 2009 yılları arasında, yıllık ortalama %10'dan daha fazla oranda büyümesine neden olmuştur. Azerbaycan'da ilk petrol üretiminin 1870'lerde yapılmaya başlandığı bilinse de, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal ettiği süreçte, 1995 yılı itibariyle, petrol üretiminin yaklaşık olarak günlük 200 bin varil olarak gerçekleştiği ve sadece yurtiçi talebi karşıladığı görülmektedir. Eylül 1994 yılında, 11 uluslararası şirketle 30 yıllığına imzalanan, proje bedeli 7,8 milyar dolar olan ve 5,4 milyar varillik rezervleri kapsadığı tahmin edilen Azeri-Çıraq-Güneşli petrol yatakları sayesinde petrol üretiminin 1997'den itibaren yıllık ortalama %10,2 oranında arttığı görülmektedir²⁰³. Azerbaycan'nın son on yılda yaşadığı ekonomik büyüme kendine özgü bir yapı sergilemektedir. Şöyle ki, 1995 yılına kadar ekonomi küçüldükten sonra, 1996 yılında, %1 civarında bir büyüme kaydedildiği görülmektedir. 2005 yılına gelindiğinde, Azerbaycan GSYİH'da %26,4 oranında büyüme kaydedildiği görülmektedir. 2005'te hidrokarbon üretimi %43,5, ihracatı ise, %53,3 oranında artmıştır. Bu Uluslararası

²⁰²International Monetary Fund [IMF] (2008). *Country report No. 08 / 214*. Washington D.C., s.5.

²⁰³ M.Luecke and N.Trofimenko (2008). *Whither oil money?, Redistribution of oil revenue in Azerbaijan: The economics and politics of oil in Caspian Basin*. (Ed: B.Najman, R. Pomfret , G.Raballand), London and New York: Routledge, s. 133.

Azerbaycan Konsorsiyumu'nun (AIOC), AÇG yataklarında üretim kapasitesini genişletmesinden kaynaklanmıştır. Nitekim, AIOC'un 2005 yılında üretimini %73,8 oranında arttırdığı gözlenmektedir²⁰⁴.

Tablo 19. Azerbaycan Petrol ve Doğal Gaz Üretimi, 1990 – 2007

	Denizde petrol üretimi				
	Toplam	AIOC (milyon ton)	Karada petrol üretimi	Toplam Petrol Üretimi	Toplam doğal gaz üretimi (milyar metre küp)
1990	9.9	0.0	2.6	12.5	9.9
1991	9.5	0.0	2.2	11.7	8.6
1992	9.1	0.0	2.0	11.1	7.9
1993	8.3	0.0	2.0	10.3	6.8
1994	7.8	0.0	1.8	9.6	6.4
1995	7.6	0.0	1.6	9.2	6.6
1996	7.5	0.0	1.6	9.1	6.3
1997	7.5	0.5	1.6	9.1	6.0
1998	9.8	2.4	1.6	11.4	5.6
1999	12.3	4.8	1.5	13.8	6.0
2000	12.5	5.0	1.5	14.0	5.6
2001	13.3	5.9	1.6	14.9	5.5
2002	13.8	6.4	1.5	15.3	5.1
2003	13.8	6.5	1.6	15.4	5.1
2004	13.8	6.6	1.7	15.5	5.0
2005	20.5	13.2	1.7	22.2	5.7
2006	30.5	23.3	1.8	32.3	6.1
2007	39.9	32.9	1.7	41.6	11.0

Kaynak: IMF. (2002), *Republic of Azerbaijan: Statistical appendix*; IMF. (2007b) *IMF country report No. 08/216*, s.6.

Tablo 19'da Azerbaycan petrol ve doğal gaz üretiminin zaman içerisindeki gelişim seyri verilmiştir. Petrol sektöründeki yatırımlardan dolayı, Azerbaycan, 26 eski Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkesini geride bırakarak, brüt sabit sermaye birikiminde (gross fixed capital formation) birinci sırada yer almıştır. Ortalama olarak, brüt sermaye birikimi, 1999 – 2003 yılları arasında Azerbaycan için %30'un üzerinde olmuştur ki, bu da yeni Avrupa Birliği üyelerindeki düzeyin de üzerindedir²⁰⁵. 2008 yılına gelindiğinde, petrol sektörü Azerbaycan'daki brüt sabit sermaye birikiminin

²⁰⁴ Asian Development Bank [ADB] (2006), *Asian development outlook*. Manila, s.90.

²⁰⁵ World Bank [WB] (2005). *Enhancing job opportunities: Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington D.C., s.41.

%44'ünü oluşturacak düzeye erişmiştir. Bu eğilim, petrol sanayiine akan yabancı doğrudan sermaye yatırımları sonucunda meydana gelmiştir. Diğer taraftan, yeni sermaye birikiminin oluşmasında, iletişim ve taşımacılık (%10.6), sanayi (%7), ve tarım (%8.2) gibi önemli sektörlerinin katkısı olmuştur²⁰⁶.

Azerbaycan'ın kanıtlanmış petrol rezervleri, dünya rezervlerinin %0,6'sını oluştururken, 7 milyar varil olarak ifade edilmektedir. Kanıtlanmış petrol rezervleri ilgili tahminler 13 milyar varile kadar çıkmakta, devletin kendi tahminleri, rezervleri sınıflandırmak için eski Sovyet sistemini kullanıyor ise de, bu rakamın 17,7 milyar varil olduğunu iddia etmektedir²⁰⁷.

Uluslararası Azerbaycan Konsorsiyumu (Azerbaijan International Operating Company, AIOC), 10 petrol şirketinden oluşan ve Azerbaycan'la petrol ve doğal gaz çıkarma anlaşması olan konsorsiyumdur. AIOC şu şirketlerden oluşmaktadır: British Petroleum (BP), Chevron, Devon Energy, StatoilHydro, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), Amerada Hess, ExxonMobil, Inpex, Itochu ve SOCAR. AIOC, hem AÇG yataklarının geliştirilmesi için, hem de Güney Kafkas Boru hattı ve Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının inşaatına da doğrudan yatırımlar yapmıştır. Konsorsiyum içerisinde, 1992'den beri Azerbaycan'da en büyük yatırımcı olarak BP öne çıkmaktadır²⁰⁸.

Azerbaycan'da petrol üretimi 1997'de günlük 180 bin varil iken, 2008'de günlük 875 bin varil olmuştur. Azeri yataklarının üretime başlaması sonucu, üretim 2005'in sonu, 2006'da artmaya başlamıştır. Bu yüzden, 2005 ile karşılaştırıldığında, 2006'da, Azeri yataklarından dolayı günlük üretime 207 bin varillik bir katkı yapılmıştır. 2008'de ise, Güneşli yataklarının üretime başlaması sonucunda, üretimde, günlük 228 bin varillik bir sıçrama daha olmuştur²⁰⁹.

²⁰⁶ The State Statistical Committee of The Republic of Azerbaijan [SSCAR]. *Azerbaijan in Figures*.<http://www.azstat.org/publications/azfigures/2010/en/002.shtml>, (Erişim tarihi: 04.07.2010).

²⁰⁷ Ahrend and Thompson (2006), s.10 – 15.

²⁰⁸ US Energy Information Administration [USEIA] (2009). *Country analysis briefs : Azerbaijan*.

²⁰⁹ USEIA.(2009).

AÇG petrol yatakları, Azerbaycan`nın en büyük rezervleri olup, Bakü`nün yaklaşık 100 kilometre doğusunda, Hazar Denizi`nde bulunmaktadır. Bugün gelinen noktada BTC boru hattı ile günlük 850 bin varil petrol ihraç edilmektedir ²¹⁰ . Azerbaycan petrol sektöründe Bakü ve Azorneftyağ isimli iki rafineri tesisi de devlet petrol şirketi SOCAR tarafından işletilmektedir. İki rafineri 2010 yılının ilk çeyreğinde, 1,24 milyon ton, 2009 yılının ilk çeyreğinde ise, 1,12 milyon ton petrol ürünü imalatında bulunmuştur²¹¹.

Devlet bütçesinin 2006 yılında sosyal harcamalarının önemli ölçüde yükselmesi, toplam talep genişlemesine sebep olan en önemli etken olmuştur. Ortalama aylık reel ücret %19,7 oranında artarken, reel emek verimliliği %15,4 oranında artmıştır. Analizlere göre, emek verimliliğindeki artış, daha çok sanayi ve tarım sektöründe, sabit yatırımların artmasından ve dolayısıyla, tarımsal teknoloji kalitesinin yükselmesinden ileri gelmiştir²¹².

2007 yılında ekonomiye yapılan toplam doğrudan yabancı sermaye yatırımı, 4,4 milyar dolar olmuştur. Petrol ve doğal gaz sektörünün bu rakamdaki payı, %90,1`dir. Yatırımlar, Şahdeniz (BP Exploration), Bakü-Tiflis-Erzurum (Güney Kafkaz Boruhattı Şirketi) doğal gaz boru hattı ve AÇG (AIOC) çerçevesinde inşaat projelerine yöneltilmiştir²¹³.

2009 yılında, hanehalkı tüketim harcamaları, 14,8 milyar AZN olarak gerçekleşerek, GSYİH`nin %43`ünü oluşturmuştur. Kamu harcamaları, mal ve hizmetlere yönelik harcamalara yönelmiştir ki, bunun da %32,4`ü ücretleri, emekli aylıklarını ve ödenekleri kapsamıştır ve bu geçen yıldaki düzeyden %8,6 oranında daha çoktur. Bütçe gelirleri, 10,3 milyar AZN, bütçe harcamaları, 10,6 milyar AZN ve bütçe açığı GSYİH`nin %0,7`si olarak 242 milyon AZN olarak gerçekleşmiştir. Sabit sermaye yatırımları, 7,4 milyar manat olarak gerçekleşirken, bunun %40`ı , yani 3 milyar

²¹⁰Ministry of Industry and Energy, Republic of Azerbaijan [MIEAR], <http://www.mie.gov.az/cgi-bin/min/main.cgi?id=336> (Erişim tarihi: 05.07.2010)

²¹¹E. Watkins. *Azerbaijan plans refinery, gas processing plant in Baku*. Oil and Gas Journal, http://www.ogj.com/index/article-display/0469191915/articles/oil-gas-journal/processing-2/refining/2010/05/azerbaijan-plans_refinery.html (Erişim tarihi: 05.07.2010)

²¹²NBA. (2006), s.23.

²¹³NBA.(2007), s.35.

manatlık kısmı özel sektörcce gerçekleşmiştir. 2009 yılında, sabit sermaye yatırımlarının %73`ünün petrol-dışı sektörün payına düştüğü görölmektedir<sup>214</sup>. Ticarete konu olan sektörler, GSYİH`nin %56,7`sini oluştururken, büyüme oranına %7,7 oranında katkıda bulunmuştur. Ticarete konu sektördeki %12`lik artışın %11,7`si sanayi sektörünün payına düşmüştür. Sanayinin büyümesinde ise petrol sanayiinin öncü olduğu görölmektedir. 2009 yılında, inşaat dışındaki, ticarete konu olmayan sektörlerin üretiminin arttığı görölmektedir. Hizmetler, ticarete konu olmayan GSYİH büyümesinin %79,2`sini gerekleřtirmiřtir²¹⁵.

1.5.1. Bölgesel Kalkınma Planları

Fiziki sermaye ve yatırımların uzun dönem ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisi sebebiyle Azerbaycan siyasi otoritesi, özellikle bölgelere öncelik tanıyan kamu yatırım programına odaklanmıştır. Bu karar, aynı anda iki amacın gerçekleşmesine hizmet etmektedir: Sovyetler Birliğı döneminden kalan sermaye stokunun yenilenmesiyle ile, yeni iş olanakları yaratmak ile ülkenin ekonomik ve toplumsal altyapısını iyileştirerek, petrol gelirlerini toplumun tüm kesimleri ile paylaşmak. Kamu sektöründe yapılan sermaye harcamaları Azerbaycan`da emek piyasalarındaki mevcut durumun iyileşmesini sağılamıştır. ILO tanımlı standart işsizlik oranı, 1990`dan itibaren düşmüş ve 2007`de %6,7 düzeyinde gerekleşmiştir²¹⁶.

Azerbaycan`da 2004 – 2008 ve 2009 – 2013 yıllarını kapsayan farklı iki bölgesel kalkınma planının olduğu görölmektedir. Her iki program, Cumhurbaşkanı`nın fermanı (kanun) ile yürürlüğe girmiştir. Birinci Bölgesel Kalkınma Planı uygulanmaya başladığı dönemde Azerbaycan`la ilgili şu ekonomik gerçeklerin var olduğu görönmektedir: 2003 yılı sonunda özelleştirilen 36200 küçük boy işletmenin olduğu görölmektedir. Özel sektörün GSYİH`daki payı 1995 yılında %30 iken, 2003 yılında %73`e çıkmıştır. Birinci kalkınma planında geçiş dönemi sonrasında, üretim faaliyetlerinin yeniden başlatılması, yeni üretim işletmelerin oluşturulması, gerekli altyapı yatırımları, tarımsal

²¹⁴ CBAR. (2009b), s.21.

²¹⁵ CBAR. (2009b), s.23.

²¹⁶ R.Maharramov (2010). *Petroleum-fuelled public investment in Azerbaijan, Implications for competitiveness and employment: Caspian energy politics: Azerbaijan, Kazakistan and Turkmenistan*. (Ed: I.Overland, H.Kjaernet, A.Kendall-Taylor), London and New York: Routledge, s.51.

üretimin desteklenmesi ve yatırımcıların bölgelere de yatırım yapmasının teşvik edilmesi gibi hedefler amaçlanmıştır. 10 farklı iktisadi bölge çapında uygulanan plan, kamu kaynaklarınca desteklenmiştir²¹⁷.

2009 yılında başlayan ikinci planda, birinci planla ilgili olarak bazı bilgilere yer verilmiştir: Öncelikle birinci bölgesel kalkınma planı sonucunda, 2003 yılında %45 olan yoksulluk oranının 2008 yılında %13,2'ye düştüğü görülmektedir. 547,5 bin yeni istihdam yaratılmıştır ve 27,5 bin yeni iş yerinin açılması sağlanmıştır ki, bunun da %40'a yakını bölgelerin payına düşmektedir. Yeni işletmelerin %88'i özel sektöre aittir²¹⁸. Tarımsal üretim işletmeleri, toprak vergisi dışında diğer vergilerden muaf tutulmuştur. Bunun dışında, Girişimciliğe Yardım Milli Fonu (Sahibkarlığa Kömek Milli Fonu), 6991 işletmeye 323.4 milyon manat kredi vermiştir. İkinci bölgesel kalkınma planında, genel olarak şu amaçlara ulaşılması hedeflenmiştir: ülkenin doğal ve emek potansiyelini kullanarak, petrol-dışı sektörlerin hızlı büyümesinin, altyapı yatırımlarının ve yatırım ortamının geliştirilmesi ve iyileştirilmesinin, ihracata dönük üretimin desteklenmesinin ve yoksulluğun daha da azaltılması. Petrol dışı sektörlerin kalkınması için Ekonomik Kalkınma Bakanlığı, Sanayi ve Enerji Bakanlığı, Tarım Bakanlığı ve Azerbaycan Merkez Bankası'nın planın uygulayıcısı olduğu görülmektedir. Sanayileşme konusunda bilgi sunması açısından aşağıda *Tablo 20*'de iktisadi bölgeler çapında desteklenecek alt sektörler sunulmuştur. *Tablo 20* hazırlanırken, bu tezin kapsamında, sanayileşme politikası açısından bulguları daha düzenli bir şekilde göstermesi bakımından, planda, sanayi ve tarımsal alanlarındaki üretimin desteklenmesi ile ilgili kısımlar özellikle ön plana çıkarılmıştır.

²¹⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomik Kalkınma Bakanlığı [ACEKB] (2008). *Azerbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət programı (2004 – 2008)*. (Azerbaycan Cumhuriyeti bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınması devlet program, 2004 – 2008). Bakü.

²¹⁸ ACEKB. (2009). *Azerbaycan Respublikası Regionlarının 2009 – 2013-cü illerde sosial iqtisadi inkişafı dövlət programı* (Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin 2009 – 2013 yıllarında sosyo-ekonomik kalkınması devlet program). Bakü, s.4-5.

Tablo 20. Azərbaycan Bölgəsel Kalkınma Planı Hədəfləri

İktisadi Bölge	Bölgəsel Kalkınma Planı Hədəfi
Abşeron İktisadi Bölgesi	Hayvancılık, sebzecilik, bostancılık ve diğer tarımsal alanların desteklenmesi. Hafif ve gıda sanayiinin gelişiminin desteklenmesi.
Aran İktisadi Bölgesi	Hayvancılık, tavukçuluk, tahıl, pamuk, sebze üretiminin desteklenmesi. İmalat sanayinin desteklenmesi.
Dağlık Şirvan İktisadi Bölgesi	Tarımsal üretim ve imalatına verilen desteğin devam ettirilmesi
Gence – Kazak İktisadi Bölgesi	Hayvancılık, tavukçuluk, tahıl, üzüm ve diğer tarımsal üretimin desteklenmesi. Sanayi üretim alanlarının genişlendirilmesi. Gence`de makine, metalurji, hafif ve gıda sanayiinin desteklenmesi
Guba – Haçmaz İktisadi Bölgesi	Meyvecilik, hayvancılık, tavukçuluk ürünleri üretiminin geliştirilmesinin desteklenmesi. Hafif ve gıda sanayi alanlarının desteklenmesi.
Lenkeran İktisadi Bölgesi	Meyve, çay, sebze ve diğer tarımsal üretim ve imalat alanlarının geliştirilmesinin desteklenmesi.
Nahcivan İktisadi Bölgesi	Yeni sanayi işletmelerinin kurulmasının desteklenmesi. Dağ ve maden sanayi dallarının yeniden kurulması ve yeni işletmelerin ilave edilmesi. Çeşitli gıda sanayi dallarının, inşaat hammaddesi konusunda doğal kaynak keşfi, tarımsal üretimin desteklenmesi.
Şeki – Zagatala İktisadi Bölgesi	Tarımsal üretim ve imalatın desteklenmesi.
Yukarı Karabağ İktisadi Bölgesi	Tarımsal üretimin genişlendirilmesine verilen desteğin devam ettilmesi.

Kaynak: Azərbaycan Cumhuriyeti Bölgələrinin 2009 – 2013 yıllarında sosyo-ekonomik kalkınması devlet programı. (Azərbaycan Cumhurbaşkanı'nın 14 Nisan 2009 tarihinde yayınladığı fərmana (kanuna) görə).

İkinci planın ayrıntılarına şehir bazında bakıldığında, Sumgait`da petro-kimya ve metalurji sanayiinin modern teknolojiye uygun olarak desteklenmesi, Savunma Sanayi Bakanlığı'nın elektronik sistemlerin kurulumu ve benzeri diğer sivil ürünler üretimin sağlanması dikkat çekmektedir. Bunun dışında, Mingəçevir, Şamahı, Ağstafa ve Şemkir`de sanayi ve imalat işletmelerinin desteklenmesi ve genişletilmesi

amaçlanmıştır. Sanayi konusunda özellikle inşaat materyalleri ile ilgili olarak hem doğal kaynak aramalarının, hem de üretimin desteklenmesi konusunda başlıklar öne çıkmaktadır.

1.5.2. PSA Anlaşmaları

Azerbaycan petrol üretimi Ürün Paylaşım Anlaşmaları (Production Sharing Agreements, PSA) ile daha da arttırılmıştır. Uluslararası firmalarla Azerbaycan hükümeti arasında imzalanan PSA anlaşmaları, uygun petrol yatakları için belirli düzenlemeler getirmektedir. Anlaşma imzalandıktan sonra, meclisin onayına sunulmaktadır. Böylece, anlaşma öncelikli duruma getirilerek, yabancı yatırımcılar gelecekte yasal düzenlemelerde meydana gelecek değişikliğin etkisinden korunmaktadırlar. Bunun dışında yabancı yatırımcılar için belirli avantajlar da sunulmaktadır. Çoğu yabancı petrol şirketi sadece gelir vergisi ödemekte, KDV, tüketim vergisi gibi vergilerden muaf tutulmaktadır. Bütün bu düzenlemeler hükümetin, petrol ve doğal gaz sektörüne yatırım yapacak yatırımcılar için ilave teşvikler sağlamak konusunda istekli olduğunu göstermektedir²¹⁹.

Azerbaycan muhtemelen diğer eski Sovyetler Birliği ülkeleri içerisinde yabancı yatırımcıların ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayan ve onlarla yaptığı proje-bazlı ortaklıklar kurabilen bir ülkedir. Özellikle Ürün Paylaşım Anlaşmaları'nın (Production Sharing Agreements) öne çıktığı görülmektedir. PSA anlaşmaları özellikle yatırımcı dostu olduğu için Azerbaycan 2000 yılında, joint venture anlaşmalarını iptal ederek, onları PSA'ye çevirmiş, petrol sektörüne yapılan yatırımları daha da teşvik etmiştir. PSA tabanlı anlaşmalara göre faaliyet gösteren firmalara alternatif vergiler uygulanırken, Güney Kafkas Boruhattı ve BTC hattında çalışan firmalara özgü de vergi sistemi uygulamıştır. Yatırımcı-dostu yaklaşımdan dolayı, bağımsızlıktan beri, Azerbaycan'a yabancı yatırımın akması, petrol sektörünün yeniden canlanmasını sağlamıştır. Azerbaycan, yaklaşık 15 ülkeden, 30 yabancı şirket ile 20'den çok doğal kaynak yatağı anlaşması imzalamıştır. 1995 – 2004 yılları arasında, Azerbaycan

²¹⁹Luecke and Trofimenko (2008), s. 136.

ekonomisi, hemen hemen %90'ı petrol sektörüne yapılan toplam 11 milyar dolarlık doğrudan yabancı yatırım çekmiştir²²⁰.

PSA anlaşmaları, petrol sektörüne yatırım yapan uluslararası firmalara devlet güvencesi verilirken, anlaşmalarda, yabancı firmaların yurtiçi emek piyasasındaki işçileri istihdam etmesi yönünde de uyarlamalar mevcuttur. Azerbaycan'daki yabancı şirketlerin 11 tanesinin, kolay ulaşılabilen ve kamusal kullanıma açık yıllık raporları bulunmamaktadır. Bu firmalardan 14'nün bu tür raporlar yayınladıkları görülse de, emek istihdamı konusunda her hangi bir bilgiden bahsetmemektedirler. Azerbaycan'da kamunun kullanımına açık yıllık raporlar yayınlayan ve emek istihdamından bahseden Chevron, Mobil ve BP şirketleri bulunmaktadır. Chevron ve Mobil faaliyet gösterdikleri ülkelerde, yerel istihdam etme konusunda istekli olduklarını ifade etmektedirler. Her iki firmanın raporlarında, spesifik ülkelere özgü bu şekilde bir uygulamadan ise bahsedilmemektedir. BP'nin raporlarında ise, başlangıçta, petrol üretme faaliyetinde %30 – 50 oranında profesyonel işçiler, %70 oranında ise profesyonel olmayan işçilerin istihdam edileceğinden bahsedilmektedir. Ayrıca, üretim düzeyi daha da arttığında ve projelerin daha ileriki aşamalarında ise, istihdam edilen profesyonellerin %70'i, profesyonel olmayan işçilerin ise %80'i Azerbaycan vatandaşı olacaktır²²¹.

Azerbaycan'nın kanıtlanmış petrol rezervlerinin 7 milyar varil olduğu iddia edilmektedir²²². Ülkenin önemli hidrokarbon yatakları, daha çok Hazar Denizinde yerleşmektedir. Özellikle 2008 yılında petrol üretiminin %80'ni sağlayan Azeri – Çırac – Güneşli (AÇG) petrol yatakları bu bakımdan önemlidir. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (The State Oil Company of Azerbaijan, SOCAR), kamuya ait petrol ve doğal gaz şirketi olup, petrol ve doğal gazın Azerbaycan'da üretilmesi, ülkenin iki arıtım tesisinin işletilmesi, boru hattı sistemlerinin idare edilmesi ve ülkenin petrol ve doğal gaz ihracat ve ithalatının yönetilmesinden sorumludur. Yabancı şirketlerle üretim, keşif ve arama anlaşmaları ve ihracatı Enerji ve Sanayi Bakanlığı'nın yönetmesine rağmen, SOCAR, Azerbaycan'da petrol ve doğal gaz geliştirmeyi amaçlayan bütün uluslararası

²²⁰ Ahrend and Thompson (2006), s. 25 – 26.

²²¹ S. O'Lear (2007). Azerbaijan's resource wealth: political legitimacy and public opinion. *The Geographical Journal*, 173 (3), s.215.

²²² British Petroleum [BP] (2009). *Statistical review of world energy*, s.6.

konsorsiyumlarda taraftır²²³. SOCAR, BTC petrol boru hattı ve Güney Kafkas doğal gaz hatlarında %25 oranında paya sahiptir, ve 20`den fazla PSA anlaşmasına taraftır²²⁴.

Yabancı çok uluslu şirketlerle Azeri-Çırac-Güneşli yatakları için “Asrın Anlaşması”nın imzalanması, Azerbaycan petrol sektörüne olan ilgiyi arttırmıştır. Buna ek olarak, Şah Deniz doğal gaz yataklarının BP için, 1970`lerdeki Prudhoe Körfezi petrol yataklarının bulunmasından bu yana en büyük keşif çalışması olduğu görülmektedir²²⁵.

Azerbaycan`a yabancı doğrudan sermaye çekilmesi sonucunda, Şangaçal, dünyadaki en büyük petrol ve doğal terminallerinden birine dönüşmüştür. 10 yıl önce az sayıdaki işçi ile idari bina konumunda olan terminal, bugün BP şirketinin en büyük petrol ve doğal gaz terminali olarak AÇG yataklarından günlük 730 bin varil petrol ve Şahdeniz yataklarından 500 bin m³ doğal gaz üretmektedir. 2004 yılında, teknisyenlere temel becerilerin öğretilmesi için kurulan Hazar Teknolojik Eğitim Merkezi`nin (Caspian Technological Training Center, CTTC) stratejik öneme sahip olduğu da iddia edilmektedir. Şöyle ki, merkez, çetin deniz şartlarında, elektrik ekipmanlarının kurulması ve potansiyel ateş alma kaynaklarının engellenmesi konusunda verilen eğitimlerde de akkreditasyon vermektedir. Burası, İngiltere dışında, bu tür bir eğitim için akredite edilmiş tek merkezdir. Şu ana kadar, eğitilen 200 teknisyen, AIOC, BTC, Şah Deniz ve Güney Kafkaz Boru hattı projelerinde istihdam edilmektedir²²⁶.

Hazar Denizi`nin statüsü konusunda kıyı ülkeler arasında kalıcı bir anlaşmanın sağlanması durumunda petrol ve doğal gaz üretiminin artması olası bir gelişmedir. Hazar Denizi`nin statüsü ile ilgili olarak, Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya`nın anlaşmaya vardığı görülmektedir. Buna göre, ülkeler kendilerine ait kıyı bölgesinde maden arama çalışmalarına devam edebilirler. Rusya`nın 1998`de Kazakistan ile, 2001`de Azerbaycan ile yaptığı, deniz yüzeyinin ortak kullanıma açık kalması yanında, deniz yataklarının ülkeler tarafından işlenebilmesine olanak tanıyan anlaşma, Rusya`nın

²²³USEIA. (2009).

²²⁴ H.Kjaernet (2010). The State Oil Company SOCAR: A microcosm of Azerbaijan development?. *Caucasus Analytical Digest*, 16/10, s. 5.

²²⁵Kalyuzhnova (2008), s.223.

²²⁶Kalyuzhnova, (2008), s.167 - 168.

pozisyonunu, Azerbaycan ve Kazakistan lehine değiştirmiştir. İran ve Türkmenistan`ın bu anlaşmaya itirazları ise, yakın gelecekte bir değişime sebep olmayacak gibi görünmektedir. Bunun sebebi, önemli petrol ve doğal gaz yataklarının ve uluslararası projelerin önceki üç ülkenin kıyı bölgesinde olmasıdır. Temmuz 2001`de BP şirketine ait iki araştırma gemisinin İran savaş gemilerince takibi sonrasında, BP şirketi, Azerbaycan ile yaptığı Alov-Şark yatakları ile anlaşmayı derhal dondurmıřtur²²⁷.

1.6. Enflasyon

Yapılan öngörülerde, Azerbaycan`da yeni yataklar keşfedilmediği zaman petrol üretiminin 2010 yılında en yüksek düzeye ulaşacağı kabul edilmektedir. Bu yüzden, geçici petrol üretiminde meydana gelen kazanç patlamasının oldukça yüksek reel GSYİH büyümesine yol açtığı ve 2005 – 2006 yıllarında dış dengede önemli gelişmelere neden olduğu görülmektedir. Bu yüzden, 2005 yılında, kamu harcamalarının yüzde 30, 2006 yılında ise yüzde 80 oranında artırılması mümkün olmuştur. De facto olarak, Azerbaycan`da sürünen parite (crawling peg) döviz kuru rejiminin geçerli olması sonucunda, reel döviz kurunda yavaş ayarlanmanın yaşanması, Aralık 2005`te %5,5 olan enflasyon oranının, Mart 2007`te %16,4`e yükselmesine neden olmuřtur²²⁸. Azerbaycan enflasyon oranının son 10 yıl içerisinde gösterdiği gelişme, *Tablo 21`de* verilmiştir. Ekonomide kazanç patlaması yaşanmağa başlandığı 2004 yılından sonra, enflasyon oranında yükselişin ortaya çıktığı görülmektedir.

Tablo 21. Azerbaycan`da Tüketici Fiyatı Enflasyonu (ortalama yıllık, yüzde)

2000 – 2004 Ortalama	2004	2005	2006	2007	2008	2009
3.0	6.7	9.7	8.4	16.6	20.8	1.5

Kaynak: IMF (2009, 2010b). *World economic and financial surveys, regional economic outlook: Middle East and Central Asia*. Washington D.C.: 40, 60.

2007 yılında, Azerbaycan`ın ithal ettiği ürünlerin fiyatlarında önemli artışların olduğu gözlenmektedir. Toplam ithalatın %10`unu oluşturan 11 ithal malının fiyatı %33

²²⁷ M.Ghafouri (2008). The Caspian Sea: rivalry and cooperation. *Middle East Policy*, 15(2), s.88 – 93.

²²⁸ International Monetary Fund [IMF] (2007a). *Country report No.07/191*. Washington D.C., s.4.

oranında yükselmiştir. Buğday fiyatının özellikle arttığı görülmektedir. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), ülkelerinde üretilen buğdayın fiyatı %47,6 oranında yükselmiştir²²⁹.

2007 yılında yurtiçi talep koşullarının da enflasyona katkısı görülmektedir. Bireysel nakit gelirler %40,3 oranında artarken, ihracat merkezli ve ithal ikameci ticarete konu sektörlerin büyümesi oranının (%5,4), bu rakamdan 7,5 kat daha az olduğu görülmektedir. Enerji ve kamu hizmetlerine de 2007 de zam yapılmıştır. Bütün bu faktörlerden dolayı, yıllık enflasyon %16,7 olmuştur. Gıda ürünleri enflasyonu %16,2 iken, gıda dışı enflasyon oranı %10,5 ve hizmetlerde enflasyonun %25,3 oranında gerçekleştiği görülmektedir²³⁰.

2008 yılında, global piyasalarda mal fiyatlarının artması, özellikle gıda ürünleri fiyatlarının artması, Azerbaycan ekonomisinde de fiyatların yükselmesine neden olmuştur. 2008 yılı ikinci yarısından sonra, önemli dış ticaret ortakları olan ülkelerde enflasyonun hızının azalması ve dünya enerji fiyatlarının azalması ve dolayısıyla, global piyasalarda enflasyon azalma trendine girmesi, Azerbaycan piyasalarına da yansımıştır. 2008 yılında iç faktörler anlamında, Azerbaycan`da talep yönlü enflasyonun güçlü olması, enflasyonun önemli bir nedeni gibi belirtilebilir²³¹.

2009 yılında ise, global mal piyasalarında özellikle gıda fiyatlarının ve yurtiçi piyasada ise toplam talebin artış hızının azalması, birinci çeyrekte %3 oranında deflasyona neden olmuştur. Temmuz – Aralık aylarında, global piyasalarda fiyatların yükselmeğe başlaması ve genişlemeci para politikası ile toplam talebin arttırılması, deflasyon sürecini önlemiştir²³².

²²⁹NBA. (2007), s.15

²³⁰NBA. (2007), ss.24 - 25.

²³¹CBAR. (2008b), s.20.

²³²CBAR. (2009b), s. 22.

1.7. İstihdam

İstihdam alanında, öncelikli olarak uzun dönem ekonomik büyümenin sağlanması bakımından, beşeri sermayenin geliştirilmesi konusunda adımların atılması, siyasi otoritenin Azerbaycan ekonomisine yönelik eylem planlarının hazırlandığı görülmektedir. Yoksulluğun Azaltılması ve Sürdürülebilir Kalkınma Devlet Programı, 2008 – 2015 yıllarını kapsarken, aynı zamanda emek piyasası ile ilgili düzenlemeler de öngörmektedir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 2008 yılında, yayımladığı ferman (kanun) ile yürürlüğe giren devlet programı bir takım stratejik hedefler ve ölçülebilir göstergelere ulaşılmasını amaçlamıştır. Bu amaçlardan bazıları şu şekildedir: 2008 – 2015 yılları arasında petrol dışı GSYİH'nın 2 katına çıkarılması, aynı süre içerisinde petrol dışı GSYİH reel büyüme oranının minimum % 7 – 8 oranında gerçekleşmesinin sağlanması, 2015 yılında işsizlik oranının % 3 – 4 'e düşürülmesi, asgari ücret düzeyinin yaşam maliyetlerini daha çok karşılayacak şekilde yükseltilmesi ve Dağlık Karabağ'dan göç etmek zorunda kalan vatandaşların ortalama ulusal istihdam düzeyine yükseltilmesi vb. Özellikle, Karabağ'dan göç etmek zorunda kalan vatandaşların varlığı emek piyasası üzerinde baskı oluşturmaktadır. Nitekim, 2007 itibariyle, toplumun bu kesiminde, istihdam oranının sadece %37 düzeyinde kaldığı aynı eylem planında belirtilmiştir²³³.

Nitekim yukarıdaki devlet programı çerçevesinde, uygulanan eylem planı sonucunda, 2008 yılında, 123 bin yeni iş yaratılmıştır ki, bunun da 89,6 bini(%73) tam zamanlı iş fırsatları olmuştur. Böylece kümülatif olarak, Ekim 2003 tarihinden itibaren 766 bin yeni istihdam yaratılmıştır²³⁴. Ayrıca, Azerbaycan emek piyasasının durumunu göstermesi açısından aşağıdaki *Tablo 22*'de ayrıntılı veriler sunulmaktadır.

²³³State Program on Poverty Reduction and Sustainable Development in the Republic of Azerbaijan Republic [SPPRSD], ss.4 – 5.

²³⁴CBAR. (2008b), s.23.

Tablo 22. Azərbaycan`da İşgücü İstihdamı

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Nüfus (bin kişi)	8073.6	8309.1	8398.2	8500.2	8609.5	8722.9	8838.4	8947.2
Toplam işgücü (bin kişi) ¹	3748.2	4147.9	4157.8	4168	4264.8	4295.2	4318.2	4331.8
Ekonomideki İstihdam hacmi (bin kişi)	3704.5	3747	3809.1	3850.2	3973	4014.1	4056	4071.6
İşsiz olanların sayısı (bin kişi) ²	-	400.9	348.7	317.8	291.2	281.1	262.2	260.2
İstihdam edilen kadın işçi sayısı (bin kişi)	1767	1787.3	1813.3	1832.8	1918.9	1985.6	2007.7	1984
İşsizlik oranı (yüzde) ²	-	9.7	8.4	7.6	6.8	6.5	6.1	6
Erkeklerde işsizlik oranı (yüzde)	-	9.5	8.3	7.5	7.1	7.5	6.5	5.2
Kadınlarda işsizlik oranı (yüzde)	-	9.8	8.5	7.7	6.5	5.6	5.6	6.9

Kaynak: Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi (Azerbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitesi) 2010 yayınları.

¹2000 – 2002 yılları arasında işsiz olanların sayısı, istihdam hizmetleri ofisinde resmi olarak kaydı olanlardikkate alınarak hesaplanmıştır. 2003 – 2009 yılları arasında işsizlerin sayısı Uluslararası Çalışma Örgütü`nün (ILO) tanımına göre elde edilmiştir.

²ILO`nun metodolojisine uygun olarak hesaplanmıştır (aynı zamanda resmi istihdam hizmetleri ofisinde kaydı olanlar da dahil edilmiştir).

İstihdamla ilgili yukarıda verilen Tablo 22incelendiğinde görülmektedir ki, Azərbaycan`da aktif işgücünün artmasına rağmen, işsizlik oranı düşük düzeyde kalmaya devam etmiştir. Diğer taraftan, hem kadınlarda, hem de erkeklerde işsizlik oranının zaman içerisinde düştüğü görülmektedir. İşsiz olanların, hem mutlak olarak, hem de yüzde olarak düşmesi ise dikkat çeken diğer bir gelişme olarak belirtilebilir. Nitekim, 2003 yılında, işsiz sayısı 400 bin iken, 2009 yılında bu rakamın 260 bin olduğu görülmektedir. İstihdam edilen kadın işçi sayısının zamanla artması da kadın işçilerin işgücüne katılımı açısından olumlu değerlendirilebilir. 2000 yılında istihdam edilen kadın işçi sayısı 1,77 milyon iken, 2009 yılında 1,99 milyon olarak gerçekleşmiştir.

15 yaş ve daha büyük yaş gruplarında, 1999`da işgücüne katılım oranı, %64,7 iken, bu oran 2006 yılında %66,4 olarak gerçekleşmiştir. Kadınların işgücüne katılım oranı 1999 yılında % 57 iken, 2006 yılında %60 olmuştur. İstihdam yaratılması konusunda, tarım sektöründeki genişlemenin etkili olduğu da göze çarpmaktadır. 2003 – 2006 yılları arasında, yeni istihdamın %76`sı (465 bin istihdam) tarım sektöründe yaratılmıştır. Aynı dönem içerisinde, kamu sektörünce istihdam edilen işgücünün

toplamın %25'i oranında gerçekleşerek 984 bin düzeyinde kalmıştır. 2001 – 2007 yılları arasında, asgari ücret düzeyinin 6 kat arttığı görülmektedir²³⁵.

1.8. Devlet Bütçesi

IMF'nin mali genişlemenin yavaşlatılması yönündeki görüşü de, altyapı ve diğer kalkınma gereklerinin artan enflasyona rağmen ivedilikle çözülmesi gerektiğinden dolayı 2006'da mali genişleme devam etmiştir. Diğer taraftan, IMF'nin tavsiyeleri doğrultusunda sabit kur çıpasından vazgeçilmiştir. Buna rağmen, finansal sistemdeki istikrar ve rekabetebilirlik konularından enflasyondan kaynaklanacak kaygılardan dolayı döviz kurun değer kazanmasına fırsat verilmemiştir. Reel GSYİH 2006 yılında %31 oranında büyümüş, cari işlemler fazlası, GSYİH'nın %16'sına ulaşmıştır. Böylece kamu sektörünün net dış varlık pozisyonu da iyileşmiştir. Petrol-dışı reel GSYİH, petrol ve doğal gaz taşımacılığı hariç, %8 oranında büyümüştür. Ticarete konu olmayan sektörler ise, hızlı artan bütçe harcamalarından ve bankacılık kredileri sayesinde daha da genişlemiştir. Büyümedeki hızlı artış aynı zamanda, 2003 – 2006 yılları arasında yoksulluğun azalmasına da katkıda bulunmuştur. 12 aylık resmi TÜFE endeksi, Ağustos 2006'da çift haneli orana ulaşmış, Mart 2007 tarihinde ise, % 16,4 olmuştur. Enflasyonun artışı makro ekonomi politikaları konusunda gevşemeden, yüksek ücret artışlarından dolayı ve enerji ve kamu hizmetleri fiyatlarında bir kerelik artış karşısında yapılan ayarlamalar sonucunda ortaya çıkmıştır²³⁶. Özellikle, bütçe açığının GSYİH'ya oranının ne kadar düşük düzeylerde olduğunu göstermesi bakımından, Azerbaycan devlet bütçesinin yıllar içerisinde kaydettiği gelişim seyri, *Tablo 23*'de sunulmaktadır.

²³⁵ WB. (2009), ss.131 – 133.

²³⁶ IMF. (2007a), s.5 – 7.

Tablo 23. Azərbaycan Devlet Bütçesi (cari fiyatlara, manat olarak)

Yıllar	Bütçe Gelirleri, milyon manat	Bütçe Harcamaları, milyon Manat	Bütçe açığı (-) / fazlası (+)	GSYİH	Bütçe Açığı / GSYİH, %
2000	715.5	763.8	-48.3	4718.2	-1.024
2001	783.8	806.6	-22.8	5315.6	-0.429
2002	910.2	931.7	-21.5	6062.5	-0.355
2003	1225.5	1234	-8.5	7146.5	-0.119
2004	1481.2	1501	-19.8	8530.2	-0.232
2005	2055.2	2140.7	-85.5	12522.5	-0.683
2006	3881.2	3789.7	91.5	18037.1	0.5073
2007	6006.6	6059.5	-52.9	26815.1	-0.197
2008	10762	10680	82	40137.2	0.2043
2009	10325.9	10567.9	-242	34578.7	-0.7

Kaynak:CBAR. *Statistical bulletin*, No.4 / 122, Nisan 2010`dan yararlanılarak cari fiyatlara hesaplandı.

1.8.1. Bütçe Gelirleri

Azerbaycan`da kamunun petrol ve doğal gaz kârları dışında, mali gelirlerin büyük bir kısmı AIOC, SOCAR ve bir dereceye kadar KİT`lerden gelmektedir. Çoğu gelir kalemlerinde, diğer vergi ödeyicilerin katkısı toplam katkıların yaklaşık %20'si oranında olmaktadır. Bu %20'lik katkının da, yarısı KDV`den, %25'i kurumsal gelir vergilerinden, %25'i ise kişisel gelir vergilerinden gelmektedir²³⁷.

Azerbaycan petrol dışı vergi sisteminin gelir performansının iyileştiği görülmektedir. Petrol-dışı sektörden elde edilen vergi gelirleri, 2003 yılında petrol dışı GSYİH'nın %19,4'ü iken, 2003 yılında %31,8'ine yükselmiştir. Bunun sebebi özellikle canlanan ekonomiden ve özellikle büyük vergi ödeyicileri (KİT`ler de dahil) için vergi idaresinde meydana gelen olumlu gelişmelerdir. Diğer taraftan Azerbaycan`da üç aylık cirosu 22500 AZN olan firmaların (yıllık 90000 AZN), Bakü`de kayıtlı olanları %4, Bakü dışında kayıtlı olanlar ise %2 basitleştirilmiş vergi oranına tabiidirler. Basitleştirilmiş vergi sistemine tabi olan işletmeler, %22 oranında zorunlu sosyal

²³⁷World Bank [WB] (2009).*Azerbaijan country economic momerandum, a new Silk Road: Export led diversification*. Report No. 44365-AZ, s.54.

güvenlik katkı payı öderken, %22 olan kurumlar vergisini, emlak vergisini ödemezken, KDV de toplamamaktadırlar²³⁸.

Petrol dışı bütçe gelirleri, 2003'te GSYİH'nın %22'si iken, 2007 yılında, GSYİH'nın %33,25'ine yükselmiştir. Bu tüketimdeki canlanmayı, artan gelirler ve kurum karlarını yansıtmaktadır ki, bu kalemler, KDV ve gelir vergisi tabanını oluşturmaktadır. Özellikle, 2006 – 2007 yıllarında, vergi idaresinde yapılan iyileştirmelerin de olumlu sonuç verdiği gözlenmektedir²³⁹.

Azerbaycan'da ekonominin kayıt altına alınması için önemli gelişmelerin kaydedildiği görülmektedir. Mülkiyetin sicil kaydının alınması 61 günden 11 güne düşürülmüştür. Ticari sicil kaydının alınması için “tek pencere” sisteminin getirilmesi, iş ortamının daha da iyileşmesini sağlamıştır. Vergi konusunda getirilen çevrimiçi dosyalama ve vergi ödeme olanakları da ekonomide olumlu gelişmelere neden olmaktadır. Sonuç olarak, 2008'in ilk yarısında yeni kurulan firma kayıtları %45 oranında artmıştır. Sadece Bakü'de 2000 firma kayıt altına alınırken, Azerbaycan genelinde 3465 firmanın kayda alındığı görülmektedir²⁴⁰. Böylece, Dünya Bankası'nca ilan edilen İş Yapma (Doing Business) sıralamasında, iş kurma kolaylığı açısından 97. sıradan, 2009 yılında 17. sıraya yükselmiştir²⁴¹.

2003'ten itibaren Azerbaycan'da dolaylı vergilerde artış yaşanırken, kurumsal gelir vergisi, 2005'te %24'ten %22'ye düşürülmüş, ve sosyal güvenlik katkı payı ise 2004'te %28'den %25'e indirilmiştir. Ortalama olarak 2003 yılından itibaren, petrol-dışı bütçe gelirlerine bakıldığında, en büyük katkıların şu kalemlerden geldiği görülmektedir: %38 oranında KDV, %28,3 oranında gelir vergileri, %14,3 oranında sosyal güvenlik katkı payları²⁴².

²³⁸WB. (2009), ss.105-106.

²³⁹International Monetary Fund [IMF] (2008), Country Report No. 08 / 214, s.7.

²⁴⁰WB. (2009), s.103.

²⁴¹<http://www.doingbusiness.org/economyrankings/> (Erişim tarihi: 10.06.2010)

²⁴²M.Zermeno (2008). Current and proposed non-oil tax system in Azerbaijan. *IMF Working Paper*, WP/08/225, s.6.

Azerbaycan piyasalarında canlılığın devam etmesi, petrol-dışı sektörün vergi gelirlerini de arttırmıştır. Buna göre, sosyal güvenlik katkılarını da içeren, petrol-dışı vergi gelirleri, 2003'te petrol-dışı GSYİH'nın %20'si iken, 2007'de %32'sine yükselmiştir²⁴³.

1.8.2. Bütçe Harcamaları

2007'de de bütçe fazla vermeğe devam ederken, petrol gelirleri %60 oranında artmış, yükselen gelirler ve tüketimden dolayı – iyileştirilen vergi idaresi ile birlikte – petrol-dışı gelirlerin de artmasını sağlamıştır. Bütçe harcaması, petrol-dışı GSYİH'nın %66'sına yükselmiştir. Ücretler ve transfer ödemeleri %43 oranında yükselirken, yatırım harcamaları, %63 oranında artmıştır²⁴⁴.

Hükümetin, altyapı projeleri, özellikle enerji, taşımacılıkla ilgili olanları, etkili bir şekilde yönetildiğinde, rekabetçi petrol-dışı sektörün gelişimi için gerekli olan tabanı güçlendirecektir²⁴⁵.

2009 yılında bütçe kanununda öngörülen, Devlet Petrol Fonu'ndan bütçeye yapılacak transferler bütünüyle gerçekleştirilmiştir. Ekonomik faaliyetin desteklenmesi için, 2009 yılında, 2010 yılında geçerli olmak üzere, gelir ve kurumları vergileri azaltılmış, KDV için eşik düzeyi yükseltilmiştir. 1 Ocak 2010 tarihinden itibaren, kurumlar vergisi oranı, %22'den %20'ye, kişisel gelir vergileri emek gelirleri için, %35'ten 30'a, serbest meslek grupları için %35'ten %20'ye düşürülmüştür. Aynı zamanda KDV için eşik düzeyi yıllık 23500 manattan, 150 bin manata çıkarılmıştır. Vergiler Bakanlığı'nın tahminlerine göre, bütün bu düzenlemeler, vergi gelirinin 100 milyon manat azalmasını sağlayacakken, vergi ödeme istekliliğinin yükselmesi sonucunda bu rakam karşılanacaktır. Devlet, 2009 yılında, gelirlerinde meydana gelen düşüşe karşı ayarlama yaparak, öncelikli olmayan harcamaların kısılmasına ve sadece devam eden projelerinin finansmanına kaynak ayırmıştır. Sonuç olarak, petrol-dışı bütçe

²⁴³Zermeno (2008), s.3.

²⁴⁴IMF. (2008), s.6.

²⁴⁵IMF.(2008), s.12.

açığı büyük ölçüde aynı oranda kalırken, kamu sektörü sosyal harcamaları, eğitim ve sosyal güvenlik için petrol-dışı GSYİH'nin %1,8'i oranına kadar arttırılmıştır²⁴⁶.

Azerbaycan şu anda 1,2 milyon emekli için, GSYİH'nin %3'nü emekli aylıklarının ödenmesine harcamaktadır. Sosyal güvenlik katkı payı %25 oranındadır²⁴⁷.

Kamu sektöründe yaşanan mali genişlemeden kamunun bütün sektörlerinin yararlandığı görülmektedir. 2005 – 2007 yılları arasında, kamu harcamalarındaki toplam artışın, cari kamu harcamalarının yöneldiği yönetim ve eğitim, %43'ünü, daha çok yatırımların yapıldığı altyapı hizmetleri, enerji ve taşımacılık %24'ünü, eğitim hariç sosyal harcamaların ise %25'ini oluşturduğu görülmektedir²⁴⁸.

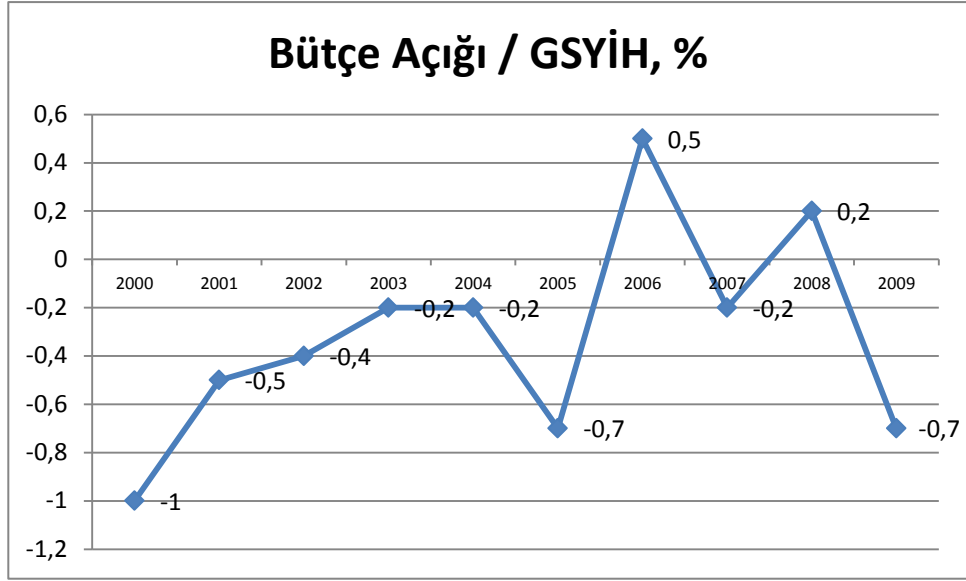
Yol şebekesine yapılan yatırımların da önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Yollara yapılan yatırım 2007'de toplam kamu yatırım harcamasının %13,5'ini oluşturmuştur. 2005 yılında bu oran sadece %5,9'du. Altyapı ve enerjide, su ve sulama sistemlerine yapılan yatırım, 2005 - 2007 arasında, %0'dan %8,4'e ve %5,3'ten %10,4'e yükselmiştir²⁴⁹.

²⁴⁶IMF. (2010a), s. 6.

²⁴⁷WB. (2009), s.62.

²⁴⁸WB. (2009), s.63.

²⁴⁹WB. (2009), s.64.

Şekil 5. Azerbaycan Bütçe Açığının GSYİH'ya Oranı (yüzde)

Kaynak:CBAR, *Statistical bulletin*, No. 4 (122), Nisan 2010'dan yararlanılarak hazırlandı.

Azerbaycan devlet bütçesi genel olarak ele alındığında, bütçe açığının önemli bir problem teşkil etmediği göze çarpmaktadır. Yukarıdaki Şekil 5. incelenerek şu sonuçlara ulaşmak mümkündür: Son on yıllık trend izlendiğinde görülmektedir ki, bütçe açığının GSYİH'ya oranı %1'den daha yüksek olmamıştır. Diğer taraftan, 2006 ve 2008 yıllarında bütçenin fazla verdiği görülmektedir.

Petrol gelirleri ile birlikte Azerbaycan, bölgede önemli yatırımları yapabilecek finansal kaynağa kavuşmuştur. Şöyle ki, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı konusunda Türkiye ve Gürcistan birlikte başlatılan proje bunun bariz bir örneği gibi gösterilebilir. Toplam uzunluğu 258 kilometre olacak hattın 600 milyon dolara mal olması beklenmektedir. Bu hat, 10-15 milyon tondan, 20 milyon tona kadar yük taşınması kapasitesine sahip olacaktır. Türkiye ve Azerbaycan bölgelerindeki hat inşasını kendileri finanse ederken, Azerbaycan, Gürcistan'a hattın finansmanı için 220 milyon dolar borç vermiştir. Bu örnek, Azerbaycan'ın Avrupa Birliği'nin katılımı ve Amerika'nın finansal desteği olmadan bölgesel işbirliği ve ekonomik kalkınmayı

güçlendirecek ekonomik güce ulaştığı konusunda çok önemli gösterge olarak değerlendirilebilir²⁵⁰.

Azerbaycan altyapı yatırımları konusunda, yol çalışmalarına özel önem vermektedir. Bugün ekonomisi büyük ölçüde elmas üretimine bağlı olmaya devam eden Botswana örneği incelendiğinde, Afrika kıtasının diğer bölgelerine göre daha iyi altyapı yatırımlarına sahip olduğu görülmektedir. Özellikle yol sisteminin yaygın ve bakımlı olduğu göze çarpmaktadır²⁵¹. Diğer taraftan, Hindistan ekonomisi için yapılan bir çalışmada, Hindistan'da yolların kalitesiz ve genellikle yolların tek veya iki şeritli olmasına özellikle dikkat çekilmektedir. Hindistan'da trafik tıkanıklığından dolayı kamyonların ve otobüslerin genelde ortalama hızlarının yarısı kadar hızla seyahat etmek zorunda kaldıklarından bahsedilmektedir. Daha da önemlisi, Hindistan ekonomisinde ekonomik büyümenin önündeki engellerden birisinin kötü koşullarda yapılan taşımacılık olduğu sonucuna varılmıştır²⁵². Azerbaycan, son yıllarda elde ettiği gelirleri, ekonomide uzun dönem verimliliğe yol açacak projelere yönlendirmiş, hem toplumun refah düzeyinin yükselmesini sağlamış, hem de petrol gelirlerini yabancı borçlar için teminat olarak kullanma ve aşırı borçlanma tecrübelerinden kaçınmıştır. Dünya Bankası'nın yayınladığı bulgulara göre, yoksulluk oranı 1995'te %68,1 iken, 2004'te %24'e düşmüştür. 2003 – 2005 arası ise, yoksulluk neredeyse yarı yarıya azalmıştır²⁵³.

1.8.3. Dış Borç

2005'ten itibaren, Azerbaycan hükümeti, hızlı büyüyen petrol gelirlerini yurtiçi yatırım projelerinin finansmanında kullandığı için, bu kamunun dış borcunun, 2004'teki GSYİH'nın %40 olan düzeyinden, 2009'da %20'sine düşmesini sağlamıştır. Kamuya ait petrol ve alüminyum firmalarına devlet garantili kredi kullandırılması sonucunda ise, kamu sektörü iç borcu GSYİH'nın %2,7'si düzeyine yükselmiştir. Diğer taraftan,

²⁵⁰P.İpek (2008). *Azerbaijan: oil boom and challenges: Turkey's Neighborhood*. (Ed: Mustafa Kibaroglu), Ankara: Foreign Policy Institute, s.135.

²⁵¹The Economist Intelligence Unit [EIU] (2009). *Business Africa, operational risk: Botswana*, s.1.

²⁵²B.Bosworth, S.M.Collins and A.Virmani (2007). Sources of growth in the Indian economy. *NBER Working Paper Series*, 12901, s.36

²⁵³WB. (2009), s.ix.

kamunun hazine bonosu ve uzun dönemli borç senetleri ihraç etme kararı alması, menkul kıymetler piyasasının gelişimi açısından önem arz etmektedir²⁵⁴. 2010 yılı birinci çeyreğine göre, Maliye Bakanlığı verilerinden yararlanarak hazırlanan *Tablo 24*'deki bilgilere göre, Azerbaycan'da dış borcun GSYİH'ya oranının gerilemeye devam ettiğini ve % 8 oranına indiği gözlenmektedir.

Tablo 24. Azerbaycan'ın Dış Borcu (1 Nisan 2010 itibariyle, milyon ABD doları)

	Kullanılmış ve devlet borcu olarak kabul edilen krediler	
Kredileri toplam hacmi	3440,3	
GSYİH'ya oranı	% 8,0	
Kişi başına dış borç	381,3 ABD Doları	
Kredilerin Yapısı	Miktar	Yüzde
1. Ekonomik reformlar için	313,91	% 9,12
IMF	57,54	% 1,67
Dünya Bankası	256,37	% 7,45
2. Yatırım Projelerine göre	3126,38	%90,88
Elektrik enerjisi	1365,44	% 39,69
Tarım sektörü	125,56	% 3,65
Yol inşaatı ve ulaşım	913,10	%26,54
Sulama tesisleri	307,98	% 8,95
Petrol, doğal gaz ve kimya sektörü	198,93	% 5,78
Sosyal alanlar	150,27	%4,37
Diğer alanlar	65,11	% 1,89
3. Dış Borç Servisi	39,3	
Anapara	31,0	
Faiz ödemeleri	8,3	
Bütçeden ödenen kısım	20,9	

Kaynak: Azerbaycan Maliye Bakanlığı resmi internet sitesi, www.finance.gov.az , (Erişim tarihi: 16.10.2010).

2007 yılında yapılan tahminler, kamunun ve bankacılık sektörünün dış borcunun 3,7 milyar dolar olduğu görülmektedir. Bu rakamın, 2,4 milyar doları, kamu ve devlet-garantili borçları kapsamaktadır. Bununla birlikte, stratejik yabancı döviz

²⁵⁴IMF. (2010a), s.13.

rezervlerinin %69 artarak, 1 Ocak 2008 itibariyle, 7,4 milyar dolara vardığı görülmektedir ki, bunun, 2,5 milyar dolarını Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'nun varlıkları, 631 milyon dolarını kamunun birikimi, ve 4,3 milyar dolarının ise, Azerbaycan Merkez Bankası'nın toplam uluslararası varlıkları oluşturmaktadır²⁵⁵.

1.8.4. Petrol Fonu

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu (SOFAZ), bütçe dışı bir kurum olarak 1999 yılında kurulmuştur. Fonun temel amacı, petrol ve doğal gaz gelirlerinin ülke ve gelecek nesiller yararına profesyonel olarak yönetilmesi olmuştur. SOFAZ, post-Sovyet doğal gaz ve petrol yataklarından devletin elde ettiği gelirleri içermektedir. Fonun şimdilik istikrar sağlayıcı bir pozisyonu bulunmamaktadır. Fon aktiflerinin yönetilmesi için tutucu düzenlemeler benimsenmiş ve yabancı finansal yatırımların yurtdışında yüksek reyting sahip bankalarda yapılmasına özen gösterilmiştir. Diğer taraftan, fonun kaynaklarının, özel ve/veya kamu kurumlarına borç verilmek için kullanılması ve aynı zamanda, fon varlıklarının her hangi bir yükümlülüğe karşı teminat gibi gösterilmesi yasaklanmıştır. Petrol gelirlerinin politik baskı sonucunda hızlı bir şekilde harcanmasını önlemek için, fon doğrudan doğruya Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın kontrol altına alınmıştır. Ayrıca, SOFAZ denetim kurulu üyeleri de doğrudan Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Fonun yasal tabanının güçlendirilmesi için, Haziran 2003 tarihinde, bütçe ve varlık yönetim kuralları Parlamento tarafından kabul edilmiştir²⁵⁶.

Fonun resmi internet sitesi oilfund.az'da 2001 yılından itibaren, çeyrek dönemlik, yıllık ve denetleme raporları yer almaktadır. Raporlarda fonu gelirleri ve harcamaları, ile bunların bileşenleri hakkında bilgi verilmekle, petrol gelirlerinin yönetimi konusunda kamuoyuna daha şeffaf bir bilgilendirme sunulmaya çalışılmıştır. Azerbaycan EITI kapsamında pilot ülke uygulaması konusunda gönüllü olarak²⁵⁷, petrol

²⁵⁵NBA. (2007), s.39.

²⁵⁶J. Wakeman-Linn vd. (2004). Managing oil wealth: The case of Azerbaijan. *International Monetary Fund*, Washington DC, s.11.

²⁵⁷Kalyuzhnova (2008), s.185.

gelirleri konusunda şeffaflık yönünde adım atmağa hazır olduğunu göstermiştir. *Tablo 25*'de de verildiği gibi, 2009 sonu itibariyle Petrol Fonu aktif toplamının 15 milyar dolar düzeyine ulaştığı görülmektedir.

Tablo 25. Azerbaycan Devlet Petrol Fonu Aktif Büyüklüğü (Milyon dolar)

Yıl	Aktif Toplamı
2001	491.5
2002	692.2
2003	815.6
2004	964.0
2005	1394.3
2006	1454.5
2007	2475.4
2008	11219.2
2009	14900.4

Kaynak: Azerbaycan Devlet Petrol Fonu [SOFAZ], *2009 Yıllık raporu*, s.8.

Sovyetler Birliği dağıldığında, Azerbaycan petrol ve doğal gaz taşımacılığında Rusya'ya bağımlı olmaya devam etmiştir. 2005'ten itibaren kullanılmaya başlanan Bakü-Tiflis Ceyhan (BTC) ve BTC petrol boru hattına paralel olarak inşa edilen, 2006'dan itibaren kullanılmağa başlanan Güney Kafkas doğal gaz boru hattı ile petrol ve doğal gaz taşımacılığında ekonomik olarak Rusya'ya bağımlı olmaktan kurtulmuştur. Özellikle, Rusya'nın Azerbaycan ve Gürcüstan'a sattığı gazın 1000 bcm (metre küp) fiyatını 110 dolardan, 235 olara çıkarırken, Ermenistan için 110 dolar fiyat uygulaması dikkate alındığında, enerji üretimi ve taşımacılığı konusunda, Azerbaycan'ın kattetiği mesafe çok önemlidir. Böylece, Azerbaycan Rusya'dan ithal ettiği doğal gaz miktarını azaltabilmiştir²⁵⁸. Her iki boru hattından Azerbaycan'ın elde edeceği transit gelirleri ve

²⁵⁸H.Kjaernet (2010). *Azerbaijan – Russian Relations and economization of foreign policy:Caspian Energy Politics: Azerbaijan, Kazakistan and Turkmenistan*.(Ed.: I.Overland, H.Kjaernet, A.Kendall-Taylor), London and New York: Routledge, s.155-156.

ileriye dönük olarak enerji taşımacılığında elde edilecek stratejik konum da, özellikle BTC boru hattı için petrol fonu kaynaklarının kullanılmasının yerinde bir karar olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, Azerbaycan`da petrol fonunun kaynakları kullanılarak, devlet petrol şirketi SOCAR`ın Bakü-Ceyhan boru hattında olan sermaye payı için de ödemede bulunulmuştur. Yani petrol gelirleri, petrol sektöründe daha fazla yatırım yapılması için kullanılmıştır. Açıkçası, BTC boru hattı olmasaydı, devlet petrol fonu da mevcut olmayacaktı²⁵⁹.

1.9. Ödemeler Bilançosu

Son on beş yılda, Azerbaycan`ın dış ticaret hacminin 16 kat arttığı görülmektedir. 1995 yılında dış ticaret hacmi, 1,305 milyar dolar iken, 2009 yılında, bu gösterge 16 kat artarak 20,867 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır. İthalat 9,2 kat artarak 6,1 milyar dolara, ihracat ise 23,1 kat artarak 14,670 milyar dolar düzeyine erişmiştir. Dış ticaret açığı, 1995 yılında, 30,5 milyon dolar iken, 2009 yılında, dış ticaret fazlasının 8,573 milyar dolar olduğu görülmektedir. Dış ticaret hacminin en yüksek düzeyi 2008 yılında kaydedilmiştir ki, bu da 54,926 milyar dolardır ve bu 2007`deki rakamdan 4,7 kat daha yüksektir. Bunun sebebi global piyasalarda petrolün fiyatının yükselmesi etkide bulunmuştur. 2008 yılı ortasında petrolün varil fiyatının 140 dolar olduğu görülmektedir. 2009 yılında, küresel piyasalarda yaşanan durgunluk sonucunda petrol fiyatlarının düşmesi, dış ticaret rakamlarına yansımış ve dış ticaret hacminin 2008 yılına göre, 2,6 kat azaldığı gözlenmiştir.

²⁵⁹ S.Mann. *The coming phases of Caspian Enegy*. Presentation at the International Conference on Sustainable Development and Social Issues. The Center for Euro-Asian Studies: The University of Reading`den aktaran. Kalyuzhnova (2006), s.605.

Tablo 26. Azerbaycan Ödemeler Bilançosu (milyon ABD doları)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Cari İşlemler Dengesi	-168	-52	-768	-2021	-2589	167	3707	9019	16453	10173
Dış ticaret dengesi	319	614	482	-98	161	3299	7745	15224	23012	14583
Hizmetler Hesabı	-225	-375	-935	-1615	-2238	-1970	-1923	-2131	-2343	-1613
- Petrol ve doğal gaz sektörü	-150	-327	-844	-1510	-1909	-1657	-1603	-1967	-1970	-1206
- Diğer sektörler	-75	-48	-91	-105	-329	-313	-320	-164	-373	-407
Hizmetler içerisinde										
- Ulaşım	-25	5	39	8	-84	-140	-102	56	112	-139
- İnşaat	-86	-180	-560	-1019	-1364	-1489	-1254	-1425	-1332	-599
Gelirler	-335	-367	-385	-442	-701	-1646	-2681	-5079	-5266	-3519
- Krediler	56	41	37	53	53	202	280	331	595	551
- Borçlar (Ödemeler)	-391	-408	-422	-495	-754	-1848	-2961	-5410	-5861	-4071
Cari transferler	73	76	70	134	189	484	566	1005	1050	722
Sermaye Hesabı	442	318	964	2226	3023	567	-1734	-5760	-3557	-6019
- Doğrudan yabancı yatırımlar (net)	29	220	1067	2294	2330	458	-1305	-5103	-545	146
- Azerbaycan Ekonomisine	588	813	2025	3949	4698	4475	4469	4291	3982	2899
- Dış ekonomilere	-1	-	-326	-933	-1205	-1221	-705	-286	-556	-326
- Yatırımların kaynak ülkeye geri dönmesi ²⁶⁰	-558	-593	-632	-722	-1163	-2796	-5070	-9108	-3971	-2427
Petrol Bonüs Ödemeleri	100	6	-	59	22	1	17	22	3	1
Portföy ve diğer Yatırımlar	313	92	-103	-127	621	-108	-446	-725	-3015	-6165
Denkleştirici Kalemler	-	-	-	-	-50	-126	-256	-361	-846	-1463
Rezerv varlıklardaki değişim	-274	-266	-196	-205	-384	-608	-1717	-2898	-12050	-2691

Kaynak : Azerbaycan Merkez Bankası, aylık istatistiki bültenleri, 2010 Nisan: 8 – 9, 2007 Aralık: 8.

Tablo 26'den Azerbaycan ödemeler bilançosu incelendiğinde, bazı önemli ayrıntıların göze çarptığı görülmektedir. Petrol ve doğal gaz sektörünün hizmetler hesabında görece öneminin halâ devam ettiği çok çarpıcı bir şekilde görülmektedir. Diğer taraftan, petrol ve doğal gaz anlaşmaları çerçevesinde çok uluslu şirketlerin kendi paylarına denk gelen kazanımlarını ülkeden çıkarmaları (repatriation of investments),

²⁶⁰Repatriation of investments

sermaye hesabında açık oluşmasına neden olmaktadır. Yine hizmet içerisinde inşaat sektörünün büyük paya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Azerbaycan, elde ettiği petrol gelirleri ile, daha iyi gümrük idaresi kurmanın yollarını aramaya başlamıştır. Gümrük prosedürlerinin sadeleştirilmesi ve düzenleyici çerçevenin modernize edilmesi için çalışmalar yapılmaktadır. Bununla birlikte, DTÖ üyeliği kapsamında, yeni Gümrük Kanunu hazırlanma aşamasındadır²⁶¹.

1.9.1. Cari İşlemler Hesabı

2005 – 2006 yıllarında petrol-dışı ihracat %30 oranında artmıştır, 2006 yılında petrol dışı ihracat, petrol-dışı GSYİH'nin %10'unu oluşturmuştur. Petrol gelirleri %118 oranında yükselmiştir²⁶².

2007 yılında, petrol ihracatı sonucunda, ödemeler bilançosu dengesinin daha da iyileştiği görülmektedir. Cari işlemler fazlası, 2007 yılında, GSYİH'nin %29'una yükselmiştir. Daha çok tarım, sanayi ve metal ürünlerinden oluşan petrol-dışı ihracat petrol-dışı GSYİH'nin %10'unu oluşturmuştur. Petrol fonu varlıkları, Azerbaycan Merkez Bankası'ndaki uluslararası rezervlerle birlikte, 7,3 milyar dolara ulaşmıştır. bu da 2007 yılında kamu borcunun üç katına eşittir²⁶³.

Azerbaycan'ın petrol-dışı sektörde en önemli dış ticaret ortağının Rusya olduğu görülmektedir²⁶⁴. Rusya 2008 yılında büyüme kaydederken, 2009 yılında stagflasyon yaşayarak, %7,9 oranında küçülürken, %11,7 oranında enflasyon tecrübesi yaşamıştır²⁶⁵.

²⁶¹Zermeno (2008), s.12.

²⁶²IMF. (2007a), s.7.

²⁶³IMF. (2008), s.6.

²⁶⁴CBAR. (2008b), s.15.

²⁶⁵The Central Bank of Azerbaijan [CBAR] (2009b), *Annual report*. Baku, s.17.

Tablo 27. Azərbaycan Dış Ticaret Hacmi

Yıllar			İhracat Artışı		İthalat Artışı	Açık / Fazla
	Dış Ticaret Hacmi	İhracat (milyon dolar)	%	İthalat (milyon dolar)	%	Milyon dolar
1995	1304,7	637,1	-2,39	667,6	-14,18	-30,5
1996	1591,8	631,2	-0,93	960,6	43,89	-329,4
1997	1575,6	781,3	23,78	794,3	-17,31	-13
1998	1682,6	606,2	-22,41	1076,4	35,52	-470,2
1999	1965,4	929,6	53,35	1035,8	-3,77	-106,2
2000	2917,2	1745,2	87,74	1172	13,15	573,2
2001	3745,3	2314,2	32,6	1431,1	22,11	883,1
2002	3832,9	2167,4	-6,34	1665,5	16,38	501,9
2003	5216,8	2590,4	19,52	2626,4	57,69	-36
2004	7131,4	3615,4	39,57	3516	33,87	99,4
2005	8558,4	4347,2	20,24	4211,2	19,77	136
2006	11638,9	6372,2	46,58	5266,7	25,06	1105,5
2007	11770,6	6058,4	-4,92	5712,2	8,46	346,2
2008	54919,7	47756,2	688,26	7163,5	25,41	40592,7

Kaynak: ARDSK yayınları, cari fiyatlarla, 2009.

2008 yılında, cari işlemler hesabının 16,5 milyar dolar fazla verdiği görülmektedir ki, 2007'deki 7,4 milyar dolarlık düzeyin iki katından daha çoktur. Bu artış öncelikle, petrol üretiminde meydana gelen 2 milyon tonluk artıştan ve petrolün ortalama varil fiyatının 72,9 dolardan, 96,5'e yükselmesinden de kaynaklanmaktadır. 2008 yılında, mal ihracatı 30,6 milyar dolara varmıştır. Petrol ürünlerinin toplam ihracattaki payının %93,1 olduğu görülmektedir. Petrol ürünlerinin bileşiminde, 26,3 milyar dolarlık ham petrol ve 2,2 milyar dolarlık işlenmiş petrol ürününün olduğu görülmektedir. Toplam petrol ihracatının 24,2 milyar dolarlık kısmı Uluslararası Azerbaycan Konsorsiyumunca (AIOC) ihraç edilmiştir. Bu ihracat rakamının 14,7 milyar doları Azerbaycan'ın petrol payı iken, 9,5 milyar doları "Asrın Anlaşması" çerçevesinde yabancı ortakların payına düşmüştür. Ayrıca, 2,1 milyar dolarlık petrol ihracatı diğer işletmelerce yapılmıştır ki, bunun da 1,3 milyar doları Şahdeniz

yataklarından, 0,8 milyar doları Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi'nden (SOCAR) gelmektedir²⁶⁶.

2009 yılında, cari işlemler fazlası 10,2 milyar dolar olmuştur. 14,8 milyar dolarlık petrol ve doğal gaz sektörü cari işlemler fazlası, 4,6 milyar dolarlık petrol-dışı cari işlemler açığını ortadan kaldırarak, cari işlemler hesabının toplamda fazla vermesini sağlamıştır. Dış ticaret hacmi, 27,7 milyar dolara ulaşmıştır. 19,1 milyar dolarlık petrol ürünü ihraç edilmiştir. Bunun 17,9 milyar dolarını ham petrol oluştururken, 1,2 milyon dolarını işlenmiş petrol ürünleri oluşturmuştur. AIOC'ca gerçekleştirilen petrol ihracatı 16,8 milyar dolar tutarında iken, 1,1 milyar dolarlık petrol ihracatı diğer işletmelerce gerçekleştirilmiştir. Bunun da 200 milyon doları, Şahdeniz yataklarından ihraç edilen doğal gaz iken, 900 milyon doları SOCAR tarafından yapılmıştır. 2009'da ülkenin petrol ve doğal gaz dışındaki ihracatı 1,12 milyar dolar olmuştur²⁶⁷.

1.9.2. Sermaye Hesabı

“Asrın Anlaşması” çerçevesinde, yabancı yatırımcıların, yatırım maliyetlerini karşılamak üzere ülkeden çıkardıkları bedel, 2006 yılında 5,1 milyar dolar, 2007 yılında ise, 9,1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Ödeme bilançosundaki bir diğer önemli rakam ise, petrol ve doğal gaz sektöründeki yabancı firmaların gelirlerinin ülke dışına çıkarılması olmuştur. Bu rakam, 2007 itibariyle 4,8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir²⁶⁸.

1994 – 2007 döneminde, petrol ve doğal gaz sektörüne yapılan toplam doğrudan yabancı yatırım 26,4 milyar dolar olmuştur. Bu yatırımın 22,4 milyar dolarlık kısmı büyük çoğunlukla ham petrol şeklinde olmak üzere yabancı ortakların ülkelerine geri dönmüştür (repatriation of investment). Ocak 2008 itibariyle, özel sektörün 6,6 milyar dolarlık yükümlülüğü olduğu görülmektedir ki, bunun da %61'i (4.0 milyar dolar) petrol ve doğal gaz sektörünün payına düşmektedir²⁶⁹.

²⁶⁶CBAR.(2008b), s.25.

²⁶⁷CBAR. (2009b), s.25 - 27.

²⁶⁸NBA. (2007), s.33-34.

²⁶⁹NBA.(2007), s.35.

2008 yılında, konsolide devlet bütçesinin petrol gelirleri ile finanse edilen kısmı, %62'den %65'e çıkmıştır. Döviz piyasasında, petrol gelirlerinin artmasından dolayı oluşan baskıyı ve bunun sonucunda, ulusal para emisyonunun artmasıyla sonuçlanacak enflasyonun engellenmesi için, Azerbaycan Merkez Bankası, hükümetle danışma sonucu, sermaye hareketleri konusunda serbestleştirme yolunu seçmiştir. Buna göre, yerleşikler, Rusya'da ve OECD ülkelerinde doğrudan ve portföy yatırımları yapmakta, bankalara mevduat yatırmakta ve gayrimenkul satın almakta serbestlik elde etmişlerdir²⁷⁰.

2008 yılında, ekonomiye çekilen dış sermayenin 7,6 milyar dolar olduğu görülmektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar, yaklaşık 4 milyar dolar iken, bunun %83,9'u petrol ve doğal gaz endüstrisinin payına düşmüştür. Bu yatırım, BP, Şahdeniz ve AIOC, Azeri-Çirak-Güneşli yataklarındaki projeler için yapılan finansmanı kapsamaktadır. Yurtdışından borç şeklinde çekilen sermaye ise, 3,5 milyar dolar civarında iken, kamunun payı %19,5 (698,7 milyon dolar) iken, geriye kalan 2344,6 milyon dolarlık borç devlet garantisi olmadan alınan borçları kapsamaktadır ki, bunun da 683,1 milyonu SOCAR'ın payına düşmektedir²⁷¹.

Yabancı yatırımcılarca gerçekleştirilen makine ve ekipman (teçhizat) ithalatının toplam ithalatın %11,9'unu oluşturduğu ve 773,3 milyon dolar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, 2,9 milyar dolarlık yabancı doğrudan yatırımın çekildiği görülmektedir ki, bu yatırımın %74'ü petrol ve doğal gaz endüstrisi için kullanılmıştır. 2008 yılında olduğu gibi bu yatırımların, Şahdeniz ve AÇG yataklarına yöneldiği görülmektedir²⁷².

²⁷⁰NBA. (2007), s.49.

²⁷¹CBAR. (2008b), s.29.

²⁷²CBAR. (2009b), s.29.

1.10. Parasal Sektör

Bankacılık sektörünün mevcut durumunun ortaya konması, bunun dışında döviz kuru rejimi ve para politikasının nasıl bir yapıda olduğunu göstermek için bu başlık altında bir takım bilgiler sunulacaktır.

1.10.1. Para Politikası

2009 yılı içerisinde, Merkez Bankası, döviz kurunu istikrarlı düzeyde tutarak ve bankacılık sistemine likidite desteği sağlayarak finansal istikrarı başarılı bir şekilde sürdürmüştür²⁷³. Likidite ve kredi koşullarında meydana gelen daralmanın engellenmesi için, Merkez Bankası, Eylül 2008 ile Aralık 2009 arasında, mevduatlardaki zorunlu rezerv oranını %12'den %0.5'e, ve reeskont oranlarını %15'ten %2'ye düşürmüştür²⁷⁴. Merkez Bankası, bankalara, GSYİH'nın %2,6'sı oranında olan 1,1 milyar dolarlık likidite katkısı sağlamıştır. Bunun dışında, karların sermaye arttırımı için kullanılması durumunda, vergi muafiyeti uygulaması getirilmiştir. Bankacılık sisteminde güven ortamının daha da arttırılması için, mevduat sigortası Haziran 2009 tarihinde önemli miktarda arttırılarak, 6 bin manattan 30 bin manata çıkarılmıştır. Yeni düzey, kişi başına GSYİH'nın 7,8 katı tutarına ulaşmıştır²⁷⁵.

2007 yılında, Azerbaycan Merkez Bankası, %30'u Aralık ayında olmakla birlikte, toplamda kamudan 2 milyar dolar almış, ve bunun bir kısmını sterilize etmiştir. Temmuz 2007'de, OECD ülkelerine sermaye çıkışı üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmıştır. Likidite bolluğu ve bankalarca dış borçlanma kredi genişlemesine yol açmıştır²⁷⁶.

²⁷³IMF. (2010a), s.10.

²⁷⁴ Central Bank of Azerbaijan [CBAR] (2009a), *Statistical bulletin*, No. 12 (118), 12 / 2009, s.25 – 29.; [CBAR] (2008a), *Statistical bulletin*, No.12 (106), 12 / 2008, s.29.

²⁷⁵IMF. (2010a), s.10.

²⁷⁶IMF. (2008), s.8.

1.10.2. Döviz Kuru Rejimi

2008 yılında, %20'den fazla olan enflasyon oranı, 2009'da uluslararası mal fiyatlarının, daha düşük yurtiçi ve yabancı talebin etkisi sonucu %1,5 oranında gerçekleşmiştir. Azerbaycan Manat'ı Amerikan dolarına karşı sabitlendiği için, Azerbaycan Merkez Bankası, döviz kurunun değer kaybetmemesi için piyasalara müdahale etmiştir. Bu uygulama, daha çok dolarizasyonun yaşanmasını ve bankaların bilançolarında negatif etkilerin ortaya çıkmasını engellemiştir. Yapılan müdahaleler sonucu, Merkez Bankası'nın uluslararası döviz rezervleri yüzde 16 oranında düşse de , 2009 sonu itibariyle, 4,8 aylık ithalatı karşılayacak 5,4 milyar dolar civarında kalmıştır²⁷⁷.

Mali genişleme döneminde, 2006'nın başından itibaren sabit döviz kuru rejimi terkedilerek, Amerikan dolarına bağlı sürünen parite rejimi uygulayan Azerbaycan Merkez Bankası yıllık %5 döviz kuru değerlenmesi hedefini tutturmaya çalışmıştır. Geniş tanımlı para arzı ve krediler, sırasıyla %86 ve %64 oranında artmıştır²⁷⁸. Daha sonra döviz kuru konusunda yapılan düzenleme ile, Mart 2008'den itibaren manat, dolar/euro sepetine bağlanmıştır.

Mart 2008'de euro-dolar sepetine bağlı çıpa politikası uygulanırken, başlangıçta euro'nun ağırlığının arttırılması, ancak daha sonra azaltılması, de facto olarak, dolara bağlı kur çıpası uygulandığı sonucunu doğurmuştur. Merkez Bankası, bu çıpayı korumak için, Şubat ve Mart 2009 döneminde, rezervlerinin %16'sı düzeyinde olan, 1 milyar dolar satarak, döviz kurunun değer kaybetmesini önlemiştir. Sonuçta, dolarizasyon azaltılmış, mevduatların geri dönmesi sağlanmış, hanehalkları ve bankaların bilançolarında meydana gelecek negatif etkiler önlenmiştir²⁷⁹. Nitekim, nominal döviz kurlarının gelişim seyri *Tablo 28*'den izlendiğinde sabit kur politikasının sürdürülebildiği açık bir şekilde görünmektedir. Burada, öncelikli olarak, başlıca dış

²⁷⁷IMF. (2010a), s. 4.

²⁷⁸IMF. (2007a), s.9.

²⁷⁹IMF.(2010a), s. 8.

ticaret ortağı olarak kabul edilen ülke paraları karşısında manatın nominal döviz kurunun gelişim seyri gösterilmiştir.

Tablo 28. Nominal Döviz Kuru (Manat)

Yıl	ABD Doları	Euro	Türk Lirası*	Rusya Rublesi
1998	0.7738	-	0.0031	0.0996
1999	0.8236	0.8781	0.0020	0.0336
2000	0.8948	0.8296	0.0015	0.0318
2001	0.9313	0.8340	0.0008	0.0319
2002	0.9722	0.9183	0.0006	0.0310
2003	0.9821	1.1104	0.0007	0.0320
2004	0.9827	1.2219	0.0007	0.0341
2005	0.9459	1.1799	0.6991	0.0335
2006	0.8927	1.1231	0.6251	0.0329
2007	0.8581	1.1757	0.6586	0.0336
2008	0.8216	1.2100	0.6381	0.0332
2009	0.8030	1.1731	0.5324	0.0268

Kaynak: Azerbaycan Merkez Bankası, Aylık İstatistiki Bülteni, Nisan 2010: 26 – 27 .

*01.01.2006 tarihine kadar 1000 birim döviz kuru

Tablo 28'den de görüldüğü gibi, ulusal para manat'ın zaman içerisinde nominal anlamda değer kazandığı görülmektedir. 2009 yılına bakıldığında, Azerbaycan dış ticaretinde önemli yüzdesel paya sahip olan ülkeler bu şekilde görülmektedir: İtalya %18.8, ABD %9.7, Rusya Federasyonu %8.7, Fransa % 7.1, İsrail %6.3, Türkiye %4.9, Ukrayna %3.3, Tayvan %3.3, Endonezya %3.2, Almanya %3.1, Çin %3.0, Kanada %2.9²⁸⁰.

²⁸⁰State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [SSCAR] (2010). *Statistical yearbook of Azerbaijan*. Baku, s.35.

1.10.3. Bankacılık Sektörü

Bankacılık sektörünün ekonomiye verdiği kredi, 2004 yılından itibaren, yıllık %50`den daha fazla oranda artmıştır, ve 2007`de %96 oranında genişlemiştir. Özel bankalar, ülkedeki iki kamu bankasından daha hızlı büyümüş, iki yıl öncesi %45 düzeyinden yükselerek, 2007 sonunda sektörün toplam varlıkların %58`ini oluşturmuştur²⁸¹.

Kamu bankalarından birinin özelleştirilmesi sonucunda, şu anda kamu bankası olarak Azerbaycan Uluslararası Bankası (International Bank of Azerbaijan, Azerbaycan Beynelhalk Bankı), bankacılık sektörü varlıklarının %44`ünü kontrol etmektedir. Diğer 45 özel sektöre ait bankanın ise, toplam bankacılık aktiflerindeki payı %5`in üzerinde bulunan bir banka bulunmamaktadır²⁸².

Geri ödenmeyen krediler oranı, 2008`deki %4,5`luk düzeyinden, 2009`da %6,1`e yükselmiştir. 2009 meydana gelen global finansal kriz karşısında, Azerbaycan Merkez Bankası, finansal bilgi akışını ve yönetimini sıkılaştırarak, mevduat sigorta düzeyini yükselterek ve üç yıllık vergi erteleme uygulayarak bankaların sermaye yapılarını güçlendirmesini desteklemiştir²⁸³.

²⁸¹IMF. (2008), s.10.

²⁸²World Bank [WB] (2010), *World Bank Group country partnership strategy for the Republic of Azerbaijan*, FY 2011 – 2014, s. 16.

²⁸³WB. (2010), s. 15.

Üçüncü Bölüm

Azerbaycan Ekonomisinde Hollanda Hastalığı'nın Makroekonomik Etkileri ve Ampirik Değerlendirmesi

1. Azerbaycan Ekonomisinde Ampirik Bulgular

Azerbaycan ekonomisinde ampirik bulgulara ilişkin ayrıntılara geçmeden önce, doğal kaynak serveti hakkında kısa bilgi sunmakta yarar var. Azerbaycan'ın petrol rezervleri 9 milyar varil iken, 2008 – 2024 yılları arasında elde edilecek petrol gelirlerinin net bugünkü değeri 2007 fiyatları ile 198 milyar dolar olarak tahmin edilmektedir. Bu rakam 2007 GSYİH'sının 6 katından daha fazladır. Bu tahmin petrolün ortalama varil fiyatının 2010 – 2030 arasında 66 dolar olacağı, ya da 2007 fiyatları ile 52 dolar olacağı, %8 iskonto oranı ve %3 Petrol Fonu getirileri hesaba katılarak elde edilmiştir. Diğer taraftan, 1978 – 2007 için 30 yıllık petrol fiyatı ortalamasına bakıldığında, rakamın 2007 fiyatları ile 33 dolar olduğu görülmektedir²⁸⁴. Petrol sektöründeki ekonomik canlanma, petrol-dışı sektörleri de özellikle kamu yatırım harcamaları aracılığıyla etkilemektedir. Nitekim, 2005 – 2008 yılları arasında, kamu harcamalarında meydana gelen büyük artışla, petrol dışı sektörde çift haneli büyüme rakamlarının kaydedildiği görülmektedir²⁸⁵.

1.1. Azerbaycan Ekonomisinde Kazanç Patlaması

Azerbaycan'da petrol üretimi ile ilgili ilk veri 1871 yılından başlatılmıştır²⁸⁶. Azerbaycan'da ilk petrol kuyusunun ise 1844 yılında Bibi-Heyet'de açıldığı görülmektedir. Bu, Amerika'da petrol üretiminin başlamasından 11 yıl öncesine denk gelmektedir. 1860'lı yıllarda Bakü'de 218 petrol kuyusunun olduğu görülmektedir. Böylece yüzyılın sonuna doğru Bakü, dünyanın en verimli petrol üretim bölgelerinden biri haline gelmiştir²⁸⁷. Dolayısıyla 2011 yılına göre karşılaştırma yapıldığında, Azerbaycan ekonomisinde 167 yıldır petrol üretimi yapıldığı görülmektedir. Yalnız bu

²⁸⁴WB. (2009), s.51.

²⁸⁵WB. (2009), s.51.

²⁸⁶SSCAR, <http://www.azstat.org/statinfo/industry/en/ind45.shtml> (Erişim tarihi: 10.06.2010).

²⁸⁷Bayulgen (2010), s.90.

üretimin sadece son 20 yılı, bağımsızlığını 18 Ekim 1991`de kazanan Azerbaycan`ın yönetiminde olmuştur. Özellikle petrolün üretiminin ilk Azerbaycan`da başlaması bu konudaki durumu daha da belirgin hale getirmektedir.

Azerbaycan`da petrol üretimi 1941 yılında en yüksek düzeye çıkmış ve 172 milyon varil olarak gerçekleşmiştir ki, bu da o dönemde, Sovyetler Birliği`nin toplam petrol üretiminin %75`ine eşit olmuştur²⁸⁸.

Bağımsızlıktan sonra ise, Azerbaycan Ekonomisinde kazanç patlamasının 2004 yılından sonra ortaya çıktığı gözlenmektedir. Hem petrol sektörü GSYİH`sı, hem de petrol sektörü ihracatı incelendiğinde bu durum çok açık bir şekilde görülmektedir.

Tablo 29. Azerbaycan Petrol ve Doğal Gaz İhracatı (milyon dolar)

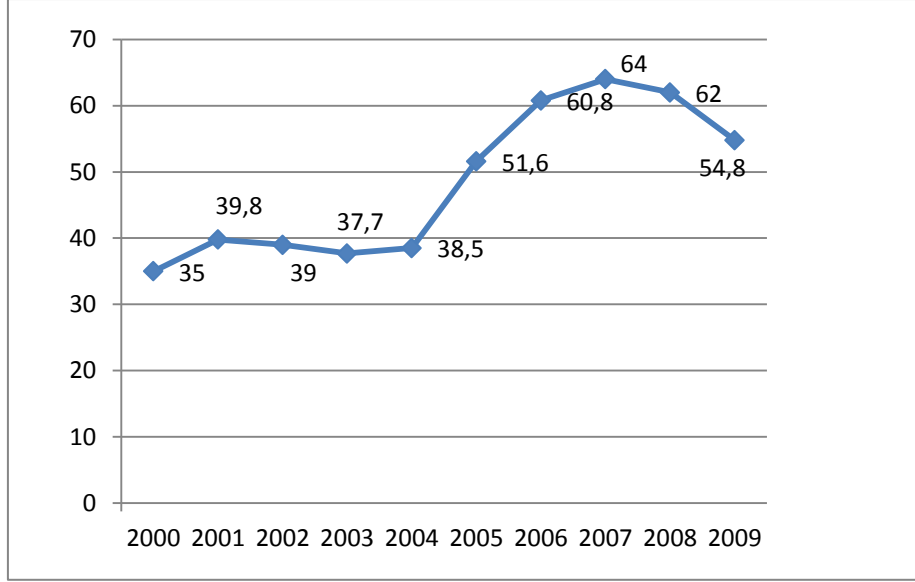
Yıllar	İhracat	Yıllar	İhracat	Yıllar	İhracat
1995	305	2000	1579	2005	6833
1996	416	2001	1874	2006	12074
1997	453	2002	2046	2007	20190
1998	436	2003	2250	2008	29143
1999	801	2004	3233	2009	19970

Kaynak:The National Bank of The Republic of Azerbaijan [NBA].*Statistical bulletin*, No.12 (82), 12/2006: 8, CBAR, No.4 (122), 4/2010: 8 – 9 .

Azerbaycan`da kazanç patlaması, petrol gelirlerinin artması şeklinde ortaya çıkmıştır. Azerbaycan petrol ve doğal gaz ihracatı *Tablo 29* incelendiğinde, 2004 yılından sonra petrol ihracatının önemli ölçüde artmağa başladığı görülmektedir. Petrol fiyatlarında global piyasalarda meydana gelen artış, petrol üretimi ve ihracatı ile aynı zamana denk geldiği için, bu Azerbaycan`ın doğal kaynak sektöründe kazanç patlaması

²⁸⁸J.Wakeman-Linn vd. (2004), s.8.

yaşamasına neden olmuştur. Petrol sektörünün GSYİH'daki payının 2004'ten sonra belirgin bir şekilde artması, Azerbaycan kazanç patlamasının 2004'ten sonra başladığı şeklinde yorumlanabilir. Bu durumu, ayrıca Şekil 6'deki grafikten de daha görsel bir şekilde gözlemlemek mümkündür.

Şekil 6. Petrol Sektörünün GSYİH'daki Payı

Kaynak:Central Bank of Azerbaijan [CBAR]. *Statistical bulletin*, 04/2010, s.4'teki bilgilerden yararlanılarak yazar tarafından hazırlandı.

2009 sonu itibariyle, Azerbaycan'ın kanıtlanmış petrol rezervlerinin 7 milyar varil (1 milyar ton) olduğu ve toplam dünya petrol rezervinin %0,5'ini oluşturduğu görülmektedir. Kanıtlanmış doğal gaz rezervlerinin ise, 1,31 trilyon metre küp ve dünya toplam doğal gaz rezervlerinin %0,7'sini oluşturduğu yayımlanan istatistiklerce ilan edilmiştir²⁸⁹. Azerbaycan'ın toplam enerji kaynaklarının kazanç patlaması bakımından değerlendirilmesi amacıyla, yıllar içerisinde petrol ve doğal gaz üretim ve tüketimi önem arzetmektedir. Nitekim, aşağıda verilen *Tablo 30*'la, bu gelişim seyrinin daha somut bir şekilde gösterilmesi amaçlanmıştır.

²⁸⁹British Petroleum [BP] (2010). *Statistical review of world energy*. s.6,22.

Tablo 30. Azerbaycan`ın Petrol ve Doğal Gaz Üretim ve Tüketimi

Petrol üretimi bin varil / gün									
2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
282	301	311	313	315	452	654	869	915	1033
Petrol tüketimi bin varil / gün									
2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
123	81	74	86	92	108	98	92	74	60
Doğal gaz üretimi, milyar metre küp									
2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
5.1	5.0	4.7	4.6	4.5	5.2	6.1	9.8	14.8	14.8
Doğal gaz tüketimi, milyar metre küp									
2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
5.2	7.5	7.5	7.7	8.3	8.6	9.1	8.0	9.2	7.7

Kaynak :BP. (2010): 8, 11, 24, 27.

Yukarıdaki Tablo 30 incelendiğinde anlaşılmaktadır ki, Azerbaycan`da petrol üretimi son 10 yılda yaklaşık 4 kat, doğal gaz üretimi ise yaklaşık 3 kat artmıştır. Yine, son on yılda, yurtiçi petrol tüketimi azalırken, yurtiçi doğal gaz tüketiminin arttığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla, bu verilere göre, enerji kaynaklarının tüketimi anlamında, doğal gazın petrolü ikame ettiği sonucuna ulaşmak mümkündür. Bunun başlıca sebebi, elektrik enerjisi üretimi konusunda termik santrallerde ekonomik etkinliğin yüksek olması bakımından doğal gazın tercih edilmesidir. Nitekim, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi verilerine göre, 2000 yılında elektrik enerjisi üretiminde, 1,4 milyar metreküp doğal gaz kullanılırken, 2006 yılında 5,2 milyar metreküp doğal gaz kullanılmıştır²⁹⁰.

Azerbaycan Sanayi ve Enerji Bakanlığı'nın 2009 Yıllık Raporu'na göre, Azerbaycan`da 13 termik-enerji santrali ve 6 hidro-elektrik santral mevcuttur²⁹¹. Azerbaycan enerji üretimi ve dağıtımı konusunda etkin olmayan dağıtım ağından

²⁹⁰ SSC (2010). *Statistical yearbook of Azerbaijan*. Baku: 434.

²⁹¹ Azerbaycan Sanayi ve Energetika Nazirliyi (Azerbaycan Sanayi ve Enerji Bakanlığı)[MIE]. 2009 Yıllık raporu. <http://www.mie.gov.az/cgi-bin/min/main.cgi?id=729> (Erişim tarihi: 24.04.2011).

dolayı, bu aşamadaki kayıpların telafi edilmesine yönelik elektrik enerjisi ithal etmek zorunda kalmıştır. Elektrik enerjisi üretimi tamamen kamuya ait olmakla birlikte, toplam elektrik enerjisi üretim kapasitesinin 6 GW (gigawatts)'a ulaştığı görülmektedir²⁹².

Azerbaycan, Sanayi ve Enerji Bakanlığı yıllık raporları incelendiğinde, elektrik enerjisi üretiminde, mazotun etkin olmamasından dolayı yıllar içerisinde doğal gazın kullanılmağa başlandığından sıkça bahsedilmektedir. 2005 Yıllık Raporu'nda elektrik enerjisi üretiminde tesislerin yenilenmesi ve elektrik enerjisi üretiminde doğal gazla geçilmesine vurgu yapılmaktadır²⁹³. 2006 yılında da elektrik enerjisi üretiminde doğal gazla geçiş konusunda adımlar atıldığını görmek mümkündür. 2006 Yıllık Raporu'nda termoelektrik enerjisi üretiminde 5,2 milyar metreküp doğal gaz, 1,3 milyon ton mazot kullanıldığı şeklinde istatistik verilmiştir. Ayrıca 2006'da enerji tüketiminin %63'ünün hanehalkı, %27'sinin sanayi ve sanayi-dışı sektörler, %5'i ise devlet bütçesinde bağlı kurumlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Elektrik enerjisi konusunda tüketim bedelleri ile ilgili veri ise oldukça çarpıcıdır: 2006 başında, elektrik faturalarının toplanma oranı % 30 iken, yıl sonunda bu rakam %76,8'e yükselmiştir. Diğer bir ifade ile, elektrik enerjisi tüketiminde, fatura bedelinin ödenmesi konusunda sayaçların kullanılmağa başlanması ise tüketimi azaltıcı etki yapmıştır. 2006 yılında, 540 binden çok yeni sayacın kullanılmağa başlandığı da raporda belirtilmektedir²⁹⁴. 2007 Yıllık Raporu'nda da etkinliğin artırılması konusunda, mazot tasarrufundan bahsedilmektedir. Diğer taraftan 2007 yılında da yeni sayaçların hanehalkı tarafından kullanımının yaygınlaşması, hem israfın önüne geçmiş, hem de elektrik tüketimini azaltıcı yönde etki etmiştir²⁹⁵. 2008 yılında, şehirlerdeki sayaç uygulaması sonucunda elektrik enerjisi kullanımı ile ilgili fatura bedelinin tamamen ödenilmesi durumuna ulaşıldığı görülmektedir²⁹⁶. 2009 yılında ise, 170 bin akıllı kartla çalışan yeni sayaçların kullanıma sunulduğuna dair bilgi verilmiştir²⁹⁷. Azerbaycan Devlet Gümrük Komitesi'nin verilerine göre Azerbaycan, 2003 yılından itibaren elektrik enerjisi ihraç

²⁹² Business Monitor International [BMI] (2011a). *Azerbaijan oil and gas report Q1*, London, s. 46.

²⁹³ MIE (2005), <http://www.mie.gov.az/cgi-bin/min/main.cgi?id=725> (Erişim tarihi: 24.04.2011).

²⁹⁴ MIE (2006), <http://www.mie.gov.az/cgi-bin/min/main.cgi?id=726> (Erişim tarihi: 24.04.2011).

²⁹⁵ MIE (2007), <http://www.mie.gov.az/cgi-bin/min/main.cgi?id=727> (Erişim tarihi: 24.04.2011).

²⁹⁶ MIE (2008), <http://www.mie.gov.az/cgi-bin/min/main.cgi?id=728> (Erişim tarihi: 24.04.2011).

²⁹⁷ MIE (2009).

etmektedir. Buna göre, örneğin 2008 yılında 27 milyon dolar, 2010 yılında ise 15 milyon dolar değerinde elektrik enerjisi ihraç edilmiştir. Toplam ihracat içerisinde, elektrik enerjisi yüzde olarak çok düşük olduğundan, Gümrük Komitesi elektrik enerjisi ihracatının yüzdesel ağırlığını diğer kalemler başlığı altında sunmaktadır.

İhracat rakamları incelendiğinde de anlaşılmaktadır ki, doğal gazın ihracat içerisindeki payı zaman içerisinde artmakla birlikte, 2008 ve 2009 yıllarında toplam ihracatın sırasıyla sadece %2,2 ve %3,9'unu oluşturmuştur. Diğer bir ifadeyle, Azerbaycan'ın enerji kaynakları açısından kazanç patlamasının incelenmesini konu edinen bu tez kapsamında, öncelikli olarak petrol gelirlerinin etkilerinin araştırılması tezin içeriğine daha uygun bir yaklaşım sunacaktır.

1.2. Sanayisizleştirme Olgusu

Hollanda Hastalığı çekirdek modelinde, öncelikli olarak doğrudan ve dolaylı sanayisizleştirme ("direct ve indirect de-industrialisation") olgularından özellikle bahsedilmektedir. Kaynak dağılım etkisi, doğrudan sanayisizleştirmeye ("direct de-industrialisation"na) neden olurken, harcama etkisinin dolaylı sanayisizleştirmeye ("indirect de-industrialisation"na) yol açtığı belirtilmiştir. Zaman içerisinde gelişmekte olan ülke örneklerine yönelik yapılan çalışmalar, sanayisizleştirme ("de-industrialisation") olgusu konusunda, yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Dolayısıyla, bu başlık altında hem çekirdek modelin öngörülleri, hem de Rusya ekonomisine uygulanan nispi sanayisizleştirme ("nispi de-industrialisation") olgusu, Azerbaycan tecrübesi açısından incelenecektir.

1.2.1. Uluslararası Karşılaştırma Açısından Petrol Gelirleri

Hollanda Hastalığı kapsamında Azerbaycan ekonomisini değerlendirmeden önce, Azerbaycan'ın petrol sektöründe yaşanan kazanç patlamasının uluslararası tecrübe ile karşılaştırması yapılacaktır. Böylece, ülkeye özgü şartların daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeni kazanması ve geçiş ekonomisi tecrübesi de dikkate alındığında, bu analizin yararlı olması beklenmektedir. Bu aynı

zamanda tarihsel bir perspektif de sunacaktır. Örneğin, Hollanda ve İngiltere gibi, öteden beri bağımsız olan devletler, sanayi stratejisi için bağımsız karar alma ve ulusal önceliklerini özgürce belirleme şansı da elde etmişlerdir. Hollanda'da enerji üretimi 1960'ların sonunda genişlemeye başlamış, 1970'lerde ise üretimin altı kat arttığı görülmüştür. 1974 öncesi petrol fiyatlarında ise, Kuzey Denizi'nde İngiltere'ye ait olan petrol yataklarının işlenmesinin kârlı olmadığı gözlenmiştir. 1970 – 1987 yılları arasında, toplam enerji üretimi Norveç'te 10 kat artarken, İngiltere'de iki kattan daha çok yükselmiştir²⁹⁸.

Tablo 31. Örnek Ekonomilerde Kazanç Patlaması

Ülke	Bağımsızlık Elde Ettiği Yıl	Ekonomide Kazanç Patlamasının başladığı yıl
Endonezya	1949	1973 ²⁹⁹
Nijerya	1960	1975 ³⁰⁰
Norveç	1905	1975 ³⁰¹
Kolombiya	1819	1967 ³⁰²
Suudi Arabistan	1932	1974 ³⁰³
Meksika	1821	1979 ³⁰⁴
Kuveyt	1961	1973 ³⁰⁵
İran	1935	1974 ³⁰⁶
Brezilya	1825	1980 ³⁰⁷

Kaynak: Yazar tarafından hazırlandı.

²⁹⁸Hutchinson (1994), ss.314 – 315.

²⁹⁹Gelb vd. (1988), s.210.

³⁰⁰Fidel(1993), s.198.

³⁰¹Hutchinson (1994), s.315.

³⁰²Kamas (1986), s.1181.

³⁰³R.M.Auty (2001b), s.193.

³⁰⁴R.M.Auty (1991). Resource-based industry in boom, downsizing and liberalization: Mexico. *Energy Policy*, 19 (1), ss. 15 – 16.

³⁰⁵Looney (1991), s. 40.

³⁰⁶Farzanegan and Markwardt (2009), s.135.

³⁰⁷Caselli and Michaels (2009), s.5.

*Tablo 31`den* ülkelerin petrol sektöründe kazanç patlaması yaşadıkları dönemle, bağımsızlık elde ettikleri yıl arasındaki zamanın Azerbaycan`la karşılaştırma yapıldığında çok daha uzun olduğu görülmektedir. Gelişmiş ülkeler için bu dönem çok daha uzun iken, gelişmekte olan ülkelerin dahi, Azerbaycan`a göre tarihsel anlamda daha avantajlı olduğu göze çarpmaktadır. Yukarıdaki örnekler incelendiğinde görülmektedir ki, ülkeler bağımsızlık elde ettikten sonra yerli sanayi ve tarım sektörlerini (ticarete konu sektörler olarak da tanımlayabiliriz) ve genel anlamda ekonomik kalkınmalarını tamamlamak için uzun bir zaman dilimine yayılmış serbestlik alanları mevcuttur.

Kalkınma politikaları açısından zamanın önemini bir kaç örnekle açıklayalım. Hindistan, elektronik alanını ve özellikle bilişim teknolojilerini kilit kalkınma stratejisi için temel endüstri olarak yaklaşık 39 yıl önce belirledi. Özel sektör yatırımlarını destekleyen Tayvan ve Kore`nin aksine, kamuya ait işletmelerin gelişimine özel önem verildi. Devlet, bilim ve ar-ge merkezleri kurdu ve 1972`de Elektronik Departmanı faaliyetine başladı. 2004 yılına gelindiğinde, Hindistan üretimi olan bilişim ürünleri dünyanın 133 ülkesine ihraç edilirken, toplam ihracatın da %20`sini oluşturacak duruma gelmiştir. 1968`de Malezya ihracatının %1`inden azını oluşturan elektrik ve elektronik ürünleri, 1997`de sanayi ihracatının %71`ini oluşturacak düzeye erişmiştir (30 yıl). 1986`da Çinli dört bilim adamı, hükümete bilişim alanının stratejik sektör gibi seçilmesini tavsiye ettiler. Öneri 1988`de kabul edildi. Bilim ve Teknoloji Bakanlığı`nın Ulusal İleri Teknoloji Ar-Ge programı ile yerel yönetimlerde, yerli firmalardaki ve bölgelerdeki ar-ge çalışmaları desteklendi. Strateji, yerel firmaların kurulması ve yabancı firmaların ülkeye çekilmesi üzerine kurulmuştu. Burada IBM, HP, Toshiba ve Compaq gibi çok uluslu şirketler Çin`e davet edilerek, teknoloji transferi yapılması ve yerli çalışanların eğitilmesi konusunda düzenleyici kurallar uygulandı. Böylece Çin, dünyada dördüncü en büyük bilgisayar üreticisi konumuna yükseldi. Birçok firma, kamu iktisadi teşebbüsü gibi faaliyete başlamış ve yeterli kapasite ve rekabetedebilirlik düzeyine ulaştıklarına özelleştirilmişlerdi. 1989`da kamuya ait Legend Group, Hewlett-Packard firmasıyla “joint venture” anlaşması yaptı. 2005`te Legend (şimdiki ismiyle Lenovo), IBM`in global masaüstü ve notebook birimlerini satın aldı. Böylece, Lenovo, Dell ve HP`den sonra dünyanın en büyük üçüncü kişisel bilgisayar üreticisi durumuna

geldi (16 yıl). Son olarak, tarımsal ve temel endüstri alanında Japonya'nın sömürgesi olan, Kore Savaşı'yla ikiye bölünmüş Güney Kore, 1960 yılında bir az gelişmiş ülke görünümü arzlemektedir. 1960 yılında, ağır sanayiye ait ürünler, Kore ihracatında %1'den daha az paya sahipti. 1999 yılına gelindiğinde, katma değeri yüksek olan ürünlerin toplam ihracat içerisindeki payı %63 olmuştur ve yüksek teknoloji ürünleri bu ihracatın yarısını meydana getirmiştir. Burada kalkınmanın kaynağı, yabancı şirketlerden çok, yerli firmalar olmuştur. 1997 ve 1999 arasında, doğrudan yabancı yatırım akımı sadece 3,2 milyar dolar iken, sermaye malları ithalatının toplam değeri 40,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (39 yıl)³⁰⁸. Yukarıdaki belirgin örneklerden de anlaşılacağı gibi, dünya piyasaların rekabet edebilen sektörlerin oluşturulması için 30 yıldan daha uzun bir süre gerekli olmuştur. Yurtiçi pazarın büyük olması avantajına rağmen, Çin ekonomisinde bile 16 yılda ilerleme kaydedilmiştir.

Dolayısıyla, Hollanda Hastalığı teorisi açısından, ülkeye özgü şartların dikkate alınması da gerekmektedir. Azerbaycan, geçiş ekonomisi olmakla birlikte, ulusal servetinin bir kısmını Sovyetler Birliği döneminde kaybetmiş ve savaşın olumsuz etkilerinin üstesinden gelmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan'da petrol gelirlerinin “kazanç patlaması” yaşandığı belirtilerini göstermesi tecrübesine daha çok 2004 yılından sonra rastlanmaktadır. Geçiş ekonomisi tecrübesini daha iyi yansıtmaması açısından, aşağıdaki *Tablo 32*'den sanayi üretim endeksinin karşılaştırmalı analizi görülebilir. Özellikle, Hollanda Hastalığı teorisinde, sanayi sektörünün gerileyip gerilemediği incelenirken, geçiş ekonomisinin sanayi üzerindeki etkisinin ayrıştırılması açısından *Tablo 32* yararlı bilgiler sunmaktadır.

³⁰⁸ K.P.Gallagher and L.Zarsky (2007). Enclave economy: foreign investment and sustainable development in Mexico's Silicon Valley. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, s. 105 – 114.

Tablo 32. Azerbaycan Reel Sanayi Üretim Endeksi (1989 – 2001), 1989 = 100

Yıllar	Endeks	Yıllar	Endeks	Yıllar	Endeks
1990	93.7	1994	35.9	1998	27.0
1991	85.4	1995	28.2	1999	28.0
1992	59.4	1996	26.3	2000	29.9
1993	47.7	1997	26.4	2001	31.4

Kaynak: UNECE (2002). *Economic survey of Europe*. No.1, Table B4: 232.

Tablo 32'deki verilere göre, Azerbaycan'da sanayisizleştirme ("de-industrialisation") olgusunu değerlendirirken dikkatli olmakta yarar var. Sanayi üretim endeksi, 1989 = 100 kabul edildiği durumda, Azerbaycan'da 1996 yılına gelindiğinde endeks değerinin 26,3 olduğu ve en düşük düzeye indiği görülmektedir³⁰⁹. Yalnız hesaplanan bu sanayi endeksi, maden sektörünün çıktısını (hidrokarbon üretimini de kapsayacak şekilde) da içerdiğinden, petrol-dışı sanayi üretimindeki düşüşü gerçekte olduğundan daha düşük göstermektedir. Bu bakımdan, başka bir kaynakta, Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde ve Azerbaycan'da tekstil ve makine sanayiinin, yurtiçi ve yurtdışı talebin ve rekabetebilirliğin olmamasından ötürü hemen hemen ortadan kalktığı iddia edilmiştir. Bu anlamda, Orta Asya'da ve Hazar bölgesinde, en çok etkilenen üretim bölgesi, Azerbaycan'daki Sumgayıt şehri olmuştur. Bölge şu anda, fiilen üretim kapasitesinin büyük bir kısmını kaybetmiş durumdadır³¹⁰. Aynı şekilde sanayi istihdamı için de 1989 yılı 100 kabul edildiğinde, 1997'de 50,1'e inerek, 2001'e kadar çok yavaş gelişme kaydetmiş ve endeks değeri 52'ye çıkmıştır³¹¹.

³⁰⁹United Nations Economic Commission for Europe [UNECE] (2002), *Economic survey of Europe*, no.1 Geneva and New York: United Nations, s.232.

³¹⁰Kaser (2003), s. 467.

³¹¹UNECE.(2002), s.234.

Sanayi üretim endeksinin en azından 2001'e kadar geçiş dönemi etkisini yansıttığı görülmektedir. Sanayi endeksleriyle ilgili rakamlar, madencilik sektörünün üretimini de kapsamaktadır. Dolayısıyla, 1989'a göre karşılaştırıldığında, 2001'de 31,4'e gerileyen sanayi üretim endeksinden petrol sektörünün üretimi çıkarıldığında, reel petrol-dışı sanayi üretiminin çok daha büyük oranda düşüş kaydettiği rahatlıkla anlaşılabılır. Dolayısıyla, Hollanda Hastalığı teorisi kapsamında inceleme yapılırken, bu gerçeğin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Petrol sektörünün enclave yapısından dolayı kaynak dağılım etkisine karşı iktisat politikasının araçları ile mücadele edilemeyeceği için, geriye sadece harcama etkisinin kontrol altına alınmasının görece daha önemli olduğu bir durum yaşanmıştır. Azerbaycan'ın petrol sektöründe önemli kazanımlar elde etmeye başlamadan önce, Petrol Fonu'nun kurulması yönünde karar alınması, harcama etkisinin kontrol edilmesi açısından yerinde bir adımdır. Norveç'in böyle bir fonu 1990'da, İran'ın 1999'da, Nijerya ve Rusya'nın 2003'te kurduğu düşünülürse, daha kazanç patlaması başlamadan önce bu yönde bir adım atılması, kazanç patlamasının sanayi sektörüne yönelik olumsuz etkilerinden korunmak yönünde olumlu bir uygulama olmuştur.

Hollanda Hastalığı ile mücadele çerçevesinde başarılı performans sergilediği ve son otuz yıldır kesintisiz ekonomik büyüme rakamları kaydeden Norveç ekonomisinde, çok sayıda faktörün etkili olduğu görülmektedir. Şöyle ki, petrol sektöründe kazanç patlaması yaşandığı zaman, Norveç gelişmiş ülke konumunda bulunmakla birlikte, çeşitli üretim alanlarında faaliyet gösteren endüstri yapısı, demokrasi geleneği tecrübesi, piyasa merkezli ekonomisi, önemli ve değişik enerji-dışı ihracatı, gelişmiş kurumsal altyapısı ile beklenmedik kazanç genişlemesine karşısında, kalkınmış ülke olma tecrübesi ile başarılı şekilde mücadele edebilmiştir. Yukarıda bahsi geçen ve geçiş ekonomisi tecrübesi yaşayan bir ülke için kolaylıkla var olmayan koşullar Norveç'in başarısını daha iyi açıklamaktadır³¹².

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmesi, Azerbaycan ekonomisine savaştan dolayı 20 milyar dolarlık zararın yanında, tarımsal anlamda verimli toprakların %35 – 40'ının kaybedilmesi ise, tarım sektörüne ayrıca bir olumsuz

³¹²J.Wakeman-Linn vd.(2004), s.1.

etki yapmıştır. Zaten geçiş ekonomisi ile üretim daralması yaşayan, eskimiş Sovyet teknolojisi terk etmek zorunda kalan ve eski Birlik ülkelerinde yaşanan genel durgunluktan ötürü pazar kaybı yaşayan Azerbaycan ekonomisi için, yeni bir sanayi sektörünün kurulması gerekli hale gelmiştir. Hem sanayi sektöründe, hem de tarımda verimlilik artışını sağlayarak sektörlerin üretimini canlandıracak reformların yapılması ise, finansman ihtiyacını doğurmuştur. Azerbaycan, pek çok petrol ekonomisinde yaşandığı gibi aşırı borçlanmaya gitmekten kaçınmış ve böylece, ekonomik canlanmayı kendi kaynakları ile finanse etme yolunu seçmiştir. Dolayısıyla, kamunun 2005 – 2008 yılları arasında mali genişlemeye gitmesinin temelinde de bu sebep yatmaktadır. Hem IMF, hem de Dünya Bankası, Azerbaycan'da kamu sektörü harcamalarının hızlı yükselişine dikkat çekmekle birlikte, borçlanmadan uzak durulmasını, diğer bir ifadeyle petrol gelirlerinin aşırı borçlanmanın teminatı gibi kullanılmamasına da özellikle vurgu yapmışlardır. Azerbaycan'da kamu harcamalarının yapısı incelendiğinde, altyapı yatırımlarının hızlandığı şeklinde bir eğilimin olduğu görülmektedir. Ekonominin uzun dönem verimliliğinin artırılması için yapılan bu yatırımların, kısa dönemde reel döviz kuru değerlenmesine sebep olacağı kuşkusuz bir gerçek olmakla birlikte, bu harcama artışının sanayisizleştirme (“de-industrialisation”) olgusuna yol açabileceği konusundaki her hangi bir çıkarıma ülkeye özgü şartları dikkate alarak bakmakta yarar vardır. Kazanç patlamasının başladığı 2004'e gelindiğinde, Azerbaycan'da gelişimini tamamlamış, dünya piyasalarında rekabet eden, ticarete konu sektörlerin var olduğu söylemek, yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı pek mümkün görünmemektedir.

1.2.2. Petrol Sektörünün Enclave Yapısı

Petrol sektörü genel yapısı itibariyle, oldukça sermaye-yoğun bir özellik sergilemektedir. Endüstriler sermaye-yoğun olma derecesine göre sıralandığında, petrol ve kömürün en üst sırada yer aldığı anlaşılmıştır. Bunun iki sonucu var: Öncelikle, petrol sektörüne yapılan yatırım için mutlaka yabancı sermayenin teknolojik gücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer taraftan sözkonusu sektör, istihdam üretmeyen bir özellik göstermektedir³¹³.

³¹³T.L. Karl (1997). The paradox of plenty: Oil booms and petro-states.London: University of California Press, s.47.

Azerbaycan ekonomisinde istihdamın durumunu ayrıntılı şekilde inceleyerek, kaynak dağılım etkisinin sonuçları ile ilgili bulgulara ulaşılabilir. Öncelikle, tarımsal üretim 2000 yılında, toplam istihdamın %41'ini oluştururken, 2008 yılında bu rakamın 38.3 olduğu görülmektedir. Madencilik sektörü ise, yukarıda incelenen son 9 yıl içerisinde toplam istihdamın sadece %1.1'ini oluşturmaktadır. Sanayi sektörü, 2000 yılında toplam istihdamın %4.6'sını, 2008 yılında ise, %4.9'unu sağlamıştır. İnşaat, ticaret, taşımacılık ve iletişim, kamu sektörü ise 2000 yılında toplam istihdamın sırasıyla, %4.2, %16.9, %4.5, %6.9'unu oluştururken, 2008 yılında yine sırasıyla, %5.6, %16.1, %5.2, %6.8'ini oluşturmuşlardır. Madencilik sektöründe, petrol üretiminin kaynaklanan katma değer artışına rağmen, ticarete konu olan diğer sektörlerde emek istihdamının azaldığı yönünde önemli bir değişim gözlenmemektedir. Sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payı yüzde olarak artmış, tarım sektöründe ise, sektörün istihdamı toplamın yüzdesi olarak azalmıştır. Ama mutlak rakamlara bakıldığında, her iki sektörde de toplam istihdamın arttığı görülmektedir. *Tablo 33* ilgili verilerin ayrıntılı durumunu ortaya koymaktadır.

Tablo 33. Azerbaycan`da Ekonomik Faaliyet Türüne Göre İstihdam, (bin)

	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Toplam İstihdam	3704.5	3726.5	3747	3809.1	3850.2	3973	4014.1	4056
Tarım, avcılık ve ormancılık	1517.2	1495	1497	1502	1510	1547.2	1550.7	1553.1
Balıkçılık ve balık üretimi	2	2.5	2.8	3.3	3.8	4.3	4.3	4.3
Madencilik	39.6	42.2	42.3	41.9	42.2	45	45	45
Sanayi	169.3	169.5	169.9	181.2	188.7	195	198.4	198.6
Elektrik doğal gaz ve su tedarik ve dağıtımı	40.5	39.9	39.8	39.8	39.7	41	44.8	45.5
İnşaat	153.6	178	180	190.6	194.4	222.8	225.6	226.1
Toptan ve perakende ticaret, araba, motorlu araçların, kişisel ve hanehalkı ürünlerinin tamiri,	626.1	611.9	618.3	630.7	638.8	650.4	652.3	654.2
Otel ve lokanta hizmetleri	9.8	11.3	11.8	12.4	14.2	22	22.8	23.3
Taşımacılık, depolama ve iletişim	167	169.8	178.5	190.5	191.5	201.8	206.8	208.5
Finansal faaliyetler	13.5	13.2	13	13.1	13.2	13.4	16.3	19
Emlakçılık, kiralama	98	97.2	97.5	100	100.6	106.7	120.3	139.4
Kamu yönetimi ve savunma; sosyal güvenlik	257.7	265.3	265	269.7	270.5	271.2	273.2	274.2
Eğitim	317.9	329.9	330	330.8	335.3	339.4	339.4	345.7
Sağlık ve sosyal hizmetler	169.8	173.6	173.8	174.6	177.2	180.5	180.5	183.1
Diğer toplumsal, kişisel ve sosyal hizmet faaliyetleri	123.2	126.7	126.8	127.3	129.5	131.7	133.1	135.4
Sınırötesi organizasyonlar ve kurumlar	0.2	0.5	0.5	0.5	0.6	0.6	0.6	0.6

Kaynak: State Statistical Committee (SSC), 2009,
<http://www.azstat.org/statinfo/labour/en/006.shtml#s1>, (Erişim tarihi: 02.07.2010).

Tablo 33’ün verileri şu şekilde okunabilir: Öncelikle toplam emek gücünde, 2008’de 2000’ e göre, 350 binlik bir artış olmuştur. Tarım sektörü 2000’de 1517,2 bin işçi istihdam ederken, 2008 yılında bu istihdam rakamı, 1553,1 bine çıkmıştır. Sanayi sektöründe ise, 2000 yılında 169,3 bin olan istihdam sayısı, 2008 yılına gelindiğinde, 198,6 bine yükselmiş bulunmaktadır. Azerbaycan’da tarım ve sanayi sektörü öncelikle ticarete konu olan sektörler olarak kabul edildiğinden, her iki sektörün istihdamında artış meydana gelmiş olması, Hollanda Hastalığı teorisi açısından önem arz etmektedir. Hollanda Hastalığı teorisi tam istihdam varsayımında bulunduğu için, kazanç patlaması yaşayan madencilik sektöründe verimliliğin ve üretimin artması sonucu, diğer ticarete konu olan ve olmayan sektörlerden emek hareketliliğinin madencilik sektörüne doğru olacağı öngörüsünde bulunmaktadır. Azerbaycan için, tam istihdam varsayımı geçerli olmadığından, madencilik sektörü istihdamında, 2000’e göre 2008’de 5,4 binlik bir artış olurken, sanayi ve tarım sektörlerinde de istihdam artışı yaşanması da gözlenmiş bulunmaktadır.

Aynı zamanda, yine tam istihdam varsayımı sonucunda, Hollanda Hastalığı teorisine göre, madencilik sektöründe meydana gelen üretim genişlemesinden dolayı ticarete konu olmayan sektörlerde de emek istihdamının azalmış olması gerekmektedir. Bu bağlamda, inşaat sektörü 2000 yılında, 153,6 bin işçi istihdam ederken, 2008 yılında 226,1 bin işçi istihdam etmiştir. Ticaret sektöründe, aynı dönem için istihdam rakamının, 626,1’den, 654,2 bine çıktığı görülmektedir. Taşımacılık, depolama ve iletişim sektöründe de , 2000 ve 2008 yıllarında istihdam düzeyi sırasıyla, 167 bin ve 208,5 bin olmuştur. Kamu sektörü istihdamı ise, 257,7 binden, 274,2 bine yükselmiştir. Petrol sektörü üretiminin zaman içerisinde artmasına rağmen, diğer bütün ticarete konu olan ve olmayan sektörlerde istihdamın yükseldiği görülmektedir.

Sonuç olarak, petrol sektörünün sermaye-yoğun yapısının daha çok ithal girdilerden beslenmesi ve sektörün toplam emek gücünün yaklaşık %1’ini istihdam etmesinden dolayı, petrol sektörünün açıkça enclave yapıda olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, madencilik sektöründe, 2000 yılında 39,6 bin işçi istihdam edilirken, 2008 yılında bu rakam çok az artarak 45 bine ulaşmıştır. Petrol sektörünün “sermaye –

yoğun” yapısı, “marjinal yatırım – istihdam” oranına bakılarak da anlaşılabilir. Petrol sektörünün marjinal yatırım – istihdam oranında en yüksek artışa sahip olduğu görülmektedir. Marjinal yatırım – istihdam oranı şunu göstermektedir ki, 2006 yılında, petrol sektöründe yeni bir istihdam pozisyonu yaratmak için 17 milyon manat yatırım yapılması gerekmektedir³¹⁴. Bu da sektörün oldukça sermaye-yoğun yapısını çok açık bir şekilde yansıtan farklı bir kanıt olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan, diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan için Hollanda Hastalığı temel modelinde öngörülen tam istihdam varsayımının geçerli olmadığı görülmektedir.

Tablo 22’de görüldüğü gibi, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008 yıllarında, işsizlik oranının, sırasıyla %8.4, %7.6, %6.8, %6.5, %6.1 olduğu görülmektedir. Bu durumda, Hollanda Hastalığı teorisinde, kaynak dağılım etkisi sonucunda meydana gelecek olan doğrudan sanayisizleştirme (“direct de-industrialisation”) olgusunun Azerbaycan’da ortaya çıkmadığı sonucuna varılabilir. Teoride, enerji sektöründe kazanç patlamasıyla, kârlılığın yükselmesi ve belirli bir ücret düzeyinde enerji sektörü emek talebinin artmasından dolayı, sanayi ve hizmetler sektörü istihdamının azalacağı öngörülmektedir. Böylece, sanayi sektöründe meydana gelen istihdam azalışı, doğrudan sanayisizleştirme (“direct de-industrialisation”) olarak adlandırılmıştır³¹⁵.

Azerbaycan ekonomisinde petrol sektörünün enclave yapıda olduğu, dış ticaret verileri ve petrol sektörüne yapılan yabancı yatırım miktarı da dikkate alındığında, daha rahat anlaşılmaktadır. *Tablo 34*’de konuyla ilgili olarak Azerbaycan ödemeler bilançosunun kalemlerine ilişkin veriler sunulmaktadır.

³¹⁴Maharramov (2010), s.54.

³¹⁵Corden and Neary (1982), s.830.

Tablo 34. Ödemeler Bilançosunda Petrol Sektörü (milyon ABD doları)

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1. Mal ithalatı	-1539	-2723	-3582	-4350	-5269	-6045	-7574	-6514
1.1 Petrol ve doğal gaz sektörü	-147	-1109	-1624	-1927	-1752	-1292	-1064	-700
1.2 Diğer Sektörler	-1392	-1614	-1958	-2423	-3517	-4573	-6510	-5814
2. Hizmetler Hesabı	-225	-1615	-2238	-1970	-1923	-2131	-2343	-1613
2.1 Petrol ve doğal gaz sektörü	-150	-1510	-1909	-1657	-1603	-1967	-1970	-1206
2.2 Diğer sektörler	-75	-105	-329	-313	-320	-164	-373	-407
3. Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY)	588	3949	4698	4475	4469	4291	3982	2899
4. Petrol Sektörü DYY	546.1	-	-	3799.9	3422.3	4003.3	3350.7	2412.7

Kaynak:The Central Bank of The Republic of Azerbaijan [CBAR]. *Statistic bulletin*. 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, State Statistical Committee [SSC],<http://www.azstat.org/publications/azfigures/2010/en/020.shtml> (Erişim tarihi: 03.07.2010)

Azerbaycan ödemeler bilançosunun ilgili kalemleri incelendiğinde görülmektedir ki, son yıllarda petrol sektörüne yapılan yatırımların azalmasına rağmen, 2000 – 2009 döneminde, petrol sektörü hem mal ithalatında, hem de hizmet ithalatında önemli rol oynamıştır. 2004, 2005, 2006 yıllarında petrol sektörünün mal ithalatı hızlı artış gösterirken, özellikle petrol sektörü hizmet ithalatının 2003 – 2008 yıllarında giderek artması, sektörün ödemeler bilançosunda çok önemli bir alt kalem durumuna geldiği gözlenebilir. *Tablo 34*'ten de görüleceği gibi, petrol sektörüne yapılan yabancı

doğrudan yatırımların artması ile birlikte, bu sektörün mal ve hizmet ithalatı da benzer trend göstererek, artmaya devam etmiştir. Dolayısıyla, ödemeler bilançosu bu bakış açısı ile incelendiğinde, petrol sektörünün Azerbaycan ekonomisinde, enclave yapıda olduğu fikri daha da güçlenmektedir. Bu tezin kapsamında incelenen Brezilya örneğinde benzer durumun varlığı hemen göze çarpmaktadır. Hatırlanacağı gibi, Brezilya devlet monopolü Petrobras'ın (1953'ten 1997'ye kadar) global faktör ve girdi pazarlarına tam erişimi mevcut olmuştur. Bu durumda, hem şirketin yüksek düzeyli ekipman talebi, hem de kalifiye işgücü kadrosunun kolaylıkla temin edilebiliyor olması, petrol sektörünün yurtiçi ekonomiye katkısını sınırlandırmıştır. Azerbaycan ödemeler bilançosuna bu açıdan *Tablo 34*'den bakıldığında, özellikle 2003 – 2008 yılları arasında, petrol sektörü ithalatının 1 milyar doların altına inmediği görülmektedir.

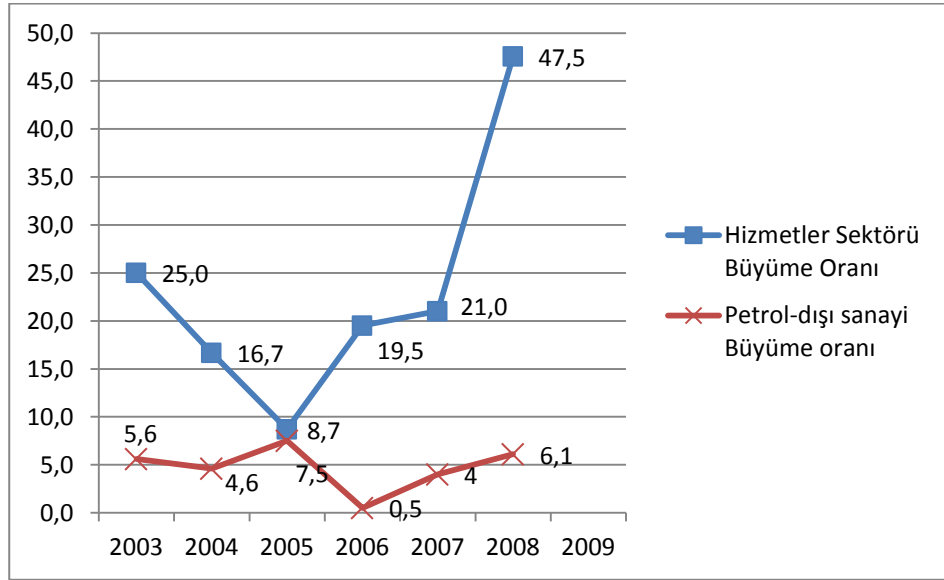
1.2.3. Mutlak ve Nispi Sanayisizleştirme

Hollanda Hastalığı, temel modelinde doğrudan sanayisizleştirme (“direct de-industrialisation”) olgusundan, kazanç patlaması yaşayan sektöre doğru sanayi sektöründen emek hareketliliğinin başlaması şeklinde bahsedilmektedir. Zaman içerisinde, tam istihdam varsayımının özellikle gelişmekte olan ülkeler için geçerli olmayışı, doğal kaynak sektörlerinin genellikle enclave yapı sergilemesi gibi nedenlerden dolayı alternatif kavram arayışları devam etmiştir. Bu bağlamda, teoride mutlak ve nispi sanayisizleştirme (“absolute and relative de-industrialisation”) kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Buna göre, mutlak sanayisizleştirme (“absolute de-industrialisation”), sanayi sektöründe yaşanan negatif büyüme gibi değerlendirilirse, nispi sanayisizleştirme (“relative de-industrialisation”), diğer sektörlerle karşılaştırıldığında, sanayi sektörünün göreceli olarak daha yavaş büyümesini ifade edecektir. Bu aynı zamanda, sanayi sektörü istihdamının da bu durumdan olumsuz etkilenmesi şeklinde yansiyacaktır³¹⁶.

Bu bağlamda, öncelikle sanayi sektörünün büyüme rakamları ile, ticarete konu olmayan sektörlerin büyüme rakamları karşılaştırılacaktır. Öncelikle, Rusya örneğinde yapılan çalışmaya uygun bir şekilde inşaat, iletişim, taşıma ve ticaret sektörleri

³¹⁶Oomes and Kalcheva (2007),s.17.

“hizmetler” adı altında ticarete konu olmayan sektörler olarak bir araya getirildi. Azerbaycan Merkez Bankası verileri kullanılarak elde edilen reel değerlere göre, “hizmetler sektörü” reel büyüme oranları elde edildi. Bu oranlar, Azerbaycan Merkez Bankası yıllık raporlarından derlenen petrol-dışı sanayi reel büyüme oranları bir araya getirildi. Aşağıda verilen, Şekil 7’den ayrıntılar görülebilir.

Şekil 7. Hizmetler Sektörü ve Petrol-Dışı Sanayi Reel Büyüme Oranları

Kaynak: Azerbaycan Merkez Bankası verilerine göre yazar tarafından hazırlandı.

Şekil 7’den yola çıkarak ulaşılan sonuçlara bakacak olursak karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Azerbaycan petrol-dışı sanayi sektörünün geleneksel Hollanda Hastalığı modelinde belirtildiği gibi gerilemediği çok net bir şekilde anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Rusya örneğinde verildiği gibi, mutlak anlamda bir sanayisizleştirmeden (“de-industrialisation”dan) bahsedilemez. Mutlak anlamda sanayisizleştirme (“de-industrialisation”), sanayi sektörünün daralmasını, diğer bir ifade ile negatif büyüme rakamları sergilemesi anlamına gelecektir. Yalnız sanayi sektörünün diğer sektörlerle göre, daha düşük oranlarda büyümesi, son dönemde oluşan alanyazında nispi sanayisizleştirme (“relative de-industrialisation”) olarak kabul edilmektedir³¹⁷. Burda elde edilen sonuçlara göre, Azerbaycan için nispi sanayisizleştirme olgusu, özellikle

³¹⁷Oomes and Kalcheva (2007),s.17.

2005 yılından sonra çok belirgin bir şekilde gözlenmektedir. Rusya örneğinde de belirtildiği üzere, hizmetler sektörünün bu şekilde büyümesi, harcama etkisinin kaynak dağılım etkisine göre, daha önemli olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim, 2009 yılında global piyasalarda yaşanan durgunlukla petrol fiyatlarında meydana gelen düşüş sonucunda, hizmetler sektörünün çok düşük büyüme oranı (sadece %3,6) kaydetmesinin temelinde de bu neden yatmaktadır. Petrol gelirlerindeki azalış, harcama etkisini olumsuz yönde etkilemiştir. Elde edilen bu sonuç da, 2005 – 2007 yılları arasında, Azerbaycan`da petrol-dışı ticarete konu olan sektörlerde büyüme oranının azaldığı şeklinde daha önce elde edilen sonucu da destekler niteliktedir<sup>318</sup>. Ticarete konu olan sektörler ve ticarete konu olmayan sektörler büyüme oranları, 1.4GSYİH`da Ticarete Konu Olan ve Olmayan Sektörler bölümünde verildiği için burada tekrar edilmeyecektir. Buna göre, Azerbaycan`da 2006, 2007 ve 2008 yıllarında ticarete konu olan sektörlerin büyüme oranları, ticarete konu olmayan sektörlerin büyüme oranlarından daha düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Bu da, “nispi sanayisizleştirme” olgusu olarak, Hollanda Hastalığı konusunda zayıf da olsa bir bilimsel kanıt olarak kabul edilebilir.

Şimdi de, ticarete konu olan ve olmayan sektörler dikkate alınarak , istihdamın yapısındaki değişiminde incelemesi yapılacaktır. Buna göre, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesinin yayınladığı verilerden yararlanarak şu şekilde bir yol izlendi: Öncelikle, tarım, balıkçılık ve sanayi sektörleri ticarete konu olan sektörler gibi kabul edildi. Daha sonra, elektrik, doğal gaz ve su dağıtımı, inşaat, toptan ve perakende ticaret, otelcilik ve restoranlar, taşımacılık, depolama ve iletişim, finansal faaliyetler, emlakçılık ve kiralama, kamu yönetimi, sosyal güvenlik ve savunma, eğitim, sağlık hizmetleri, diğer kişisel, sosyal ve kamusal hizmetler sektörlerinin istihdamı ise ticarete konu olmayan sektörlerin istihdamı gibi değerlendirildi. Buna göre, her sektörün toplam istihdam içerisindeki payı ayrı ayrı hesaplandıktan sonra, ticarete konu olan sektörler bir başlık, ticarete konu olmayan sektörler ise diğer başlık altında toplandı. Genelde, istihdamdaki payı %1 civarında olan madencilik sektörü istihdamı ise, ayrı olarak kabul edildi. Buna göre aşağıda *Tablo 35*’tekidurum karşımıza çıkmaktadır:

³¹⁸F.Hasanov. (2010). Dutch Disease and Azerbaijan economy. *Economics Education and Research Consortium, Working paper series no. 11/03E*, s.10.

Tablo 35. Azərbaycan`da İstihdamın Bileşenleri (yüzde olarak)

Yıllar	Ticarete Konu sektörler istihdamı	Ticarete konu olmayan sektörler istihdamı	Madencilik	Toplam İstihdam
2000	45,6	53,3	1,10	100
2002	44,7	54,2	1,10	100
2003	44,6	54,3	1,10	100
2004	44,4	54,5	1,10	100
2005	44,2	54,7	1,10	100
2006	44	54,9	1,10	100
2007	43,6	55,3	1,10	100
2008	43,3	55,6	1,10	100

Kaynak: Azərbaycan Devlet Statistik Komitesi verilerinden yararlanılarak, yazar tarafından hesaplandı. <http://www.azstat.org/statinfo/labour/en/009.shtml#s5> (Erişim Tarihi: 05.08.2010).

Tablo 35`ten Azərbaycan ekonomisinde istihdamın yapısı incelendiğinde, görülmektedir ki, ticarete konu olmayan sektörlerin istihdamı son yıllarda, ticarete konu olan sektörlerle göre, daha büyük oranda gerçekleşmektedir. Bu sonucun, kazanç patlamasının başladığını kabul ettiğimiz 2004 yılından sonra ise, daha belirgin bir hale gelmesi, bu tezin araştırdığı ampirik bulgular açısından anlamlı bir sonuç sunmaktadır. Dolayısıyla bu veriler, Azərbaycan`da petrol sektörünün enclave yapısından dolayı, ortaya çıkması mümkün olmayan mutlak sanayisizleştirme (“mutlakde-industrialisation”) olgusunun, nisbi anlamda son dört yılda kendini hafifçe ortaya koyduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, bu göstergeler, “nispi sanayisizleştirme” olgusu konusunda, ampirik bulgu açısından dikkate alınması gereken sonuçlardır. Ayrıca burada elde edilen bulguların, daha önce yapılan ve dolayısıyla toplam istihdamın bileşeninde petrol-dışı ticarete konu olan sektörlerin payının azaldığı ve ticarete konu olmayan sektörlerin payının arttığı şeklindeki başka bir ampirik bulguyu da desteklediği görülmektedir. Özellikle petrol dışı ticarete konu olan sektörlerde verimliliğin azalan bir trend izlediğinin de kanıtlanmış olması³¹⁹ buradaki sonucu daha da anlamlı hale getirmektedir.

³¹⁹Hasanov(2010) , s.13.

1.3. GSYİH'da Petrol ve Petrol-dışı Sektörler

Kuşkusuz bir gerçek şu ki, petrol sektörünün GSYİH'daki payı zaman içerisinde artmıştır. *Tablo 36*'da da görüldüğü gibi, petrol sektörünün GSYİH'daki payı 2005 yılında %41,3 iken, bu rakam 2006'da %54,3'ya yükselmiş, 2007'de %55,9, 2008'de %54, 2009'da %54,6 olmuştur. Bu durumun petrol-dışı sektörleri nasıl etkilediği hakkında bilgi edinmek önemlidir. Dolayısıyla, bu başlık altında, petrol dışı sektörlerle ilgili daha ayrıntılı bilgi verilmesine çalışılacaktır.

Tablo 36. Petrol Dışı Sektörde Büyüme ve Yatırım (cari fiyatlarla)

	2005	2006	2007	2008	2009
GSYİH büyüme oranı	%26,4	%34,5	%25	%10,8	%9,3
Petrol sektörünün GSYİH'daki payı	%41,3	%54,3	%55,9	%54	%54,6
Petrol-dışı GSYİH büyüme oranı	%11	%12,1	%11,3	%15,7	%3,2
Petrol-dışı sektörlerdeki yatırımlarda artış ^c	%38,1	%57,8	%28,8	%81,3	-%14,2
Toplam yatırımlarda petrol-dışı sektörün payı ^d	%29	%44,7	%49	%69	%73
Petrol dışı sektör yatırımları / petrol-dışı GSYİH	%33,3	%32,9	%35,7	%42,5	%34,3 ^f
Ticarete konu sektörlerin petrol-dışı GSYİH'daki payı	-	%28,3	%25,8	%23,4	-
Ticarete konu olmayan sektörlerin petrol-dışı GSYİH'daki payı	-	%71,7	%74,2	%76,6 ^e	-

Kaynak: Azerbaycan Merkez Bankası Yıllık Raporları 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, s.25, s.21, s.21, ^e2008, s.19, 23. ^c 2008, s.17, 2009 s.21'deki verilere göre hesaplandı ^d, 2008, s.17, 2009. s.21, f 2009 s.21'deki yatırım rakamının petrol-dışı GSYİH'ya bölünmesi ile bulunmuştur.

Tablo 36 incelendiğinde, öncelikli olarak petrol-dışı GSYİH'nın bileşeninde son üç yılda, ticarete konu olan sektörlerin payı %4,9 azalırken, ticarete konu olmayan sektörlerin payının %4,9 arttığı göze çarpmaktadır. Petrol dışı sektörlerle yönelik yatırım artarken, petrol dışı sektörlerin toplam yatırımlardaki payı da artmaktadır.

2006 yılında büyük ölçekli kamu yatırımlarından dolayı ve sosyal programların devlet bütçesinden finanse edilmesi sonucunda, tüketici harcamalarının da artmasıyla, iki haneli ekonomik büyüme kaydedilmiştir. GSYİH, %34,5 oranında büyümüş, petrol-dışı GSYİH'nın büyümesi ise, %12,1 olmuştur. Ticarete konu olmayan sektörler, petrol-dışı GSYİH'nın %72'sini oluşturmuştur ve petrol-dışı GSYİH büyümesi de öncelikle bu sektörlerin genişlemesinden kaynaklanmıştır³²⁰.

2006 yılında, ekonomide oluşan GSYİH'nın %54,3'ü petrol sektörünün payına düşmüştür, bu da geçen seneki orandan %13 oranında daha yüksektir. 2006'da petrol üretimi %65,9 oranında yükselirken, petrol rafineri ürünleri %2,3 oranında yükselmiştir. Petrol-dışı sektörlerde büyüme oranı ise şöyle gerçekleşmiştir: petrol-dışı sanayi %9,3 (2005, %14,8), inşaat %8,5, iletişim %24 (2005 %36), taşımacılık %48,3 (2005 %7,5), tarım %0,9 (%7,5). Petrol-dışı sektör GSYİH'nın %28,3'ü ticarete konu olan sektörler tarafından üretilse de, bu sektörlerin, petrol-dışı GSYİH'daki reel büyüme oranına katkısı %1,2 oranında gerçekleşmiştir. Tarım sektöründe yaşanan %0,9'luk büyümesinin petrol-dışı GSYİH büyümesine katkısı %0,2 oranında olmuştur³²¹.

2006 yılında, petrol-dışı sektör yatırımlarında önemli oranda artış yaşanmıştır. Petrol-dışı sektöre yönelen yatırımların, %20,4'ü taşımacılık sektörünün, %23,6'sı hizmetler sektörünün, %7,9'u iletişim sektörünün, %3,6'sı sanayinin ve %2,2'si de tarımın payına denk gelmiştir. Ticarete konu olmayan sektörlerle yapılan yatırımlar, petrol-dışı sektöre yapılan yurtiçi yatırımların, %55,5'ini oluşturmuştur. 2006 yılında, kamu yatırım harcamaları, 4,4 kat artarak, cari fiyatlarla 847,5 milyon AZN hacmine ulaşmış ve toplam bütçe harcamalarının %22,4'üne çıkmıştır³²².

³²⁰NBA. (2006), s.15

³²¹NBA. (2006), s.21.

³²²NBA. (2006), s.19.

2007 yılında, kamu sektörü tüketim harcamalarının arttığı görülmektedir. Toplam tüketim harcamalarının %30'u kamu sektörü tüketimince sağlanmıştır. Bu rakamın 2006 yılında %19 olduğu görülmektedir. Burada, özellikle kamu sektöründe ücretlerin ve maaşların yükselmesi ve aynı zamanda devlet bütçesinden mal ve hizmet satın almalarının arttığı görülmektedir. Toplam yurtiçi yatırımların %14,2'si 2006 yılında kamu sektörüne ait iken, 2007 yılında devlet bütçesinden gerçekleştirilen yatırım harcamalarının toplam yatırımların %42,6'sını oluşturduğu görülmektedir. Petrol-dışı sektör yatırımlarının %19'u taşımacılık sektöründe, %7'si imalat sektöründe ve %4,8'i iletişim sektöründe yapılmıştır³²³.

2008'de kamu tüketim harcamaları toplam tüketim harcamalarının %28'sini oluşturmuştur. 2008'de de ücret ve maaşların arttırılmağa devam edildiği görülmektedir. Bu yüzden, devlet bütçesinden yapılan tüketim harcamaları, 2007 ile kıyaslandığında 2008'de %68 oranında yükselmiştir. Yurtiçi sabit sermaye yatırımlarının %54,4'ü devlet bütçesinden yapılan harcamalarla gerçekleştirilmiştir. Toplam 9,1 milyar manat yatırım yapılırken, yabancı yatırımcıların petrol-dışı sektöre yaptıkları 1,5 milyar manatlık yatırım dikkat çekmektedir. Bu yatırım miktarı, 2007'deki rakamın 5,1 katıdır. Petrol sektörüne yapılan yatırımın önceki yıla göre, %20 oranında azalarak 2,8 milyar dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum, petrol sektörünün yabancı yatırım çekmedeki işlevini tamamladığı ve petrol sektöründen yabancı sermaye çıkışı (foreign capital repatriation) yaşandığından dolayı meydana gelmiştir. Petrol-dışı sektör yatırımlarının %11,5'i ticarete konu olan sektörlerde gerçekleşmiştir. Bu oranın %10,8'i yurtiçi yatırımdan gelmektedir. Yatırımların büyük çoğunluğu, ticarete konu olmayan sektörlerle yönelmiştir. Petrol dışı yatırımların, %32,6'sı taşımacılık sektörüne, %6,1'i imalat sektörüne, %5,4'ü ise tarım sektörüne yapılmıştır³²⁴.

2009 yılında, devlet bütçesinin %32,4'ü ücretlerin, emekli aylıklarının ve ödeneklere yapılmasına harcanmıştır. Toplam yatırım harcamalarında, özel sektörün payının %40 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Toplam yatırım miktarı 7,4 milyar manat iken, üretim tesislerinin inşaatı için 5,5 milyar manat yatırım yapılırken, üretim amaçlı olmayan 1,9 milyar manatlık inşaat harcamaları yapılmıştır. Ticarete konu olan

³²³NBA (2007), s.19.

³²⁴CBAR (2008b), ss. 17 – 19.

sektörler %12 oranında büyürken, bu rakamın %11,7'si petrol ve petrol-dışı sanayi sektörlerinden gelmektedir. Dolayısıyla, ticarete konu olan sektörlerin %12 oranında büyümesinde, tarım sektörünün payının %0,3 olduğu anlaşılmaktadır³²⁵.

Son dört yıla ilişkin değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere, kamu sektörü cari tüketim ve yatırım harcamalarında hissedilir ölçüde artışlar yaşanmıştır. Azerbaycan Merkez Bankası yıllık raporlarında da değinildiği gibi, petrol-dışı sektöre yapılan yatırımların daha çok ticarete konu olmayan sektörler lehine gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür.

Tablo 37. Petrol ve Petrol-Dışı Sektöre Yatırımlar (milyon AZN)

Yıllar	Petrol Sektörü	Petrol-dışı sektör
2000	527	369
2001	776	665
2002	1621	850
2003	2715	847
2004	3701	1138
2005	3852	1572
2006	3298	2666
2007	3530	3941
2008	2805	6269
2009	1984.6	5374

Kaynak: The National Bank of The Republic Of Azerbaijan [NBA], *Annual report 2006*: 19. CBAR, *Annual report 2008b*: 16, *Annual report 2009b*: 21.

Tablo 37`den yıllara ilişkin petrol ve petrol-dışı yatırımlarının hacmi görülmektedir. Yatırımların petrol sektörüne ve petrol-dışı yatırımların, daha çok ticarete konu olmayan sektörlerle yönelmesi konumuz açısından önemlidir. Hollanda Hastalığı etkileri anlamında üretimin bileşimindeki değişimin faktör hareketliliğine de yansıtacağı Kazakistan örneğinde incelenmiştir. Kazakistan örneğinde, sabit sermaye

³²⁵CBAR (2009b), ss. 21 – 23.

yatırımlarında petrol ve doğal gaz sektörüne ait pay, 1998`de %55`den daha az iken, 2001`de %70`in üzerine çıktığı, buna karşın, petrol-dışı sanayi sektörünün 1998`de %17 olan payının, 2001`de %12`ye düştüğü gözlenmiştir³²⁶.

2000 – 2006 yılları arasında, toplam yatırımlarda petrol sektörünün payı %50`den daha yüksek olmuştur. Bu oran, 2007`de %47, 2008`de %30, 2009`da %36 olarak gerçekleşmiştir. Toplam petrol-dışı yatırımlarda sanayi sektörünün payı 2006`da %3,6 (96 milyon AZN) iken, 2007`de %7 (276 milyon AZN), 2008`de %6,1 (328 milyon AZN) olarak gerçekleşmiştir. Toplam sabit sermaye yatırımlarına göre değerlendirildiğinde ise, sanayi sektörünün toplam yatırımlardan aldığı pay 2006`da %1,6, 2007 %3,69, 2008`de %3,61 olmuştur. Dolayısıyla, zaman içerisinde sanayi sektörüne yapılan yatırımlar değer ve yüzde olarak artsa da bunun toplam içerisinde çok düşük paya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan, 2006 öncesi, sabit sermaye yatırımları ile petrol sektörüne doğru yönelen faktör hareketliliğinin, 2006`dan sonra daha çok ticarete konu sektörler lehine arttığını söylemek mümkün olacaktır. Bu da, faktör hareketliliğinin petrol-dışı sanayi sektörüne yönelik olmasını önleyen bir etken olmaktadır.

1.4. GSYİH`da Ticarete Konu Olan ve Olmayan Sektörler

Ticarete konu olan sektörlerin petrol-dışı GSYİH`daki konumu ve petrol-dışı GSYİH`ya katkısı da konumuz açısından önemlidir. Bu kısımda, ticarete konu olan ve olmayan sektörler hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir. *Tablo 38`deki veriler incelendiğinde, petrol-dışı GSYİH`nın sektörler itibariyle durumu hemen görülebilir. Petrol-dışı sanayi ve tarım sektörleri olarak bilinen başlıca ticarete konu olan sektörlerin son üç yılda, petrol-dışı GSYİH`daki yüzde ağırlıklarının azaldığı görülmektedir. Petrol-dışı sanayi sektörü petrol-dışı GSYİH`nın 2006, 2007 ve 2008`de sırasıyla %10,3, %8,9 ve %8,4`ünü oluştururken, *Tablo 39`dan görüleceği gibi, aynı yıllarda GSYİH`nın %4,04, %3,2 ve %3,2`sini oluşturmuştur. Aynı şekilde, tarım sektörü, petrol-dışı GSYİH`nın 2006, 2007 ve 2008`de sırasıyla %18, %16,8 ve %15`ini oluştururken, *Tablo 39`daki verilere göre bu yıllarda sırasıyla GSYİH`nın %7,1, %5,6***

³²⁶Kutan and Wyzan (2005), s.244.

ve %5,7'sini meydana getirmiştir. *Tablo 38* incelendiğinde, ticarete konu olmayan sektörler içerisinde, inşaat, taşımacılık, iletişim ve hizmetlerin petrol-dışı GSYİH'da oransal büyüklüklerini korudukları anlaşılmaktadır. Yine *Tablo 39*'a göre, petrol-dışı sanayi ve tarım sektörlerinin yıllar içerisinde üretiminin değeri olarak arttığı gözlenmektedir. *Tablo 40* incelendiğinde ise, ticarete konu olan ve olmayan sektörlerin reel büyüme oranları görülmektedir. 2005 yılı hariç, ticarete konu olmayan sektörlerin görece olarak ticarete konu olan sektörlerden daha yüksek büyüme oranları sergiledikleri görülmektedir. Azerbaycan Merkez Bankası tanımlarına göre, hazırlanan *Tablo 40*'da ticarete konu olan sektörler, petrol-dışı sanayi ve tarım sektörlerini kapsamaktadır. Petrol-dışı sanayi sektörünün görece olarak daha az büyümesinin toplam üretimde bu sektörün payının düşmesine yol açabileceği, daha önce Rusya tecrübesinde yaşanmıştır. Aynı şekilde, ticarete konu olmayan sektörlerin görece olarak daha önemli olması, harcama etkisinin daha baskın olduğu şeklinde yorumlanmıştır³²⁷. Aşağıda konu ile ilgili yıllara göre ayrıntılı bilgi sunulmaktadır.

2006 yılında, petrol-dışı sanayi sektöründeki çıktı artışının, %56,4'ünü makine ve ekipman üretimi, %21,3'ünü mobilya sanayii, %9,1'ini metalurji, %4'ünü ise gıda endüstrisi oluşturmuştur. Bazı endüstrilerde ise üretimde gerileme yaşanmıştır. Dokumacılık ve giyim sanayi %17,1, taşıt ve taşımacılık araçlarında %11 oranında düşüş yaşanmıştır. Toplamda, petrol-dışı sanayide meydana gelen %9,3'lük büyüme oranının petrol-dışı GSYİH'ya katkısı %1,1 oranında olmuştur³²⁸.

³²⁷Oomes and Kalcheva (2007), s.17.

³²⁸NBA. (2006), s.23.

Tablo 38. Petrol-Dışı GSYİH'da Sektörlerin Payı (yüzde)

	2006	2007	2008
Sanayi	10.3	8.9	8.4
Tarım	18	16.8	15
İnşaat	19.2	19.4	19.5
Taşımacılık	13.6	11.4	13.2
İletişim	4.7	5.1	4.8
Ticaret	13	14.3	13.8
Hotellilik ve Restoran Hizmetleri	1.3	1.7	1.9
Sosyal ve diğer hizmetler	19.9	22.4	23.4
Toplam	100	100	100

Kaynak:Azerbaycan Merkez Bankası Yıllık Raporları 2006:21, 2007:21, 2008:19 verilere göre hazırlanmıştır.

Tablo 39. Petrol-Dışı Ticarete Konu Sektörlerin GSYİH'da Payı

	2006	2007	2008
Petrol-dışı (pd) GSYİH (milyon AZN)	7079.1	9533.9	15197.2
Sanayi (pd GSYİH'nın %'si)	10.3	8.9	8.4
Tarım (pd GSYİH'nın %'si)	18	16.8	15
Sanayi Üretimi (milyon AZN)	729.2	848.5	1276.6
Tarımsal Üretim (milyon AZN)	1274.2	1601.6	2279.6
Sanayi (GSYİH'nın %'si)	4.04	3.2	3.2
Tarım (GSYİH'nın %'si)	7.1	5.6	5.7
Toplam GSYİH (milyon AZN)	18031.7	26815.1	40137.2
Ticarete Konu Sektörlerin GSYİH'daki payı (%)	11.1	9.1	8.9

Kaynak:Azerbaycan Merkez Bankası Yıllık Raporları 2006, 2007, 2008, ve İstatistiki Bültenleri'ne göre hesaplama yapılmıştır.

2006 yılında altyapı yatırımlarının devam etmesi, ticarete konu olmayan sektörlerin, %15,9 oranında büyümesini sağlamıştır. Taşımacılık sektöründe meydana gelen %44'lük büyüme, petrol-dışı GSYİH'nın toplam büyümesine %5,3 oranında katkı yapmıştır³²⁹.

³²⁹NBA. (2006), s.23.

Tablo 40. Sektörler İtibariyle Reel Büyüme Oranları, (yüzde)

Yıllar	Ticarete Konu	Ticarete Konu Olmayan
2002	6.5	28.7
2003	9.8	19.4
2004	6.7	17.3
2005	10.3	7.4
2006	4.2	15.9
2007	5.4	13.8
2008	6.2	19.6
2009	12	4.9

Kaynak: The National Bank of The Republic Of Azerbaijan [NBA].*Annual Report 2006:* 19. *Annual Report 2007:* 21.*Annual Report 2008:* 19 - 21. *Annual Report 2009:* 22.

2007 yılında, tarım sektöründe gerçekleşen %4'lük büyüme oranının, öncelikli olarak hayvancılık sektöründe meydana gelen artıştan kaynaklandığı görülmektedir. Tarım sektöründe yaşanan %4'lük büyümenin toplam petrol-dışı GSYİH büyümesine katkısı % 0,7 olmuştur. Sanayide ise reel büyüme oranı, %24 iken, reel petrol-dışı sanayi büyümesi %7,9 oranında gerçekleşmiştir. Petrol-dışı sanayide meydana gelen büyümenin petrol-dışı GSYİH büyümesine katkısının ise, %0,8 oranında olduğu gözlenmiştir³³⁰.

2007 yılında, ticarete konu olmayan sektörlerin büyümesi %13,8 oranında gerçekleşmiştir. Özellikle ekonomide altyapı ve sosyal projelere yönelik yatırımlar sayesinde bu büyümenin gerçekleştiği görülmektedir. 2007 yılında hemen hemen bütün ticarete konu olmayan sektörlerde çift rakamlı büyüme oranları gerçekleşmiştir. Otelcilik ve restoran hizmetlerinin ticarete konu olmayan sektörler içerisinde en büyük oranda büyüme gerçekleştiren sektör olduğu görülmektedir. Bu iyileşme, toplam talebin kalitesinin yükseldiği, artan refahın ve gelişen turizm endüstrisinin belirtisi gibi kabul edilmiştir. İnşaat sektöründeki %16'luk büyümenin 2007 yılında, toplam petrol-dışı GSYİH'nın büyümesinin %2,9'unu gerçekleştirdiği görülmektedir. Ticarete konu olmayan sektörlerin petrol-dışı GSYİH'ya katkısının taşımacılıkta %1,9,

³³⁰NBA. (2007), s.21.

iletişimde %1,5, ticarete %2, otelcilik ve restoran hizmetlerinde %0,5, sosyal ve diğer hizmetlerde ise %1,1 olduğu görülmektedir. 2007 yılında, reel aylık ortalama ücret %27,6 oranında artarken, reel verimlilik %7,7 oranında artmıştır. Analizler şunu göstermektedir ki, verimlilik artışları daha çok, sanayi ve tarım sektörlerinde, sabit sermaye yatırımlarının gelişimi sonucunda olmuştur ki, bu da üretim/çıktı oranının ve tarımsal teknoloji düzeyinin yükselmesine yol açmıştır. Ücretlerin, emek verimliliğinin 3,6 katı kadar artmış olmasından dolayı, aradaki farkın, üretim maliyetlerinin yükselmesinin temel sebebi olduğu görülmektedir. Buna ilaveten 2007 yılında ithal enflasyonun da etkili olduğu görülmektedir. Özellikle, ticari ortak ülkelerdeki enflasyonun ağırlıklı ortalamasının %8,5 oranında olmasının, ithal enflasyona sebep olduğu görülmektedir³³¹.

2008 yılında petrol dışı sektörler incelendiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Öncelikle petrol dışı sektörün %15, 7 oranında büyüdüğü görülmektedir. Ticarete konu sektörler olan sanayi ve tarımsal üretimin sırasıyla, %4 ve %6 oranında yükseldiği gözlenmiştir. Ticarete konu olmayan sektörlerin büyüme rakamları çift haneli olmakla birlikte şu şekildedir: İnşaat, %36, turizm ve eğlence sektörü %35, iletişim % 28, ticaret %15,5, ve taşımacılık %13,5. Böylece, petrol-dışı GSYİH'nın oluşumunda, ticarete konu sektörlerin katkısı %23,4 iken, ticarete konu olmayan sektörlerin katkısı %76,6 olmuştur. Büyük ölçekli altyapı yatırımları ve sosyal projelerin uygulanmasından dolayı, ticarete konu olmayan sektörlerin toplamda %19,6 oranında büyüdüğü görülmektedir. İnşaat sektörü %36 büyüyerek, toplam petrol-dışı GSYİH'ya %6,6 oranında katkı yapmıştır. İnşaat, yurtiçi hizmetler ve iletişim ticarete konu olmayan GSYİH'nın %34,3'ünü sağlayarak, ticarete konu olmayan sektörün büyümesinin %8,4'ünü oluşturmuştur. Her üç kalemden meydana gelen artış, toplumun maddi refahını yükseldiğini yansıttığından dolayı önemlidir³³². Daha da ayrıntıya inilecek olursa, petrol-dışı sanayinin bileşenleri konusunda ortaya çıkan durum aşağıdaki *Tablo 41*'deki verilere göre değerlendirilebilir.

³³¹NBA. (2007), s.21.

³³²CBAR. (2008b), ss.19 - 21.

Tablo 41. Petrol-Dışı Sanayii Alt Sektörlerin Dağılımları (yüzde olarak)

	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Gıda ürünleri sanayi, içecek ve tütün dahil	70.5	53.5	51	50	47	58
Tekstil ve dokuma sanayi	3.3	2.28	2.9	2.1	2.3	2.2
Deri, deri ürünleri, ayakkabı	0.27	0.2	0.3	0.6	0.5	0.5
Kereste ve ahşap sanayi	0.19	0.43	0.5	0.7	0.5	0.3
Kağıt ve kağıt hamuru sanayi, yayıncılık	0.61	1.17	1.3	1.3	1.7	1.8
Kimya Sanayi	10.3	8.89	7.8	7.6	6.7	3.9
Lastik ve plastik ürünler sanayi	0.31	1.05	1.1	1.3	2.1	1.9
Diğer metal olmayan maden sanayi	2.33	6.05	6.6	9	11	13
Metallurji ve metal ürünleri	1.17	14.7	16	14	16	6
Makine ve donanım sanayi	3.43	1.64	2.4	3.5	3.6	2.8
Elektronik optik ve ekipman sanayi	1.09	1.16	1.4	1.7	1.7	2.3
Taşımacılık makine ve teçhizatları	5.82	7.38	7	6	6.3	7.1
Diğer sanayi	0.7	1.55	1.2	1.4	1.3	1.2
	100	100	100	100	100	100

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesinin verilerinden yararlanarak, yazar tarafından hesaplanmıştır. Petrol-dışı sanayi alt sektörleri içerisinde yer alan petrol rafineri sanayi ürünleri, toplam imalat sanayi hacminden çıkarılarak, petrol-dışı sanayi toplam üretimi elde edilmiştir.

Yukarıdaki *Tablo 41*'de Azerbaycan sanayii yapısını oluşturan alt sektörlerin yüzdesel dağılımları görülmektedir. Öncelikle, sanayi yapısının %50 oranında gıda sanayi üretimince gerçekleştiriliyor olması dikkatçektir. 2009 yılında global piyasalarda yaşanan daralmayı dikkate alarak, 2000 yılı ile 2008 yılının karşılaştırılması daha uygun olacaktır. Gıda ürünleri, diğer maden sanayi, makine ve donanım, kimya sanayi, metalurji ve taşımacılık makineleri 2000 yılında toplam sanayinin %93,5'ini oluştururken, 2008 yılında bu rakam %89,9 olarak gerçekleşmektedir. Öncelikle bu analiz şu anlama gelmektedir: sadece 6 alt sektör toplam sanayi üretiminin %90'ını gerçekleştirmeye devam etmektedir. Diğer taraftan, gıda sanayinin ağırlığının zaman içinde düşmesine rağmen 6 sektörün toplam payı oransal olarak hemen hemen aynı düzeyde kalmaya devam etmiştir. *Ek 10*'da görüleceği gibi, gıda sanayi üretimi 2000 yılı ile 2008 yılı karşılaştırıldığında toplam fiziksel üretim miktarının 1,6 kat arttığı görülmektedir. *Ek 11*'de verildiği gibi, içki sektöründen alkollü ve alkolsüz içecek üretimi 2000 – 2008 yılları arasında fiziksel olarak 3,8 kat artmıştır. Aynı dönem için

tütün ürünlerinin fiziksel üretim miktarının ise azaldığı görülmektedir. *Ek 12*'deki verilere göre, sigara üretimi artarken, tütün üretiminin yaklaşık 4 kat azaldığı görülmektedir. Diğer metal olmayan maden sanayiinde ise toplam üretimin arttığı görülmektedir. Bu sektördeki 6 kalemden, inşaat camı üretiminin durma noktasına geldiği anlaşılmaktadır. Diğer 5 kaleme ilişkin toplam üretimin arttığı görülmektedir. Söz konusu sektörün fiziksel üretim miktarlarına ilişkin veriler, *Ek 13*'de sunulmuştur. Dolayısıyla, Azerbaycan'da Hollanda Hastalığı kapsamında ve bu bilgilere göre sanayisizleştirme ("de-industrialisation") olgusunun değerlendirilmesi oldukça önem arz etmektedir. Özellikle, petrol rafinerisi ile ilgili sanayi üretiminin toplam petrol dışı sanayi üretiminden çıkarılıp, sanayinin geriye kalan alt sektörlerinin incelenmesi daha önce yapılmış ülke çalışmalarında da mevcuttur. Endonezya örneğinde, petrol dışı sanayi sektörünün zaman içerisinde GSYİH'ya katkısının yükselmesinin, petrol ürünleri ile ilgili sanayinin öneminin artmasından dolayı meydana geldiği belirlenmiştir. Toplam imalat sanayiinde önemli paya sahip olan petrol ürünleri üretiminin artmasının ise, piyasa şartlarından daha çok devlet politikasıyla oluştuğu sonucuna varılmıştır³³³.

Azerbaycan sanayiinin sektörlerinin yapısı, 2000 yılı fiyatlarıyla, *Tablo 42*'de verildiği gibidir. Endonezya tecrübesinden dikkate alınarak incelendiğinde, Azerbaycan'da petrol ürünleri ile ilgili sanayiinin toplam sanayi içerisindeki ağırlığının yüzde olarak azaldığı görülmektedir. Bu azalmanın, öncelikli olarak metallurji ve metal ürünleri sektörü ile taşımacılık, ulaşım makine ve teçhizatları üretimindeki artıştan kaynaklandığı görülmektedir. *Ek 9*'da da görüleceği gibi, metallurji sektöründe fiziksel üretim miktarı, hem alt sektörler, hem de toplam üretim olarak yükselmiştir. *Ek 14*'te ise makine ve ekipman imalatına ilişkin fiziksel rakamlar verilmiştir. Buna göre, makine ve ekipman imalatının fiziksel üretim miktarının arttığı çok belirgin bir şekilde anlaşılmaktadır. Diğer taraftan petrol ürünleri sanayiinde toplam fiziksel üretim miktarının da zaman içerisinde azaldığı görülmektedir. Petrol ürünleri içerisinde, toplam 7 kalemden 5'inin zaman içerisinde artış kaydettiği görülmektedir. Toplam üretim miktarındaki azalmanın akaryakıt üretiminin zaman içinde çok büyük oranda azalmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, akaryakıt daha çok termik santrallerde elektrik enerjisi üretimi için kullanılmaktadır. Zaman içerisinde,

³³³Warr (1986), s.307.

ekonomik etkinlik konusunda daha avantajlı olmasından dolayı, doğal gazın tercih edilir olması, bu üretim düşüşü konusunda bir açıklama olarak değerlendirilebilir.

Azerbaycan sanayi sektörünü değerlendirmek için *Tablo 42*, *Tablo 41* ve fiziksel miktarlar bir arada yorumlanarak konu ile ilgili sonuç elde edilmeğe çalışılacaktır.

Tablo 42. Azerbaycan Sanayii Sektörel Yapısı (yüzde olarak)

	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Toplam Sanayi	100	100	100	100	100	100
Maden Sanayi	53,5	55,2	61	65,5	64,3	70,1
İmalat Sanayi	31,3	32,8	29	26,8	28	23,2
Gıda Ürünleri (tütün ve içki dahil)	3,2	2,7	2,1	1,9	1,8	1,8
Tekstil ve dokuma sanayi	1,1	1,2	0,8	0,5	0,4	0,3
Deri, deri ürünleri, ayakkabı	0,1	0	0	0,03	0,02	0,03
Kereste ve ahşap sanayi	0,1	0	0	0,03	0,05	0,02
Kağıt ve kağıt hamuru sanayi, yayıncılık	0,2	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1
Petrol Ürünleri üretimi	18,4	12	9,4	8,4	8,5	7,4
Kimya Sanayi	3,4	3,7	3,2	1,8	2,1	1,3
Lastik ve plastik ürünler sanayi	0,1	0,1	0	0,04	0,03	0,03
Diğer metal olmayan maden sanayi	0,8	3	2,3	2,4	2	1,7
Metallurji ve metal ürünleri	0,4	3,2	2,7	2,1	2,4	1,1
Makine ve donanım sanayi	1,1	0,4	0,5	0,6	0,6	0,52
Elektronik, optik ve ekipman sanayi	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,1
Taşımacılık makine ve teçhizatları üretimi	1,9	5,6	7,1	8	9,3	8,4
Diğer imalat sanayi sektörleri	0,2	0,5	0,4	0,5	0,5	0,5
	31,3	32,8	29	26,8	28	23,3
Elektrik, doğal gaz ve su dağıtımı	15,2	12	10	7,7	7,7	6,7
	100	100	100	100	100	100

Kaynak: Azerbaycan Respublikası Devlet Statistika Komitesi [ARDSK], Senayenin Ümumi İqtisadi Göstergileri, <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2010/az/012.shtml> (Erişim tarihi: 27 Nisan 2011).

Öncelikle, petrol ürünleri üretiminin zaman içerisinde petrol-dışı sanayiide yüzdesel payının düşmesini değerlendirelim. Termik santrallerde enerji üretiminde akaryakıtın daha az kullanılmaya başlanması sonucunda, akaryakıt üretiminin azaldığı görülmektedir. Petro-kimya sanayii için benzinin azalması ise, Azerbaycan petro-kimya endüstrisinin oldukça geri teknoloji ile üretimini sürdürmesinden kaynaklanmaktadır. *Ek 7*'da da verildiği gibi, petrol ürünleri üretiminde geri kalan beş kalem olan, benzin,

kerozen, mazot (dizel), petrol koku ve petrol ziftinin toplam üretim miktarı 2000 yılında 3279 bin ton iken, 2008 yılında 5006 bin tona ulaşmıştır. Bu dönem içerisinde, benzin üretiminin yaklaşık 2,5 kat artması özellikle dikkat çekmektedir.

Azerbaycan'da şu anda iki petrol ürünleri arıtma tesisi mevcuttur. Ülke ekonomisinde petrol arıtma kapasitesinin toplam 442 bin varil/gün olduğu belirtilmektedir. 2008'te bu iki rafinerinin günlük 147 bin varil petrol rafinerisi üretimi gerçekleştirdiği görülmektedir. Yukarıdaki veriler, kapasite kullanım oranının yaklaşık %33 olduğunu göstermektedir. Her iki rafineri tesisinin modern teknoloji ile donatılmasına gerek vardır. 2008 de her iki rafineri toplam üretiminin %18'ini (26000 varil /gün) benzin oluşturmuştur. Benzin üretiminin %30'u ise ihraç edilmiştir. Benzin ihracatının büyük bir kısmı 2005 yılında imzalanan anlaşma uyarınca Gürcistan'a yapılmaktadır. Her iki rafinerinde üretilen akaryakıt (fuel oil), Azerbaycan'da termik santrallerde elektrik enerjisi üretimi için kullanılmaktadır. Azerbaycan, kapasitesi 300000 varil /gün olan yeni petrol rafinerisi kurmayı planlamaktadır. Bu yeni tesisle, ithal kimyasal ürünlere bağımlılığın da düşürülmesi hedeflenmektedir. Ayrıca yeni rafineri ile, şu anda yüksek standartların varlığından dolayı girilemeyen Rusya ve Avrupa Birliği pazarlarına da rafine petrol ürünlerinin satılması amaçlanmaktadır³³⁴.

Kapasite kullanım oranının yetersiz teknolojik durumu ve düşük düzeylerde seyretmesi sonucunda petrol ürünleri ihracatının önümüzdeki dönemde azalabileceği tahmin edilmektedir. Bu yüzden, kamu iktisadi teşebbüsü olan Azerkimya'nın, Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR'ın bünyesinde yönetilmesine karar verilmiştir. SOCAR'ın kapasite genişlemesine gideceği, rekabetebilirliği yükselteceği ve yeni imalat tesisleri kurarak sadece yarı-mal veya hammadde değil, aynı zamanda nihai mal üretmeyi de sağlayacağı beklenmektedir. Bu kapsamda, 2013'e kadar Azerbaycan petrol kimya endüstrisinin merkezi olan Sumgait bölgesinde teknopark kurulması amaçlanmıştır. Eylül 2008'de Azerkimya ile önde gelen petro-kimya şirketleriyle (ExxonMobil, Basell, KBR, Technip, Ineos, Thyssen Krupp ve Uhde) mutabakat metni (memorandum of understanding) ve gizlilik anlaşması (confidentiality agreement) imzalanmıştır. Bu anlaşmalarla, gelecek yedi sekiz yılda Sumgait'da üç

³³⁴BMI. (2011a), s. 43.

aşamada büyük çaplı petro-kimya kompleksinin kurulması amaçlanmıştır. Proje ile 19 fabrikanın kurulması ve plastik boru, inşaat malzemeleri gibi nihai ürünlerin üretilmesi planlanmaktadır. Bu tesisin kurulmasına 2009 yılında başlanmıştır ve 2012 yılında bitirilmesi hedeflenmektedir³³⁵.

Tablo 42'ye göre, kimya sanayiinin toplam petrol dışı sanayi içerisindeki payı, 2000 yılında %3,4 iken, 2008'de %2,1'e gerilemiştir. Petrol ürünleri üretimi dahil edilmediğinde ise, *Tablo 41*'in verilerine göre, petrol-dışı sanayiide kimya sanayinin payı 2000 yılında %10,3 iken, 2008'de %6,7'e gerilemiştir. *Ek 8*'deki verilerde kimya sanayiinde 2000 yılında toplam üretim 170 bin ton iken, 2008 yılında 193 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, yüzdesel gerilemenin, fiziksel üretim miktarlarında gerileme anlamına gelmediği anlaşılmaktadır. Ayrıntılara bakılırsa şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Azerbaycan petro-kimya endüstrisinde, etilen üretiminin 2007 yılından sonra düştüğü görülmektedir. Bu durum, vergi problemlerinden, elektrik ve hammadde maliyetlerinin artmasından dolayı, Azerkimya'nın etilen üretimini durdurmasından kaynaklanmaktadır. Bunun dışında, Azerbaycan petro-kimya endüstrisinde üretilen ürünlerin çoğunluğunun hammadde olduğu, nihai malların çok az olduğu görülmektedir. Genellikle hammadde veya yarı-mal şeklinde olan ürünler işlenilmesi için yurtdışına gönderilmektedir. Ülkenin petro-kimya üretimi konusunda avantajlı durumda olduğu belirtilmektedir. Azerbaycan'ın petro-kimya endüstrisinin Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra gerilediği görülmektedir. 1990'da sektörde 58 tür kimyasalın üretildiği görülmektedir. Ekonomide petro-kimya üreticisi Azerkimya, sübvansiyonla desteklenen elektrik enerjisi ve fiyat kontrolleri şeklinde var olan devlet desteğine bağlıdır. 2005 yılında kamu otoritesi, Azerkimya'nın dolaylı olarak finanse edilmesi ve ayrıcalıklı şekilde hammadde alımına son verince kurum zor durumda kalmıştır. Dolayısıyla, kamu sektörünün desteği olmadığı durumda kimya ürünleri imalatının gerileme yaşayacağı belirtilmektedir³³⁶.

Petrol-dışı sanayi üretim miktarları fiziksel olarak incelenirken, en çarpıcı verilerle tekstil, deri, deri ürünleri ve ayakkabı imalatı sektöründe karşılaşılmaktadır. *Ek 15*'te verilen fiziksel rakamlar incelendiğinde görülmektedir ki, 2000 – 2005 yılı

³³⁵BMI. (2011c), *Azerbaijan petrochemicals report Q2*, London, ss.10 – 27 .

³³⁶BMI. (2011b), *Azerbaijan petrochemicals report Q1*, London, ss. 22 – 24 .

arasında fiziksel üretim artarken, 2005 – 2009 yılları arasında fiziksel üretim azalmaktadır. Bu sektör içerisindeki toplam 9 kalemden, sadece deri ayakkabı ve işlenmiş ipek kumaş üretiminde istikrarlı bir fiziksel üretim artışı görülmektedir.

1.5. Dış Ticaretin Değerlendirilmesi

Azerbaycan Dünya Ticareti Örgütü üyesi olmadığı için ihracatçılar, DTÖ'nün çok taraflı korumasından yararlanamamaktadırlar. Dahası, bu ithalatla gelecek olan rekabeti önlediği için, ekonomik faaliyet çeşidinin de artmasına engel teşkil etmektedir³³⁷.

Azerbaycan Devlet Gümrük Komitesinin verilerine göre, Azerbaycan'ın ihracat yapısı aşağıda *Tablo 43*'te verilen şekilde bir görünüm arz etmektedir. Bununla birlikte, Azerbaycan'nın ihracat yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmesi açısından, ihracatı oluşturan kalemler, fiziksel miktarlar ve değer olarak, *Ek 5* ve *Ek 6*'da bu tezin kapsamına dahil edilmiştir.

³³⁷WB. (2009), s.102.

Tablo 43. Azerbaycan İhracat Yapısı (yüzde)

İhraç edilen ürünler	2003	2005	2006	2007	2008	2010
Ham petrol	70,07	51,04	60,40	53,05	92,49	86,53
Petrol ürünleri	15,35	25,07	23,63	27,55	4,30	6,02
Siyah metaller ve onlardan yapılan ürünler	1,09	1,02	1,03	1,27	0,48	0,53
Alkollü ve alkolsüz içkiler	0,16	0,22	0,30	0,35	0,04	0,07
Kimya sanayi ürünleri	1,97	3,03	3,03	1,54	0,23	0,22
Pamuk	1,29	0,93	0,61	0,52	0,03	0,02
Tütün ve tütün ürünleri	0,33	0,59	0,31	0,12	0,01	0,03
Demir-dışı metaller	1,04	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Çay	0,15	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Meyve Sebze	0,00	3,97	2,07	2,70	0,45	0,73
Bitkisel ve hayvansal yağlar	0,00	1,57	0,99	1,37	0,26	0,88
Alüminyum ve ondan yapılan ürünler	0,00	1,23	1,12	1,51	0,26	0,01
Diğer ürünler	8,56	11,32	6,51	10,02	1,45	4,95
Toplam	100,01	99,99	100,00	100,00	100,00	99,99

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Gümrük Komitesi, verilerine göre hazırlanmıştır. 2004 verileri 8 aylık olduğu için ve 2009 verileri yayınlanmadığı için verilememiştir.

<http://www.customs.gov.az/az/stat.html> (Erişim tarihi: 29.04.2011).

2005 yılında, petrol ve doğal gaz ihracatı 6,9 milyar dolar iken, 2006 yılında bu rakam 12,1 milyar dolar olmuştur. Bu da dış ticaret fazlasının 3,3 milyar dolardan 7,7 milyar dolara (GSYİH'nın %39'u) çıkmasına neden olmuştur. Dış ticarete, ithalatın 5,2 milyar dolar (GSYİH'nın %26'sı), ve ihracatın 13 milyar dolar (GSYİH'nın %65,6'sı), gerçekleştiği durumda dış ticaret hacminin 18,2 milyar dolar olduğu görülmektedir. Petrol ürünleri, toplam ihracatın %92'sini oluşturmuştur. Toplam 12 milyar dolarlık petrol ürünü ihraç edilirken, petrol rafinerisi ihracatı 1,6 milyar dolar, ham petrol ihracatı ise 10,4 milyar dolar olmuştur. 9,9 milyar dolarlık ihracat AIOC tarafından, 564,4 milyon dolarlık ihracat ise SOCAR ve diğer firmalar tarafından yapılmıştır. 9,9 milyarlık ihracatın, 1631,3 milyon dolarlık kısmı Azerbaycan'ın payı iken, 8,2 milyar dolarlık kısmı "Asrın Anlaşması" çerçevesinde yabancı uluslararası şirketlerin payı olmuştur. Ayrıca, petrol-dışı sektör, ihracatı %22,7 oranında artarak 939,3 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir³³⁸. 2009 yılında, Azerbaycan ihracat yapısının bileşenleri aşağıda Tablo 44'de sunulduğu gibi gerçekleşmiştir.

³³⁸NBA. (2006), s.29.

Tablo 44. Azerbaycan İhracat Yapısının 2009 yılı görünümü

	2009 İhracatı (Bin ABD Doları)	%
Canlı hayvanlar ve hayvansal ürünler	665.8	0
Bitkisel Ürünler	226126.2	1.5
Hayvansal ve Bitkisel Yağlar	128876.5	0.9
Hazır gıda ürünleri, alkollü ve alkolsüz içecekler, sirke tütün	170431.2	1.2
Mineral Ürünler	13644201.8	92.8
Kimya Sanayii Ürünleri	33682.2	0.2
Plastik, kauçuk, lastik ve ürünleri	60783.2	0.4
İşlenmiş deri, deri, doğal kürk, ürünleri	7838.6	0.1
Ağaç, yakacak odun, marangozluk ürünleri	3418.9	0
Tekstil malzemeleri ve ürünleri	45448	0.3
Ayakkabı, şemsiye, yapay çiçekler	159.2	0
Taş, alçı, çimento, asbest, mika, seramik ve cam ürünleri	1191.4	0
İnci, kıymetli taş ve madenler, ürünleri	24949.5	0.2
Yarı değerli metaller ve onlardan yapılmış ürünler	121198.9	0.8
Makineler, mekanizmalar, elektroteknik ekipman, aparat	29599.5	0.2
Kara ulaşım araçları, uçan, yüzen ulaşım araçları	171387.7	1.2
Diğer ürünler	12482.8	0
	14682441.4	99.8

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi,
<http://www.azstat.org/publications/azfigures/2010/az/018.shtml> (Erişim tarihi: 10.06.2010).

Petrol-dışı sektörün ihracatı, 2007 yılında 2006 yılına göre, %15 oranında artarak, 1164,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu artış, makine, demir ve demir olmayan metallerin ve tarım sanayi ürünlerinin ihracatının artması sonucu meydana gelmiştir. Halkın yaşam kalitesinde meydana gelen yükseliş ithalatın da artmasına neden olmuştur. İthal edilen tüketici mallarının büyüme oranı, %36,3, gıda ürünleri ithalatı %27,6 oranında yükselmiştir. 2007 yılında toplam 2535,6 milyon dolarlık tüketici malları ithal edilmiştir. Yatırım amaçlı makine ve ekipman, toplam ithalatın %17,6 sını ya da 1,1 milyar dolarını oluşturmuştur. İthal makinelerin %82'si uluslararası petrol ve doğal gaz anlaşmaları çerçevesinde yapılan yatırımlarca finanse edilmiştir. 2006 yılında, üretim amaçlı makine, donanım, kimyasal, demir ve demir olmayan ürünlerin ithalatının 2,4 milyar dolar olduğu görülmektedir³³⁹.

³³⁹NBA, 2007, s.31.

Tablo 45. Azerbaycan`da İhracatın Yapısı 2004 – 2009

İhracat Kalemleri	2004		2005		2006		2007		2008		2009	
	Tutar, mln. Dolar	Yüzde	Tutar, mln. dolar	Yüzde	Tutar, mln. dolar	Yüzde	Tutar, mln. Dolar	Yüzde	Tutar, mln. dolar	Yüzde	Tutar, mln. dolar	Yüzde
Toplam ihracat	3743	100	7649	100	13015	100	21269	100	30586	100	21097	100
1.Akarya kıt ve hammadde	3378	90	6975	91	12487	96	20430	96	29099	95	19385	92
- Petrol Ürünleri	3097	83	6618	87	11999	92	20039	94	28469	93	19136	91
- Diğer temel ürünler	282	7.6	356	4.7	488	3.8	390	1.8	630	2.0	248	1.2
2. Makine ve Ekipman	185	4.9	303	4.0	148	1.1	207	1.0	204	0.7	257	1.2
3. Tüketim Malları	174	4.6	350	4.5	356	2.7	556	2.6	581	1.9	594	2.8
4. Diğer Ürünler	6	0.2	21.4	0.3	23	0.2	76.5	0.4	703	2.3	860	4.1
- Doğal gaz	-	-	-	-	3.2	-	65.7	0.3	674.4	2.2	832	3.9

Kaynak: NBA, Annual report 2005: 35. NBA, Annual report 2007: 29. CBAR, Annual report 2009: 27.

2004 – 2009 döneminde, petrol dışı ihracat sektörleri incelendiğinde, görülmektedir ki, makine ve ekipman ihracatında büyük bir değişiklik yaşanmamıştır.

Yani başlıca petrol-dışı ihracat kalemi olan, makinecilik ürünlerinin, %1 civarında paya sahip olduğunun devam ettiği görülmektedir. Nitekim, 2007`de yayınlanan bir çalışmada, petrol-dışı ihracat ürünlerinin çok az değiştiği iddia edilmiştir. Aynı makalede, 2004`teki görece yüksek rakamın ise, Türkmenistan`a yapılan petrol kulesi satışının (oil rig) bir defalık etkisini gösterdiği belirtilmiştir³⁴⁰.

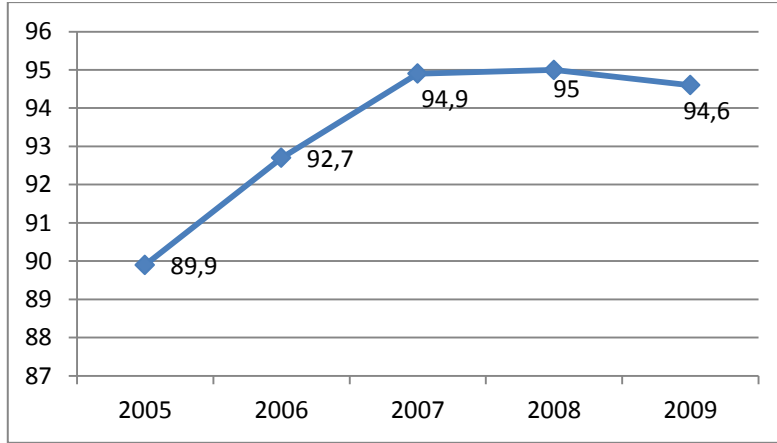
2007 yılında, 20 milyar dolar petrol ihraç edilirken, bu rakamın bileşiminde, petrol rafineri ürünleri ihracatı 1,7 milyar dolar, ham petrol ihracatı ise, 18,3 milyar dolar olmuştur. İhraç edilen ham petrolün 17,7 milyar dolarlık kısmı AIOC tarafından gerçekleştirilmiştir. 17,7 dolarlık ihracatın, 2,9 milyar doları Azerbaycan`ın payı iken, 14,9 milyar doları “Asrın Anlaşması” çerçevesinde yabancı hissedarların olmuştur. SOCAR ve diğer girişimler ise, 0,6 milyar dolarlık ihracat gerçekleştirmiştir<sup>341</sup>. “Asrın Anlaşması” (The Contract Of The Century), Eylül 1994`te Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev`in girişimleri sonucu, 8 ülkeden 13 uluslararası firma ile Hazar Denizi`indeki Azeri-Çirak-Güneşli yataklarının işlenmesi çerçevesinde imzalanan anlaşmayı ifade etmek için kullanılmaktadır.

2007 yılında, toplam ödemeler bilançosu fazlası, 2,9 milyar dolar olarak, GSYİH`nin %10`u olarak gerçekleşmiş ve önceki yıla göre, 1,7 kat artmıştır. Cari işlemler fazlası ise, 9,1 milyar dolar olmuş ve GSYİH`nin %31 oranına yükselmiştir. Daha önceki yılda olduğu gibi, petrol ve doğal gaz sektöründe fazla varken, petrol-dışı sektörde dış açık gerçekleşmiştir. Ülke, 2006 yılında, 10,4 milyar dolarlık petrol ihraç ederken, 2007 yılında 18,3 milyar dolarlık petrol ihracatı gerçekleştirmiştir. Böylece dış ticaret fazlası, 7,7 milyar dolardan, 15,2 milyar dolara yükselmiştir. Dış ticaret 27,3 milyar dolar olmuş ve geçen seneki düzeyinden %49,4 oranında daha çok gerçekleşmiştir. Mal ithalatı, 6 milyar dolar olmuş ve GSYİH`nin %20,5`ine eşit olmuştur. Mal ihracatı ise, 21,3 milyar dolar ve GSYİH`nin %72,1`i olmuştur. Dış ticaret fazlası, GSYİH`nin %51,6 olarak, 15,2 milyar dolara eşit olmuştur³⁴².

³⁴⁰ Economist Intelligence Unit [EIU] (2004), *Country report: Azerbaijan*. London, s.29`dan aktaran O`Lear (2007), s.210.

³⁴¹ NBA. (2007), s.29.

³⁴² NBA. (2007), s.27.

Şekil 8. Azerbaycan İhracatında Petrol Sektörünün Payı (yüzde).

Kaynak:Central Bank of Azerbaijan[CBAR], *Statistical bulletin*, 12/2010, 06/2006.

Son sekiz yılda, Azerbaycan petrol-dışı ihracatıTablo 43'ten incelendiğinde görülmektedir ki, petrol-dışı ihracat hacmi, 2000'de pamuk, makine ve kimyasal ürünler, 2001'de pamuk, makine ve kimya ürünleri, 2003'te pamuk, kimya ürünleri, makine ürünleri, 2004'te kimya ürünleri, demir ve demir olmayan metaller ve pamuk ihracatı, 2005'te tarım ve kimya sanayi ürünleri, 2006'da makine ve kimya ürünleri, demir ve demir olmayan metaller ile, tarım ürünleri, 2007'de, makine ihracatı, demir ve demir olmayan ürünler, tarımsal endüstri ürünleri, 2008'de kimya ürünleri ile demir ve demir içermeyen metallerin ihracatında meydana gelen artış sayesinde olmuştur³⁴³. Petrol sektörününŞekil 8'de görüldüğü gibi toplam ihracat içinde payının artmasına rağmen, dış ticaret yapısı incelendiğinde görülmektedir ki, 10 yıl önceki ihracat yapısının hala sürdürülmektedir.

1.6. Reel Döviz Kuru

Dünya Bankası'na göre, petrol gelirlerinden dolayı reel döviz kuru değerlendirilmesinin önlenmesi için, teorik olarak olsa da, pratik olarak mümkün olmayacak

³⁴³CBAR (NBA), *Annual reports*. 2000 s.17, 2001, s.17, 2003, s.15, 2005, s.23, 2004, s.17, 2006, s.31, 2007, s. 31, 2008, s.25.

iki temel yol mevcuttur: Bunlar, petrol gelirlerinin Amerikan doları olarak yurtdışında tutulması, diğeri ise, petrol gelirlerinin yalnızca ithal malların finansmanı için kullanılmasıdır. Azerbaycan'daki reel döviz kuru değerlenmesi yaşanmasının çeşitli nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Petrol fonundan Hazine'ye yapılan transferler,
2. AIOC, gelir vergisinin Amerikan doları bazında ödenmesi,
3. SOCAR'ın döviz gelirleri,
4. KIT'nin açık veya örtülü devlet garantisi altında dış borçlanması,
5. Ticari bankaların dış borçları.

Azerbaycan'da petrol dışı reel efektif döviz kurunun Ocak 2005 – Nisan 2008 tarihleri arasında, %26 oranında değer kazandığı görülmektedir. Sabit kur politikası izlenmesinden dolayı, enflasyon oranının bu dönemde yükseldiği görülmektedir. Enflasyon oranının 2007 yılı için %19,7 olurken, 2008 yılı için %15.3 oranında gerçekleşmiştir³⁴⁴.

Uluslararası mal fiyatlarında meydana gelen düşüşler sonrasında, 2009 yılında toplam ihracat %30 oranında düşmüştür. Petrol dışı ihracat yüzde 22 düzeyinde düşmüştür, ama pazar payının kaybedildiği konusunda herhangi bir belirgin kanıt bulunmamaktadır. Ülkeye gönderilen, işçi dövizlerinde de meydana gelen azalışlarla birlikte, ihracatta meydana gelen düşüş, cari işlemler fazlasını GSYİH'nın %35'inden %25'ine indirmiştir³⁴⁵.

Bugün gelinen noktada, Azerbaycan için petrol fonu kaynaklarından yararlanılarak bir kalkınma bankası kurulması fikri öne sürülmüştür. Böylece sözkonusu banka aracılığıyla, petrol-dışı sektöre kullanılacak krediler petrol-dışı sektörün gelişimini teşvik edecektir³⁴⁶. Bunun dışında petrol gelirlerinin daha fazla harcama yapılmak için kullanılması yerine, petrol-dışı sektördeki vergi oranlarının azaltılması için kullanılabilir. Petrol ihracatçısı ülkelerin tecrübesi göstermektedir ki, reel döviz kurunun bir dereceye kadar değerlenmesi kaçınılmazdır. Böylece, petrol gelirleri toplumun bütün kesimleri ile bölüşülürken, vergilerin azaltılması, reel döviz kuru

³⁴⁴ WB. (2009), s.53.

³⁴⁵ IMF. (2010a), s. 4.

³⁴⁶ Kalyuzhnova (2006), s.606.

değerlenmesinden dolayı, petrol-dışı sektörlerin rekabet edebilirliğinde oluşan baskının yumuşatılması işlevini de görecektir. İlaveten, petrol gelirlerinin aşırı şekilde harcanmasının önüne geçilecektir³⁴⁷.

Azerbaycan Ekonomik Kalkınma Bakanlığı'na bağlı Ekonomik Reformlar Bilim ve Araştırma Enstitüsü³⁴⁸’nden aldığımız reel döviz kuru aşağıda *Tablo 46*’da bilgi sunması açısından verilmiştir. *Tablo 46*, 1995 yılı Aralık ayı baz alınarak aylık periyotta hesaplanmıştır. 13 en büyük dış ticaret ortağı ülkenin ulusal paralarından oluşan sepet karşısında, manatın reel döviz kurunun gösterdiği gelişim seyri rahatlıkla izlenebilir. Sepet oluşturulurken, ülkelerin Azerbaycan ihracatında var olan ağırlıkları dikkate alınmıştır. Öncelikli olarak, toplam ticaret hacmi dikkate alınarak hesaplanan reel döviz kuru, ihracat ağırlıklı reel döviz kuru başlığı altında verilmiştir. Daha sonra, petrol dışı ihracatta ülkelerin ağırlıklıkları dikkate alınarak, oluşturulan sepet karşısında reel döviz kuru tekrar hesaplanmıştır³⁴⁹ (1 Azerbaycan manatı = Önemli ticaret ortakları ulusal paralarından oluşan sepet). Bu hesaplanan endeks, petrol-dışı ihracat ağırlıklı reel döviz kuru başlığı altında sunulmuştur. Böylece petrol-dışı ihracatta dış ticaret ortaklarının ulusal paraları karşısındamanatın değerlendirilip değerlendirilmediği araştırılmıştır. Endeks değerinde meydana gelen artış, manatın değerlendirilmesi olarak kabul edilecektir. Genel olarak bakıldığında her iki reel döviz kurunda değerlendirilmenin meydana geldiği açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle kazanç patlamasının başladığı 2004 yılından sonra, manatın her iki endeks değerinin yükseldiği, yani manatın değer kazanması belirgin şekilde gözlenmektedir.

³⁴⁷J.Wakeman-Linn vd. (2004), s.28.

³⁴⁸İktisadi İnkişaf Nazirliyi, İktisadi İslahatlar Elmi-Tedgigat İnstitutu (www.ier.az).

³⁴⁹Reel döviz kuru = nominal döviz kuru * (yurtiçi CPI / yabancı CPI)

Tablo 46. İhracat Ağırlıklı Reel Döviz Kuru

	İhracat Ağırlıklı Reel Döviz Kuru	Petrol Dışı İhracat Ağırlıklı Reel Döviz Kuru
1995:12	100	100
2004Ç1	86,8	72,9
2004Ç2	86,9	73,2
2004Ç3	85,2	71,8
2004Ç4	85	72,3
2005 Ç1	89,2	72,7
2005 Ç2	94,3	73,8
2005 Ç3	94,7	74,2
2005 Ç4	99,8	76
2006 Ç1	102,6	76,2
2006 Ç2	100,6	77,1
2006 Ç3	101,8	76,9
2006 Ç4	103,3	78
2007Ç1	111,9	82,6
2007 Ç2	109,9	80,2
2007 Ç3	108,6	79,3
2007 Ç4	110,3	80,2
2008 Ç1	111,8	82,1
2008 Ç2	118,2	85,9
2008 Ç3	126,4	89,7
2008 Ç4	140,1	100,2
2009 Ç1	144,9	108,7
2009 Ç2	132,6	97,6
2009 Ç3	130,8	97,7

Kaynak: Azerbaycan Ekonomik Kalkınma Bakanlığı,
Ekonomik Reformlar Bilim ve Araştırma Enstitüsü verileri, 2009.

Diğer taraftan, her iki reel döviz kuru endeksiyle, petrol-dışı ihracat arasında kurulan ekonometrik modellerin anlamlı çıkmamasından dolayı, reel döviz kurundaki değerenmenin, petrol-dışı ihracatın rekabetedebilirliğini düşürmesi konusunda kesin bir bulguya ulaşılammıştır. Aynı zamanda, petrol-dışı ticarete konu olan GSYİH ile petrol-dışı ihracat arasında da anlamlı bir ekonometrik ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Dünya Bankası'na göre, dış ticaret fazlası ve hızlı büyüme, önemli ticari ortakların devalüasyona gitmesi reel döviz kurunun değer kazanmasına neden olmuştur. CPT'ye göre hesaplanan reel döviz kuru 2001 – 2004 yılları arasında değer kaybettikten sonra, 2005 – 2008 yılları arasında değer kazanmıştır. Diğer taraftan, 2007 yılında manat, Amerikan doları karşısında, %2,9 oranında değer kazanırken, önemli ticaret ortaklarının para birimleri karşısında değer kaybetmiştir. Azerbaycan ulusal para birimi manat, Euro karşısında %7,5, Türk Lirası karşısında %16,4, Kazak tengesi karşısında %1,4 ve Rus rublesi karşısında, %1,4 oranında değer kaybetmiştir³⁵⁰.

1.7. Ekonometrik Analizler

Özellikle 2001 yılından sonra Azerbaycan'da veriler konusunda olumlu gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Merkez Bankası bu konuda öncü rol oynamaktadır. 2001 yılında Merkez Bankası aylık istatistiki bülteni 27 sayfa iken, 2006 yılının ortasından itibaren bültenin 54 sayfaya çıktığı görülmektedir. Yine Merkez Bankasının yıllık raporu 2000 yılında 144 sayfa iken, 2006'da 212 sayfa olduğu görülmektedir. Bunun dışında kurumsal kapasite geliştikçe verilerin kalitesinin, sıklığını ve detaylarının arttığı görülmektedir. Bu, zaman serileri analizi yapılması açısından ileride kullanıcılara daha iyi ekonometrik tahmin yapma imkanı sağlayacaktır.

1.7.1. Literatür

Azerbaycan ekonomisini Hollanda Hastalığı kapsamında ekonometrik anlamda değerlendiren ilk kaydadeğer çalışma, 1995 – 2001:3Ç dönemini kapsamaktadır. Hollanda Hastalığı'nın daha çok parasal yönünü araştıran çalışmada, istatistiki veri ve yeterli sayıda gözlem sayısının olmaması özellikle belirtilmiştir. 1994'ten sonra hükümetin başarıyla uyguladığı enflasyonu düşürme politikasından dolayı, para arzının kontrol edilebildiği ve böylece Hollanda Hastalığı karşısında her hangi bir kırılganlık belirtisine rastlanmadığı sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan, petrol-dışı sanayi sektöründe analize konu olan dönem itibariyle düzenli bir düşüşün yaşanması ise, yerli

³⁵⁰WB.(2009), s.20.

ve yabancı yatırımcıların ekonomiye güveninin azalması şeklinde açıklanmıştır. Özellikle, oldukça gelişmiş ve emek-yoğun tarım sektörünün (pamuk, şarap, tütün, hububat), Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarının %20'si içerisinde yer alması burada önemli etkindir. Bunun sonucunda, Azerbaycan'da tarım üretimi 1995 ve 1997 yılları arasında, % 7 ve %6.1 oranında gerilemiştir. Dolayısıyla, olası bir savaş tehlikesi karşısında yabancı ve yerli yatırımcıların, petrol-dışı sektörlerde yatırım yapma eğiliminde olmadıkları belirtilmiştir. Bunun yerine kısa dönemde daha kârlı olan petrol sektörünün tercih edildiğine vurgu yapılmıştır³⁵¹.

2001 – 2007 Azerbaycan ekonomisini kapsayan diğer bir çalışmada ise, ticarete konu olmayan sektörlerin genişlemesine özellikle vurgu yapılmıştır. Petrol sektöründen kaynaklanan kamu harcamalarının, Hollanda Hastalığı kapsamında “harcama etkisi”ni beslediğinden bahsedilmiştir. Ekonomide ortalama ücret düzeyinin yükselmesinden ve ticarete konu olmayan sektörlerde fiyat artışından kaynaklanan reel döviz kuru değerlenmesinin 2004'ten itibaren gözlemlendiğine dikkat çekilmiştir³⁵².

1.7.2. Petrol Gelirleri – Bütçe Harcamaları

Petrol Fonu kurulmasındaki temel amaçlardan bir tanesi, maliye politikası ile petrol fonu arasındaki bağlantının zayıflatılması ya da tamamen izole edilmesidir. Böylece, ekonominin mevcut tüketim kapasitesini (absorption capacity) aşan petrol gelirlerinin, reel döviz kurunun değerlenmesine yol açması engellenmeye çalışılmaktadır. Kısaca Hollanda Hastalığı kapsamında ortaya çıkan harcama etkisinin kontrol edilmesi, petrol gelirlerinin nasıl yönetildiğine oldukça bağlıdır.

Petrol gelirlerinin maliye politikasında genişlemeye yol açmasını kontrol etmenin çeşitli nedenleri var. Birincisi, gelecekte adil gelir dağılımının sağlanmasıdır ve bugün daha fazla petrol geliri harcanmasının gelecek nesillerin harcamasının düşmesine neden olacaktır. İkinci neden, makroekonomik istikrarın korunmasıdır. Petrol fiyatındaki aşırı oynaklık, kamu harcamaları aracılığı ile reel döviz kuru ve enflasyona yansiyacaktır.

³⁵¹E.Gahramanov and L.S. Fan (2002). The ‘Dutch Disease’ in Caspian region: the case of Azerbaijan Republic. *Economic Studies*, 5 (10), s.15 – 17.

³⁵²Hasanov (2010), s.1.

Diğer bir neden ise, harcama etkinliği konusunda dikkatli olunması gereğidir. Kamu harcamalarının sürdürülebilir olması ise, burada başka bir neden belirtilebilir³⁵³. 2004 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanının fermanı (kanun) da bu yüzden petrol gelirlerinin ancak sabit bir oranının harcanmasını öngörmektedir³⁵⁴.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın Uzun Dönem Petrol Gelirlerini Yönetme Sistemi ile başladığı uygulamaya, petrol gelirlerinin kullanımı ile ilgili olarak, mali kural getirerek, bu yöndeki gelişimi daha da güçlendirebilir. Özellikle burada harcama tavanının getirilmesi ile ilgili uygulamaların gündeme gelmesi, petrol gelirlerinin yönetilmesi açısından önem arzedecektir³⁵⁵.

Kamuda iç kontrol mekanizmalarının olmasına rağmen, bütçe kanunu sürecinin kamuoyuna daha açık hale getirilmesi gerekmektedir. Burada, Parlamento tarafından onaylanan bütçenin tamamının ve kamu yatırım programının yayınlanması, kamunun mali sorumluluğunu ve kamu harcamalarının etkinliğini daha da güçlendirmesi açısından önemlidir. Azerbaycan bütçeyle ilgili toplam rakamları yıllık olarak yayınlamaktadır (gelirler ve harcamalar olarak). Bütçe ile ilgili verilerin yayınlanması, politika yapıcılar, dış analizciler ve genel toplum için yararlı olacaktır. Yayınlanacak bilgiler, konsolide bütçe (üç aylık), reel ücret (aylık), reel ithalat (aylık), ihracat (aylık) ve petrol-dışı özel sektör yatırımlarını (üç aylık) içermelidir. Artan veri kamunun ve özel sektörün ekonomiyi denetlemesini güçlendirecektir³⁵⁶.

IMF tarafından yapılan çalışmada, Norveç Petrol Fonu (Norway Government Pension Fund-Global), genelde örnek olarak sunulmaktadır. 2007 itibarıyla, 373 milyar dolarla Norveç GSYİH'sının %100'üne kadar yaklaşan Norveç Petrol Fonu, aktif büyüklüğünden dolayı dünyadaki en büyük ve hızlı büyüyen fonlardan biri olarak gösterilmektedir. Norveç Petrol Fonu'nun özel önemi ise petrol gelirlerinin nasıl harcanacağı konusunda açık maliye kuralının var olmasıdır. Bu maliye kuralına göre, petrol-dışı yapısal genel devlet bütçesi açığının Fon'daki varlıkların %4 civarında

³⁵³ WB. (2009), s.55.

³⁵⁴ WB. (2009), s.57.

³⁵⁵ WB. (2009), s.67.

³⁵⁶ WB. (2009), s.68 - 71.

olacağı 2001 yılından itibaren karara bağlanmıştır. %4 oranı, petrol fonundaki varlıkların uzun dönem getirisi olarak kabul edildiğinden, bu kural fon reel sermayesinin tasarruf edileceğini ve sadece getirisinin harcanacağını da net bir şekilde ortaya koymuştur. Dahası, Norveç'in nüfusunun yaşlanmasından dolayı, fonun kaynaklarının gelecekte daha önem kazanacağı gözlenmektedir. Bu yüzden önceden ismi Petrol Fonu iken, daha sonra değiştirilerek Norveç Devlet Emeklilik Fonu – Global (Norway Government Pension Fund-Global) haline getirilmiştir³⁵⁷.

Petrol-dışı bütçe açığının optimal olarak kullanılabilmesi için, ülkeye özgü şartların da özellikle dikkate alınması gerekmektedir. Bu durumda, geleneksel politika araçlarının büyük miktarda petrol gelirleri karşısında yeniden düzenlenmesi gerekecektir. Orta vadede petrol dışı sektörlerin gelişiminin desteklenmesi için kapsamlı ve koordineli politikaların uygulanması şarttır. Parasal araçların doğal kaynak gelirlerini yönetmekteki sınırlı kapasitesinden dolayı, özellikle orta vadede ekonomik istikrarın sürdürülmesi konusunda asıl ağırlık maliye politikasının etki alanında olacaktır. Kamu borç senetlerinin küçük hacminden ve merkez bankası bonoları için sığ para piyasalarının varlığından dolayı, yüksek miktarda petrol gelirlerinin harcanması durumunda, sterilizasyonun başarılması oldukça zor olabilir. Yukarıda belirtilen koşullardan dolayı, açık piyasa işlemlerinin yakın gelecekte etkili olması mümkün gözükmemektedir. Bu yüzden makro-ekonomik istikrarın sürdürülmesi için maliye politikası etkin bir şekilde yönetilmelidir ki, reel döviz kuru değerlendirilmesi önlenesin³⁵⁸.

Devlet bütçesi dikkate alındığında, petrol-dışı bütçe dengesi, petrol üreticisi ve ihracatçısı ülkeler için yararlı bir ölçü olarak yer almaktadır. Bu ölçü, petrol gelirleri ile finanse edilen ekonomik faaliyetin miktarını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Kısa dönem açısından, petrol-dışı bütçe dengesi, kamunun ekonomide olan toplam talebini ifade eden bir göstergedir. Kamu sektörü petrol gelirlerini harcamak istediğinde, toplam bütçe dengesi bozulmadan ve ekstra vergi yüküne yol açmadan, bu amacını gerçekleştirebilir. Yüksek kamu harcamaları, talepte baskılar yaratmakla birlikte, ithalat

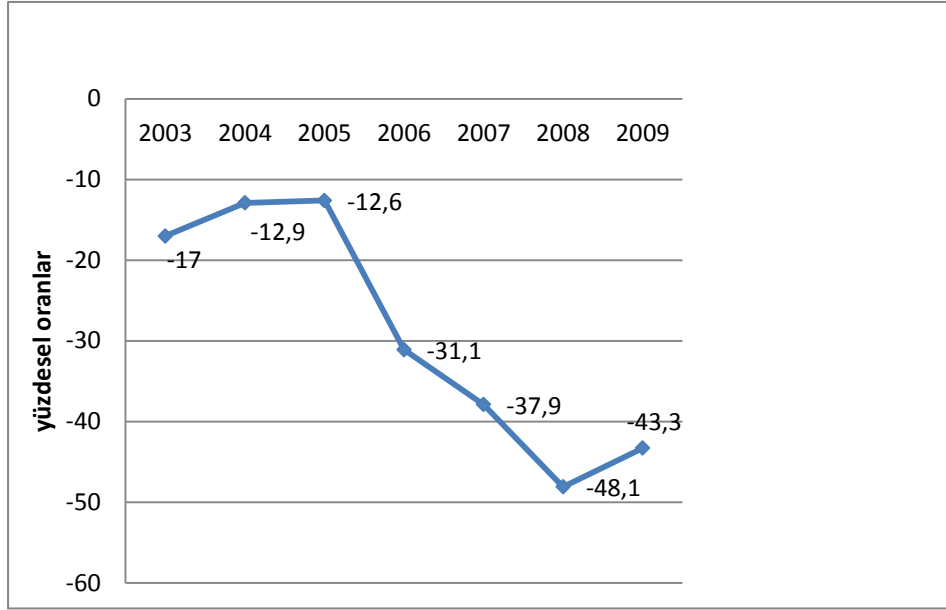
³⁵⁷D.Velculescu (2008). Norway's oil fund shows the way for wealth funds. *IMF Survey Magazine*, s.3. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2008/POL070908A.htm> (Erişim tarihi: 22.07.2010).

³⁵⁸J. Wakeman-Linn vd. (2004), s.24 - 26.

talebinin de artmasına neden olacaktır. Bu eğilim, petrol-dışı bütçe açığına neden olurken, petrol fiyatlarında volatilité karşısında sürdürülebilir değildir. Petrol-dışı bütçe açığı mali kırılganlık için de bir ölçüt olarak yükselen petrol fiyatları döneminde arttırılan harcamaların, petrol fiyatlarının düşmesi durumunda zorlu ayarlama problemleri doğuracağını göstermektedir³⁵⁹.

Aşağıda, Şekil 9`da Azerbaycan ekonomisi için petrol-dışı bütçe açığı görölmektedir. Yıllar içerisinde, petrol dışı bütçe açığının, petrol dışı GSYİH`ya oranının da yükseldiğı görölmektedir. Özellikle, şunu belirtmek gerekmektedir ki, daha önce de söylendiğı gibi, kazanç patlaması yaşayan ekonomiler için petrol dışı bütçe açığının gelişim trendi önemli bir gösterge olarak kabul edilebilir. Bu oranın, Azerbaycan ekonomisinde yükselmesi ve son yıllarda önemli oranda değişim göstermesi kalkınmanın finansmanı sonucu ortaya çıkan olağan bir tablodur. Şöyle ki, Azerbaycan`ın kalkınma için altyapı harcamalarında bulunmadığı bir durumda, petrol dışı bütçe açığının bu denli yüksek düzeyde seyretmeyeceğı sonucuna varılabilir. Bu ise, gelişmekte olan bir ülke için tercih edilir bir seçim değildir.

³⁵⁹ S.Barnett and R.Ossowski (2002). Operational aspects of fiscal policy in oil-producing countries. *IMF Working Paper*, WP/02/177: 1 – 35.

Şekil 9. Petrol Dışı Bütçe Açığı / Petrol-dışı GSYİH (yüzde)

Kaynak: CBAR, Statistical bulletin 12/2009a. IMF, Country report No. 08 / 214, July 2008: 25. IMF, Country report No.07/191, June 2007b: 27.

Bilindiği gibi, bir çok petrol ihracatçısı ülkede olduğu gibi, Azerbaycan`da da petrol gelirlerinin büyük bir kısmı devletin payına düşmektedir. Dolayısıyla, devlet yönetiminde kalan petrol gelirleri nasıl yönetilirse, bu aynı zamanda, harcama etkisinin yönetimi ile aynı anlama gelecektir. Bu tezin kapsamında, daha önce de anlatıldığı gibi, kaynak dağılım etkisinin nisbi olarak oldukça çok düşük düzeylerde kalması, Hollanda Hastalığı belirtilerinin ortaya çıkmasını engelleme açısından, harcama etkisine odaklanmayı daha da önemli kılmaktadır. Petrol Fonu kaynaklarının, bütçe harcamalarının finansmanı için giderek artan öneme kavuşması, harcama etkisinin şiddetini daha da arttırmaktadır. Bu harcamalar, uzun dönemde, ekonomik faaliyet türlerinin ve ihracat kalemlerinin petrol dışı sektörlere doğru çeşitlendirilmesi oranında makul uygulamalar olarak kabul edilebilir. Bu da bütçe harcamalarının bileşimine bakılarak anlaşılabilir. Nitekim, son yıllarda, bütçe harcamalarının cari kamu tüketiminden daha çok yatırım harcamalarına ve altyapı yatırımlarına yönlendirilmesi, bu harcamaların uzun dönemli etkileri konusunda olumlu ipuçları sunmaktadır. *Tablo 48*`teki verilerden de görüldüğü gibi, Azerbaycan için sabit sermaye yatırımlarında,

kamu sektörünün payı 2006, 2007, 2008, 2009 yıllarında sırasıyla %14.2, %42.6, %52, %57,2 olarak gerçekleşmiştir.

Harcama etkisinin, kapsamında değerlendirilecek diğer kalemler ise, fon kaynaklarının Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi sonucu zor durumda kalan ülke vatandaşları yararına ve BTC (Bakü – Tiflis – Ceyhan) boru hattının inşaatı için harcanması şeklinde olmuştur. Fonun bütçe dışı harcama kalemleri incelendiğinde özellikle bu iki kalem göze çarpmaktadır. BTC boru hattı, bugünkü petrol fonunun oluşmasına en önemli katkıyı yapan yatırımdır. BTC boru hattı ile, Azerbaycan petrol ihracatını hızlı bir şekilde arttırmış, hem ekonomik büyüme, hem de parasal gelir kaynağı elde etmiştir. Diğer bir ifade ile, BTC boru hattı inşa edilmeseydi, bugünkü Petrol Fonu olmayabilirdi³⁶⁰. BTC boru hattının varlığı durumunda ise, fonun varlıkları hızla artarak, 2001'deki 500 milyon dolar düzeyinden, 2009'daki 15 milyar dolarlık düzeye ulaşmıştır³⁶¹. Savaş yüzünden topraklarını terk etmek zorunda kalan Azerbaycan vatandaşları için devletin yapmış olduğu sosyal yatırımlar da Azerbaycan yönetiminin ivedilikle çözüm bulması gereken bir konu olduğu için, buraya özellikle dikkat edilmiştir.

Azerbaycan'ın petrol fonunda biriktirdiği servetin harcanması ekonomik kalkınma açısından önemlidir. Şöyle ki, Azerbaycan, geçiş döneminin ilk on yılını geride bıraktıktan sonra elde ettiği petrol gelirleriyle, ekonomik kalkınma için yatırım yapmak durumu ile karşı karşıya kalmıştır. Kalkınma harcamalarını devlet bütçesinin olanakları ile yapmak mümkün olmamıştır. Bu durumda, Azerbaycan hükümeti, petrol gelirleri kullanma ile uluslararası organizasyonlardan kredi alma seçenekleri ile karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla burada daha sonra faiz ödemeleri de dahil, petrol gelirleri ile ödenmesi gereken borç ortaya çıkmaktadır. Ya da bunun yerine ekonominin ihtiyaçlarının karşılanması için şimdiden petrol gelirlerinin kullanılması seçeneği mevcuttur. Bu resmi borçlanmanın maliyetine bağlı olacağı gibi, diğer taraftan, fon kaynakları ile uluslararası yatırım yapılması sonucu elde edilecek getiri ile yurtiçi ekonomi için yapılacak altyapı yatırımlarının uzun dönemli getirilerinin karşılaştırılması

³⁶⁰Kalyuzhnova (2006), ss. 604.

³⁶¹State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan [SOFAZ] (2001, 2009), Annual reports.

söz konusu olacaktır. SOCAR'ın BTC'deki payının petrol fonu kaynaklarından yararlanılarak ödenmesi de bu çerçevede kabul edilebilir. Özellikle gelecekteki zenginliği ve BTC projesinin gerçekleşmesine bağlı olan Azerbaycan ekonomisi için, BTC projesi için petrol fonu kaynaklarından yararlanılarak yapılan yatırımın stratejik açıdan sağduyulu bir karar olduğu sonucuna varılabilir³⁶². 27 Eylül 2004 tarihinde Cumhurbaşkanı yayınladığı “Petrol Gelirlerinin Uzun Dönemde Yönetilmesi için Strateji” başlıklı fermanı (kanun) ile petrol kazancının en yüksek düzeye ulaştığı dönemde, petrol gelirlerinin en az %25'i gelecek nesiller için tasarruf edilecektir³⁶³. Azerbaycan Cumhurbaşkanı tarafından yayımlanan kanunda, petrol ve doğal gaz gelirlerinin geçici olduğuna vurgu yapılmış, makroekonomik istikrarın korunması, şimdiki toplumun refah düzeyinin yükseltirken, gelecek nesiller için tasarruf yapılması, petrol dışı sektörün desteklenmesi ve dengeli kalkınmanın benimsenmesi için uzun dönemli stratejinin belirlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Strateji 2005 – 2025 yıllarını kapsamaktadır. Burada makro ekonomik istikrarın korunması gerektiği prensibine bağlı kalınarak, petrol dışı sektörün, bölgesel kalkınmanın, küçük ve orta boy işletmelerin, yoksulluğun azaltılması ve beşeri sermayenin geliştirilmesi gibi öncelikli konulara yönelik adımların atılacağı konusu hedeflenmiştir³⁶⁴.

1.7.2.1. Petrol gelirleri – bütçe harcamaları ilişkisinin önemi

Daha önce, Azerbaycan örneğinde, petrol gelirleri ile bütçe harcamaları arasındaki ilişkinin özellikle petrol-dışı bütçe açığını arttırması bakımından önemine değinilmişti. Zaman içerisinde, petrol-dışı bütçe açığının giderek artmasından dolayı, bu eğilim bütçe harcamaları ile petrol gelirleri arasındaki ilişkinin güçlenmesi şeklinde kendini gösterecektir. Özellikle, petrol ve doğal gaz sektöründe faaliyet gösteren firmalara getirilen vergi muafiyetlerinden dolayı, Azerbaycan, önemli ölçüde vergi gelir kaybı ile karşı karşıya kalmaktadır.

³⁶²Kalyuzhnova (2006), ss. 603 - 604.

³⁶³K. Aslanlı (2010). Oil and gas revenues management in Azerbaijan: Crude dependence and its consequences. *Caucasus Analytical Digest*, 16 / 10, s.9.

³⁶⁴ Petrol Gelirlerinin Uzun Dönemde Yönetilmesi için Strateji (Neft ve gaz gelirlerinin idare olunması üzere uzunmüddetli stratejiya), Azerbaycan Cumhurbaşkanı 128 No'lu Fermanı (27 Eylül 2004).

Azerbaycan`da vergi sisteminin yapısına bakıldığında görülmektedir ki, daha çok petrol ve doğal gaz sektöründe faaliyet gösteren firmalara yönelik önemli vergi muafiyetleri mevcuttur. Ürün Paylaşım Anlaşması (Production Sharing Agreements) ve “joint venture” şeklinde petrol sektöründe faaliyet gösteren firmalar, KDV (katma değer vergisi) ödememektedirler. Bu anlaşmalar çerçevesinde faaliyet gösteren firmalar ve onların taşeronları, özel bir sertifika ile KDV`den muaf tutulmaktadırlar. Söz konusu firmalar, böylece yurtiçinde her hangi bir girdi aldıklarında, ya da ithal girdi satın aldıklarında, kendilerine verilmiş olan sertifikanın fotokopisini yurtiçi firmaya ya da gümrük idaresine teslim ederek, KDV ödememektedirler. Dolayısıyla, hem dolaylı vergiler, hem de gümrük vergileri daha çok petrol-dışı sektörün faaliyetinden ve ithalatından elde edilmektedir³⁶⁵. Kalkınma hamlesinin hızlı bir şekilde tamamlanması için gerekli finansman kaynağının yabancı yatırımlarla ve petrol gelirleri ile elde edilmesi amacıyla, petrol ve doğal gaz sektörünün vergi ödeme konusunda avantaj elde ettiği ortaya çıkmıştır.

Azerbaycan`da kamunun petrol ve doğal gaz kârları dışında, mali gelirlerin büyük bir kısmı AIOC, SOCAR ve bir dereceye kadar KİT`lerden gelmektedir. Çoğu gelir kalemlerinde, diğer vergi ödeyicilerin katkısı toplam katkıların yaklaşık %20'si oranında olmaktadır. Bu %20'lik katkının da, yarısı KDV`den, %25'i kurumsal gelir vergilerinden, %25'i ise kişisel gelir vergilerinden gelmektedir³⁶⁶.

Dolayısıyla, petrol-dışı sektör vergi tabanının yeterince gelişmiş olmamasından dolayı, petrol gelirleri ile kamu harcamaları arasındaki ilişki daha önemli hale gelmektedir. Diğer taraftan, uzun dönemde, petrol-dışı bütçe açığının sürdürülemez olduğu açıktır. Ayrıca, petrol gelirlerinin harcanması, teorik çerçeve kapsamında Hollanda Hastalığı'nın “harcama etkisini” ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Bu bakımdan petrol gelirleri ile bütçe harcamaları arasındaki ilişkinin ne kadar güçlü olduğu gelecek projeksiyonlar açısından önem arz etmektedir.

Burada, Rusya ekonomisi için IMF ekonomistlerince yapılan ekonometrik tahminlerin konuyla ilgili oldukça çarpıcı bilgiler sunduğunu belirtmek gerekir. Söz

³⁶⁵Zermeno (2008), s.7.

³⁶⁶WB,2009, s.54.

konusu çalışmada, kamu harcamalarının GSYİH'ya yüzdesinin artmasıyla, reel döviz kurunun da değeri olduğu, yani rus rublesinin değer kazandığı sonucu ortaya konmaktadır. Artan kamu harcamalarının tamamen ithalata yönelmediği durumda, ticarete konu olmayan malların fiyatını arttırdığı ve reel döviz kuru değerlemesine sebep olduğu anlaşılmıştır. Genel kamu harcamalarının GSYİH'ya oranı %1 artarken, reel döviz kurunun %1,5 oranında yükseldiği (Rus rublesinin %1,5 oranında değer kazandığı), sonucuna ulaşılmıştır. Rusya için bu etki, petrol fiyatlarının reel döviz kurunda sebep olduğu değerlenme etkisinin 3 katıdır. Dolayısıyla, Rus ekonomisinde yüksek petrol fiyatlarından dolayı reel döviz kurunda oluşan baskının kamu harcamaları kontrol altına alınarak yumuşatılması önerilmektedir³⁶⁷. Ekonomi alanyazınında elde edilen bu gibi ampirik bulgular, bütçe harcamaları ile petrol gelirleri arasındaki ilişkinin önemine ilişkin bilimsel kanıtlar olarak kabul edilebilir.

1.7.2.2. Model

Petrol gelirleri ile bütçe harcamaları arasındaki ilişkinin tahmin edilmesi aşağıdaki model çerçevesinden gerçekleştirilecektir:

$$Y = \alpha + \beta * X_{t-n} + \varepsilon \quad (1)$$

Burada, Y, bütçe harcamalarını X_{t-n} , petrol fonu gelirleri gecikmeli değerlerini temsil etmektedir.

Hollanda Hastalığı teorisi kapsamında, ekonomide yaşanan kazanç patlamasının “harcama etkisi”ni ne yönde etkilediğini göstermesi bakımından, petrol fonu gelirleri, burada kazanç patlamasını temsil etmektedir. Ayrıca, petrol sektöründeki kazanç patlaması ile elde edilen gelirler kamu yönetiminde olduğu için, “harcama etkisi”, kamu politikalarının sonucuna göre şekillenecektir. Diğer bir ifade ile, kazanç patlamasının “harcama etkisi”ne nasıl yol açtığını göstermesi bakımından petrol fonu gelirleri ile bütçe harcamaları arasındaki ilişkinin incelenmesi önem arz etmektedir. Petrol fonu gelirlerinden bütçeye aktarılan kaynakların zaman içerisinde arttığı gözlemlendiğinde,

³⁶⁷Oomes and Kalcheva (2007),s.13.

petrol fonu gelirlerinin gecikmeli olarak bütçe harcamalarına yansıtacağı görülmektedir. Nitekim, model seçiminde, petrol gelirlerinin gecikmeli değerleri ile bütçe harcamaları arasındaki ilişkiye bakıldığında, sonuçların daha anlamlı ve determinasyon katsayısının daha yüksek sonuçlara ulaştığı görülmüştür. Bu bakımdan, yukarıda (1) numaralı eşitlikte belirtilen model, en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilmiştir. Azerbaycan'ın petrol ihracatından elde ettiği döviz girdisi, reel döviz kurunun değer kazanması yönünde baskı oluşturmuştur. Dolayısıyla modelde, petrol fonu gelirleri toplam doğal kaynak gelirleri gibi kabul edilmiştir.

1.7.2.3. Veri

Azerbaycan Uluslararası Maden Sanayii Şeffaflık İnisiyatifi (EITI, Extractive Industries Transparency Initiative) kapsamında, gönüllü olarak pilot ülke olduğu için, 2001 yılından itibaren petrol gelirleri ve petrol harcamaları ile ilgili olarak yıllık raporlar hazırlamakta ve kamuoyu ile paylaşmaktadır. Bu bakımdan, 2002 yılından itibaren, Azerbaycan Devlet Petrol Fonu ile ilgili petrol gelirlerine ve harcamalarına çeyrek dönemlik olarak ulaşılmıştır. Azerbaycan Merkez Bankası aylık istatistiki bültenlerinden derlenen çeyrek dönemlik bütçe harcamaları verileri kullanılmıştır. 2002 yılı birinci çeyreği ile 2008 yılı dördüncü çeyreğini kapsayan, manat bazında reel rakamlarla yukarıdaki (1) numaralı eşitlik tahmin edilmiştir. Petrol gelirlerinde gecikmeli değerler kullandığı için 7 yıllık dönem için toplam 24 gözlem sayısı mevcuttur. Gözlemlere ilişkin rakamlar reel milyon manat düzeyindedir.

Durağanlık testi konusunda, ADF (Augmented Dickey - Fuller) Testi uygulanmıştır. Her iki serinin düzeyde durağan olduğu anlaşılmıştır.

1.7.2.4. Sonuçların yorumlanması

Modelin tahmin edilmesinde E-Views 6 versiyonlu paket programı kullanılmıştır. Tahmin edilen modelin tüm çıktısı *Ek 1*'de sunulmuştur. En küçük kareler yöntemi ile tahmin edilen model şu şekildedir: Hem Akaike ve Schwarz bilgi kriterleri, hem de

modelin diğer özellikleri açısından en uygun gecikme sayısının 3.ve 4. çeyrekler olduğu sonucuna varılmıştır.

$$Y = 43,25 + 2,087 * X_{t-3} + 2,084 * X_{t-4} \quad (2)$$

(4,12) (2,86)

$$R^2 = 0.87 \quad F\text{-istatistiği} = 71.77 \quad DW = 2.0876$$

Daha önce belirtildiği gibi, Y, bütçe harcamalarını, X_{t-3} , petrol fonu gelirleri 3 çeyrek gecikmeli değerleri X_{t-4} ise petrol fonu gelirleri 4 çeyrek gecikmeli değerlerini temsil etmektedir. t değerleri parantez içerisinde verilmiştir.

Hem zaman serilerinin yeterli uzunlukta olmaması, hem de veri toplanması konusunda, kurumsal anlamda iyileştirmelerin devam ettiği bir ekonomi ile ilgili yapılan ekonometrik çalışma çeşitli zorlukları barındırmaktadır. Bununla birlikte, yukarıdaki modelin bu tez kapsamında “harcama etkisi”nin açıklanması amacıyla oldukça işlevsel olduğu aşağıdaki açıklamalarla anlaşılabacaktır. Sabit terim için t değeri, 0,75; 3. çeyrek gecikmeli petrol fonu gelirleri için t değeri 4,12; 4.çeyrek gecikmeli petrol fonu gelirleri için t değeri 2,86 olarak elde edilmiştir. Dolayısıyla, burada özellikle sonuçların en anlamlı çıktığı ve R^2 ,determinasyon katsayısı değerinin en yüksek olduğu model tahmin edilmeğe çalışmıştır. R^2 'nin 1'e yakın olmasından dolayı, modelin açıklayıcılık gücünün yüksek olduğu kabul edilmiştir. F-istatistiği anlamlı çıktığından dolayı, regresyon katsayılarının hepsinin sıfır olduğu şeklindeki sıfır hipotezi reddedilmiştir. Dolayısıyla, F-istatistiği sonucunda, modelin anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan Durbin-Watson testi sonucunda, hem %1, hem de %5 anlamlılık düzeyinde pozitif ya da negatif birinci dereceden otokorelasyonun olmadığı anlaşılmıştır. Bunun dışında t değerlerine ilişkin sonuçların anlamlı çıkması, katsayıların istatistiksel olarak anlamlı olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde modelin sonuçları konusunda yorumlama yapılabilir. Model, bütçe harcamaları ile petrol gelirleri arasındaki, güçlü bağlantıyı ortaya koymaktadır. Tahmin edilen modelde, petrol gelirlerinin 1 milyon manat artması

durumunda, bütçe harcamalarının dört çeyreklik süre sonunda, 4,171 milyon manat düzeyinde arttığı şekilde bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bütçe harcamalarındaki bu artışın, 2,087 milyon manatlık kısmı 3.çeyrek sonunda, 2,084 manatlık kısmı ise 4.çeyrek sonunda meydana gelmektedir.

Bu sonuç iki açıdan önemlidir. Birincisi, Hollanda Hastalığı teorisi kapsamında, harcama etkisinin olumsuz sonuçlarının ortaya çıkmasının önlenmesi için maliye politikası ile petrol gelirleri arasındaki ilişkinin zayıflatılması önem arz etmektedir. İkincisi, harcama etkisinin kontrol edilmesi amacıyla kurulan petrol fonu, kamu harcamaları ile petrol gelirleri arasındaki güçlü ilişkinin devam etmesinden dolayı beklenen düzeyde etkili olamayacaktır.

Nitekim, harcama etkisinin kontrol edilmesi konusunda başarılı örnek olan Norveç ekonomisi incelendiğinde, bu ayrıntı ortaya çıkmaktadır. Norveç, harcama etkisinin olumsuz etkilerinden kaçınmak için 1990 yılında Petrol Fonu düzenlemesine gitmiştir. Bunun dışında, petrol gelirlerinin kullanılması konusunda maliye kuralı da uygulamıştır³⁶⁸. Norveç'te, %4 oranı, petrol fonundaki varlıkların uzun dönem getirisi olarak kabul edildiğinden, bu kural fon reel sermayesinin tasarruf edileceğini ve sadece getirisinin harcanacağını da net bir şekilde ortaya koymuştur. Dolayısıyla, Azerbaycan ekonomisinde, harcama etkisinin kontrol edilmesi için iki uygulamanın ivedilikle yapılması gerekmektedir. Birincisi, kamu harcamaları ile petrol gelirleri arasındaki bağlantının zayıfıtılması için, petrol gelirlerinin nasıl kullanılacağı konusunda mali kural uygulanmalıdır. Diğer taraftan, petrol fonunun daha etkin olarak işlev görebilmesi ve harcama etkisini kontrol etme sürecinde önemli bir araca dönüşmesi, petrol gelirleri ile kamu harcamaları arasındaki ilişkinin varlığının tamamen olmasa da kısmen ortadan kaldırılmasına bağlı olacaktır.

Petrol gelirleri ile bütçe harcamaları arasındaki ilişkinin doğru orantılı olması vegiderek artması, vergi reformunda ve petrol-dışı sektörlerin güçlendirilmesi konusunda atılacak adımları ötelemek riski taşırsa, bu durumda, uzun dönemde sürdürülemez petrol-dışı bütçe açıkları ile karşı karşıya kalınacaktır.

³⁶⁸Larsen (2005), s.82.

Diğer taraftan, yukarıdaki ekonometrik tahmin bazı olumlu sonuçlar da ortaya koymaktadır. Bu tezin kapsamında Birinci Bölümde Nijerya örneğinde görüldüğü gibi petrol gelirlerinin dış borç için teminat gibi kullanılmaması olumlu bir gelişmedir. Nitekim petrol gelirlerinin dış borçlanma için yoğun şekilde kullanılması, literatürde “kazanç patlaması tabanlı borçlanma kapasitesi” (boom based borrowing capacity) şeklinde de kimi kaynaklarda yerini almıştır. Böylece, Endonezya’da kamu petrol şirketi Pertamina adı ile anılan “Pertamina Krizi”, 1975’te ülke ekonomisini 10 milyar dolarlık bir kısa vadeli borç ile karşı karşıya bırakmıştır. Meksika’da ise, kamu harcamaları, dış borçlanma sayesinde, petrol gelirlerinden daha hızlı artmıştır³⁶⁹. Cezayir de ise, 2000 – 2005 yılları arasında petrol fonu kaynaklarının kullanılması konusunda petrolün varil fiyatına ilişkin rakam 19 dolar olarak kabul edildiğinden, kamu harcamalarının finanse edilmesi için zorunlu olarak borçlanmaya gidilmiştir. Buradaki kural ile, petrol fiyatlarının 19 dolardan yüksek olması durumunda, petrol gelirlerinin fona devredileceği şeklinde bir uygulama getirilmiştir. Diğer bir ifade ile, petrol fiyatlarının 19 doların altına inmediği dönemlerde, fon kaynaklarını kullanma konusunda esnek olmayan bu yaklaşım, kamuyu borçlanmaya yönlendirmiştir. Daha sonra bu borçlanmaların geri ödenmesi amacıyla petrol fonu kaynakları kullanılabilmiştir. Bu durumda gözlenen sonuç ise, yüksek faiz oranları ile petrol fonu varlıklarının getirileri arasındaki farkın, devlete maliyet olarak yansıtacağıdır³⁷⁰. Petrol gelirlerinin yönetimi açısından, Azerbaycan tercübesi incelendiğinde görülmektedir ki, Azerbaycan petrol gelirlerinin fona aktarılması konusunda Cezayir örneğindeki gibi katı kurallar getirmediği gibi, petrol gelirlerini Endonezya, Meksika ve Nijerya örneğinde olduğu gibi dış borçlanmanın teminatı gibi de kullanmamıştır. Sözelimi, petrol sektöründeki kazanç patlamasından önce Nijerya’nın borç stoku oldukça düşük düzeyde seyretmekteydi. 1979 – 1998 arasında, Nijerya borç stoku, 2 milyar dolardan 30 milyar dolara çıkmıştır³⁷¹. Nitekim, kamu borç stoku ve devlet garantisi taşıyan borçlarla ilgili istatistiki veri incelendiğinde de aynı durum göze çarpmaktadır.

³⁶⁹Usui (1997), s.157.

³⁷⁰R. Ossowski vd. (2008). Managing the oil revenue boom: The role of fiscal institutions. *IMF Occasional Paper* 260 , s.9.

³⁷¹Ogunleye (2008), s.169.

Tablo 47. Azerbaycan Kamu İç ve Dış Borcu

	2000 - 04	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Azerbaycan Kamu Borç Stoku (GSYİH'nin yüzdesi)	22.4	20.2	13.3	10.2	8.6	7.3	12.1
Toplam Brüt Dış Borç ¹ (GSYİH'nin yüzdesi)	19.7	18.5	12.5	9.4	7.7	6.5	7.9

Kaynak: IMF. *World economic and financial surveys - Regional economic outlook: Middle East and Central Asia*, 2009: 46 – 52. 2010b: 67 – 73.

¹ Devlet garantisi altına alınan dış borçlar

Kazanç patlamasının 2004 yılında başladığı düşünülürse, *Tablo 47*'deki bilgilere göre, 2004 yılından sonra toplam kamu borç stokunun ve kamunun dış borcunun GSYİH'ya oranının giderek düştüğü görülmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan, petrol gelirlerini dış borçlanmanın teminatı gibi kullanmama şeklindeki olumlu tutumunu uzun dönemde de devam ettirmeye çalışırken, petrol fonu gelirlerinin kullanılması konusunda mali kuralı daha da belirginleştirmenin yolunu aramalıdır. Harcama etkisinin kontrol altına alınması bakımından, petrol gelirleri ile bütçe harcamaları arasındaki ilişkinin zayıftılması gerekmektedir. Mali kural tesis edilmesi geciktikçe, hem petrol fonunun etkinliği ertelenecek, hem de petrol-dışı bütçe açığının daha da kötüleşmesi gündeme gelecektir.

Petrol gelirlerinin kamu sektörü yönetiminde olmasından dolayı yukarıdaki ekonometrik tahmine göre, petrol gelirlerinin bütçe harcamaları aracılığıyla ekonomiye yansıtacağı açıktır. Dolayısıyla harcama etkisinin işlemesi, bütçe harcamaları aracılığıyla gerçekleşecektir. Bu sonuç, başka bir inceleme alanını, kamu harcamaları ile petrol-dışı ticarete konu sektörler ve ticarete konu olmayan sektörler arasında nasıl bir ilişki olduğunu gündeme getirmektedir. Bir sonraki modelde bu ilişki bağlamında ampirik bulgular araştırılacaktır.

1.7.3. Bütçe Harcamaları – Petrol-dışı GSYİH

Bütçe harcamaları ile petrol gelirleri arasında güçlü bağlantının olması ekonomileri petrol fiyatları karşısında kırılgan duruma getirmektedir. Bu yüzden, petrol gelirleri ile kamu harcamaları arasındaki bağlantının yumuşatılması önem

arzettmektedir. Ülke bazında inceleme yapıldığında, daha önceki çalışmaların ışığında görülmektedir ki, İran ve Suudi Arabistan, cari petrol gelirleri ile kamu harcamaları arasındaki bağlantıyı zayıflatamadıkları için, petrol şokları ekonominin üretiminde önemli dalgalanmalara neden olmuştur. Kuveyt ve Endonezya örneğinde ise, durumun farklı olduğu görülmektedir. Kuveyt, hem tasarruf fonu, hem de istikrar fonu gibi iki kurumsal mekanizma ile ekonomiyi petrol gelirlerindeki volatiliteden tecrit edebilmiştir. Dolayısıyla, 1998 yılında, petrol fiyatlarında düşüş yaşandığında, petrol gelirleri sayesinde biriktirilen finansal varlıklar, 1998 – 1999 döneminde, bütçe açığının, daha düşük cari işlemler fazlasının ve ekonomideki yavaşlamanın daha iyi yönetilmesini sağlamıştır. Endonezya ise, petrol gelirlerini kurumsal mekanizma ile iyi yönetmenin bir adım ötesine giderek, doğal kaynak gelirlerini ekonomik faaliyet çeşidinin artırılması ve büyümenin teşvik edilmesi için kullanması sonucunda, ekonominin olumsuz petrol şoklarından daha düşük oranda etkilenmesini sağlamayı başarmıştır³⁷².

Özellikle Endonezya örneğinde, Azerbaycan için oldukça olumlu örneklerin var olduğu gözlenmektedir. Endonezya, petrol gelirlerini iyi yönetmenin yolunu geniş çaplı uygulamalarla başarmıştır: rekabetebilirliği iyileştirmek ve ihracata daha fazla yönelmenin, serbest ticaret bölgelerini geliştirmekle sağlanması, yabancı sermayenin desteklenmesi ve korumacılığın düşürülmesi, lisans almada ve düzenleyici uygulamalarda çarpıklığı ortadan kaldırarak, firma düzeyinde verimliliğin yükseltilmesi, özelleştirmenin uygulanması, beşeri sermayeye ve eğitime yatırımın düzenli bir şekilde devam ettirilmesi ve ciddi altyapı temin edilmesi bu etkenler arasında sıralanabilir³⁷³.

Bütçe harcamaları ile petrol gelirleri arasındaki bağlantının güçlü ya da zayıf olması, Azerbaycan ekonomisi açısından önemlidir. 2009 yılındaki, global durgunluk hariç, Azerbaycan dünya piyasalarında petrol fiyatlarında önemli düşüşlerin olduğu bir dönemi yaşamamıştır. Aşağıda *Tablo 48* incelendiğinde görülmektedir ki, son yıllarda, Azerbaycan ekonomisinde, kamu sektörü yatırım harcamaları önemli ölçüde artmıştır. Özellikle son üç yılda, ekonomide yapılan yatırımların %50'sinin kamu kaynakları

³⁷² M.Mehrara and Oskoui N.K. (2007). The sources of macroeconomic fluctuations in oil exporting countries: A comparative study. *Economic Modelling*, 24 (3), s. 377.

³⁷³ Mehrara and Oskoui (2007), s.372.

yatırımlar olduğu görülmektedir. 2006 yılında, yabancı yatırımların görece yüksek olduğu görülmektedir. 2007 yılında, yabancı yatırımların azaldığını ve iç yatırımların arttığı görülmektedir. Kamu yatırım harcamalarının hızlı bir şekilde artması da, yurtiçi yatırımlardaki artışı açıklamaktadır. Uzun dönemde ekonomik verimliliğin artırılması bakımından, altyapı yatırım ve sosyal harcamalarının arttırıldığı görülmektedir. Cari harcamalarla birlikte dikkate alındığında, kamu harcamalarının petrol gelirlerinden önemli bir oranda etkilendiği rahatlıkla anlaşılabılır.

Tablo 48. Sabit Sermaye Yatırımlarında Kamu Sektörünün Payı (yüzde)

	Özel Sektör	Kamu Sektörü
2006	85,5	14,2
2007	57,4	42,6
2008	48	52
2009	42,8	57,2

Kaynak: Azerbaycan Merkez Bankası, 2007, 2008, 2009 yıllık raporlarına göre hazırlanmıştır.

Diğer taraftan, teorik çerçevede bahsedilen “harcama etkisi”, kamu harcamaları aracılığıyla ekonomiye yansıtacağı için, kamu harcamaları ile ekonomik faaliyet arasındaki ilişkinin araştırılması ayrıca önemlidir. Yani, kamu harcamalarının, ticarete konu olan ve olmayan sektörler arasında nasıl bir bileşim doğuracağı ya da mevcut bileşimi ne yönde etkileyeceği sonuçları açısından önemlidir. *Tablo 48*, harcama etkisinin incelenmesi bakımından, kamu sektörü yatırımlarının önemli bir bileşen gibi değerlendirilmesi konusunda açık bir kanıt sunmaktadır.

1.7.3.1. Model

Bütçe harcamaları ile ekonomik sektörler arasındaki ilişkinin varlığı, hem genel anlamda hem de spesifik açıdan incelenmiştir. Buna göre, önce kamu harcamaları ile toplam petrol-dışı GSYİH arasındaki ilişkinin ne kadar güçlü olduğu araştırılacaktır.

Öncelikle, bütçe harcamaları ve toplam petrol-dışı GSYİH ilişkisine bakılacaktır. Daha ayrıntılı sonuçların ortaya çıkması ve ampirik bulguların bu tezin kapsamında daha işlevsel olması açısından, bütçe harcamaları ile ticarete konu olan ve ticarete konu olmayan sektörler GSYİH'sı arasındaki ilişki de araştırılacaktır. Buna göre yukarıda sözel tanımı yapılan tahmin edilecek modeller şu şekilde sıralanabilir:

$$Y_1 = \alpha + \beta_1 * X + \varepsilon \quad (3)$$

$$Y_2 = \alpha + \beta_2 * X + \varepsilon \quad (4)$$

$$Y_3 = \alpha + \beta_3 * X + \varepsilon \quad (5)$$

Burada, Y_1 , toplam petrol-dışı GSYİH'yı, Y_2 , toplam petrol-dışı ticarete konu olmayan sektörler GSYİH'sını, Y_3 , toplam ticarete konu olan sektörler GSYİH'sını, X ise bütçe harcamalarını temsil etmektedir. β_1 , β_2 , β_3 katsayıları ise, bütçe harcamasının petrol-dışı GSYİH ve bileşenleri üzerinde hangi oranda etkili olduğunu gösterecektir.

Yukarıdaki modellerden anlaşılacağı üzere, petrol dışı sektör faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi açısından ve kamu harcamaları ile petrol-dışı GSYİH alt sektörleri arasındaki ilişkinin varlığı açısından ve ticarete konu olan ve olmayan sektörlerin aynı zamanda, petrol gelirlerinden de nasıl etkilendiği sonucunu da görmek mümkün olacaktır.

1.7.3.2. Veri

Bütçe harcamaları ve Petrol dışı GSYİH, Azerbaycan Merkez Bankası'nın aylık istatistiki bültenlerinden derlenmiştir. Petrol dışı GSYİH'nın alt sektörler açısından sınıflandırılmasında ise, Azerbaycan Merkez Bankası tanımlarına uygun hareket edilmiştir. Ticarete konu olan sektörler, petrol-dışı sanayi sektörü ile tarımı kapsamaktadır. Ticarete konu olmayan sektörler ise, İnşaat, Taşımacılık, İletişim, Hizmetler, Ticaret, Otel ve Restoranlar sektörlerini kapsamaktadır. Azerbaycan Merkez Bankası'nın, petrol-dışı GSYİH'nın alt sektörlerini yüzde rakamlar olarak yayınlamasından dolayı, bu yüzdesel değerler kullanılarak, petrol-dışı GSYİH

içerisinden tarım ve petrol-dışı sanayi sektörünün payı hesaplanmış ve bu iki sektörün toplamaları, petrol-dışı ticarete konu GSYİH olarak kabul edilmiştir. 20 gözlemden oluşan veri seti, 2005:Ç1 – 2009:Ç4 dönemini kapsamaktadır. Bütün veriler, reel değerler halinde kabul edilmiş olup, milyon Azerbaycan manatı cinsinden modele dahil edilmiştir.

Durağanlık konusunda, ADF testi kullanılmıştır. Bütün serilerin birinci farkta durağan olduğu sonucuna varılmıştır.

1.7.3.3. Sonuçların yorumlanması

Modellerin tahmin edilmesinde E-Views (versiyon 6) paket programı kullanılmıştır. Tahmin edilen modellerin tüm çıktısı *Ek 2*, *Ek 3*, ve *Ek 4*'te sunulmuştur. En küçük kareler yöntemi ile tahmin edilen modeller şu şekildedir:

$$Y_1 = 665,59 + 0.841 * X \quad (6)$$

$$(5,229) \quad (6,067)$$

$$R^2 = 0.67 \quad F\text{-istatistiği} = 36,81 \quad DW = 2.21$$

Burada, Y_1 toplam petrol-dışı GSYİH'ı, X ise bütçe harcamalarını temsil etmektedir.

R^2 'nin görece olarak (ticarete konu olan sektörler GSYİH'sı ile karşılaştırırken) yüksek değeri, petrol-dışı GSYİH ile bütçe harcamaları arasındaki ilişkinin de güçlü olduğu konusunda önemli ipucu sunmaktadır. F-istatistiği anlamlı çıktığından dolayı, regresyon katsayılarının hepsinin sıfır olduğu şeklindeki sıfır hipotezi reddedilmiştir. Dolayısıyla, F-istatistiği sonucunda, modelin anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan Durbin-Watson testi sonucunda, hem %1, hem de %5 anlamlılık düzeyinde pozitif ya da negatif birinci dereceden otokorelasyonun olmadığı anlaşılmıştır. Bunun dışında parantez içerisinde verilen t değerlerine ilişkin sonuçların anlamlı çıkması, katsayıların istatistiksel olarak anlamlı olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde modelin sonuçları konusunda yorumlama yapılabilir. Model, petrol-dışı GSYİH ile bütçe harcamaları arasındaki, güçlü bağlantıyı ortaya koymaktadır. Tahmin edilen modelde, bütçe harcamalarının 1 milyon Azerbaycan manatı artması durumunda, petrol-dışı GSYİH'nın 841 bin manat düzeyinde arttığı şekilde bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu tezin kapsamı açısından, petrol-dışı GSYİH bileşenlerinin bütçe harcamalarından nasıl etkilendiği konusunu açıklığa kavuşturmak oldukça önemli sonuca varmamızı sağlayacaktır. Burada petrol-dışı ticarete konu olmayan GSYİH arasındaki ilişkiye bakıldığında, tahmin edilen modelin şu şekilde olduğu gözlenmektedir.

$$Y_2 = 567,25 + 0.796 * X \quad (7)$$

(4,97) (6,42)

$$R^2 = 0.69 \quad F\text{-istatistiği} = 41,17 \quad DW = 2.299$$

Burada, Y_2 , petrol-dışı ticarete konu olmayan sektörler GSYİH'sını, X ise bütçe harcamalarını temsil etmektedir. (7) numaralı eşitlikten elde edilen sonuçlar, petrol-dışı GSYİH ile kamu harcamaları arasındaki ilişkinin, daha çok ticarete konu olmayan sektörler bağlamında gerçekleştiği gözlenmektedir. Hem t değerlerinin, hem F istatistiğinin, hem de Durbin Watson istatistiğinin anlamlı çıkmaya devam etmesi önemli yorumlamalara neden olmaktadır. Bütçe harcamalarının 1 milyon manatlık (AZN) artması durumunda, petrol dışı GSYİH'nın 841 bin AZN artmasının temel nedeni, petrol-dışı ticarete konu olmayan sektörlerin 796 bin AZN düzeyinde yükselmesinden kaynaklanmaktadır. Bu aşamada sonuçların bir arada yorumlanması açısından, bütçe harcamaları ile, petrol-dışı ticarete konu sektörler arasındaki bağlantının tahmin edildiği modelimizi ifade edecek olursak:

$$Y_3 = 98,3 + 0,044 * X \quad (8)$$

$$(2,71) \quad (6,57)$$

$$R^2 = 0,29 \quad F\text{-istatistiği} = 7,37 \quad DW = 1,53$$

Y_3 ticarete konu sektörler GSYİH'sını, X ise bütçe harcamalarını temsil etmektedir. Tahmin edilen modelin daha önceki iki modelle birlikte ele alınması durumunda, kayda değer sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Buna göre, bütçe harcamalarında, 1 milyon manatlık (AZN) artış sonucunda, ticarete konu sektörler GSYİH'sı, sadece 44 bin manat (AZN) düzeyinde yükselmektedir. Modelin açıklayıcılık gücünün çok zayıf olması ise, bütçe harcamalarının daha çok petrol-dışı ticarete konu olmayan sektörler için yapıldığı görünümünü ortaya koymaktadır. Öncelikle, bütçe harcamaları ile, ticarete konu sektörler arasındaki ilişkinin zayıflığı ve sonrasında, bütçe harcamaları ile ticarete konu olmayan sektörler arasındaki güçlü ilişki teorik açıdan önemli bir bulguya işaret etmektedir: bütçe harcamaları, daha çok ticarete konu olmayan sektörlerin lehine değişmekte ve o sektörler için akmaktadır. Harcama etkisi açısından yorumlama yapılırsa, petrol gelirlerinin büyük bir kısmının ticarete konu olmayan sektörlerde harcadığı sonucuna da varılabilir. Bu eğilimin, altyapı yatırımlarından ve sosyal harcamaların artmasından kaynaklandığı açıktır. Daha önce de belirtildiği gibi, son dört yılda, kamu yatırım harcamalarının artması, inşaat, taşımacılık, iletişim gibi ticarete konu olmayan sektörlerin hızlı büyümesine neden olmuş ve bu şekilde bir görünümün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Özellikle, 2007, 2008 ve 2009 yıllarında ekonomideki sabit sermaye yatırımlarının %40 – 50 düzeyinde kamu sektöründe gerçekleştirilmesi sonucunda, petrol gelirlerinin kamu harcamaları aracılığıyla, ticarete konu olmayan sektörlerde harcadığı sonucuna varılabilir.

Petrol-dışı sektörün rekabete edebilirliğinin sürdürülebilmesi için, reel döviz kurunun değerlendirilmesinin olumsuz etkilerinin artan verimlilik ile elimine edilmesi gerekmektedir. Verimliliğin yükseltilmesi için ise kamu yatırımları ile desteklenebilir. Diğer taraftan, kamu yatırımları uzun dönemde ekonomide verimliliğin artmasını

sağlarken, kısa dönemde reel döviz kuru değerlenmesine neden olacaktır. Bu durumda, yatırım projelerinin daha efektif bir şekilde uygulanması gerekecektir ki, bu da yatırımlardan bir kısmının kurumsal altyapıya yönlendirilmesini gerektirmektedir. IMF tavsiyelerine benzer şekilde, Dünya Bankası da Azerbaycan`da kamu harcamalarının arttırılması yerine, petrol-dışı sektörün üzerindeki vergi yükünün azaltılması yönünde önerilerde bulunmaktadır³⁷⁴.

Yukarıdaki bilgilere göre, şu değerlendirmeler yapılabilir: petrol gelirleri, kamu harcamaları aracılığıyla, ticarete konu olmayan sektörler lehine harcanmaktadır. Kamu yatırım harcamalarının artması ve bütçe harcamalarının cari harcamalardan daha çok, yatırım harcamalarına yöneltilmesi, uzun dönem açısından olumlu gelişmedir. Bu sonuç, kamunun petrol gelirlerini tüketim harcamalarına yöneltmemesi şeklinde başka bir pozitif durumu da ortaya çıkarmaktadır. Kamu harcamalarının ağırlıklı olarak ticarete konu olmayan sektörler açısından artması ise, petrol fiyatlarındaki dalgalanma bakımından dikkatli bir şekilde değerlendirilmelidir. Nitekim, büyük hacimli yatırım harcamaları, petrol gelirlerinin azalması durumunda, projelerin aksamasına neden olabilir. Azerbaycan ekonomisi, petrol fiyatlarında güçlü bir düşüş tecrübesi yaşamadığı için, bütçe harcamaları ile petrol-dışı ticarete konu olmayan sektörler arasındaki güçlü pozitif ilişki, orta ve uzun dönem açısından çok önemli bir ampirik bulgu sunmaktadır. Bu bağlamda, ekonomide kırılganlığın önlenmesi, hem petrol gelirleri ile kamu harcamaları, hem de kamu harcamaları ile ticarete konu olmayan sektörler arasındaki bağlantının zayıflatılmasını gerektirmektedir. Nitekim, 2009`da yaşanan küresel durgunluktan dolayı, Azerbaycan`da bakanlıkların devam eden projelerini bitirmeden yeni projelere başlamaması şeklinde alınan karar da bu sonucun önemini bir kez daha arttırmaktadır.

Hollanda Hastalığı kapsamında değerlendirmelerde bulunurken, kalkınmanın gereklerinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Hollanda Hastalığı teorisi, yurtiçi arz ve talep koşullarında fiyatı ve miktarı belirlenen ticarete konu olmayan sektörlerin harcama etkisi dolayısıyla genişleyeceği öngörüsünde bulunmaktadır. Dolayısıyla, bütçe harcamaları ile ticarete konu olmayan sektörler GSYİH`sı arasındaki ilişki, önemli bir

³⁷⁴WB. (2009), s.54.

ayrıntının açıklığa kavuşmasını sağlamıştır. Azerbaycan`da ticarete konu olmayan sektörlerin genişlemesi, ilk bakışta Hollanda Hastalığı`nın belirtisi gibi görünmektedir. Yalnız Dünya Bankası`nın son çalışmasında, kalkınma gereklerinden olan altyapı konusundaki ayrıntılara dikkate edildiğinde, farklı bir bakış açısının ortaya çıkacağı sonucuna varılabilir. Dünya Bankası çalışmasında, hükümetin ivedilikle altyapı yatırımları konusunu amaç haline getirmesi gerektiği vurgulanmıştır. Burada son yıllardaki gelişmelerle birlikte, 24 saat kesintisiz enerji teminatından bahsedilmiştir. Ayrıca geçiş ekonomilerinde finansal yetersizliklerden dolayı, 25 – 30 yıldan fazla bir süredir ömrü biten altyapı olanaklarının yenilenemediğinden bahsedilmiştir. Petrol sektöründe yaşanan kazanç patlaması öncesi, Azerbaycan`da yolların %50`sinin çok yetersiz düzeyde olduğu, %30`nun ivedilikle tamir edilmesi gerektiği ve bölgeler ve yerel yolların %45`inin ömrünün tükendiği şeklinde bir veri sunulmaktadır. Meskenlere su temini günlük ortalama 13 saat olduğundan, iletişim hizmetlerinin yeterince verilemediğinden, hatların yetersiz olduğundan, petrol ve petrol ürünleri taşınması için kullanılan demiryol hatlarının düşük kalitede olduğu ve bu yüzden yolcu taşımacılığının sadece %10`nun demiryolu aracılığıyla gerçekleştirildiği, özellikle kırsal kesimlerde su temini ve kirli su atıkları konusunda altyapı yetersizliği vb. problemlerden bahsedilmiştir<sup>375</sup>. Geçiş ekonomisi tecrübesi ve eskimiş altyapı yatırımlarından dolayı, Azerbaycan`ın kalkınmanın gereklerini tam olarak yerine getirmesi için finansal kaynağa ihtiyacı olduğu kesindir.

Böylece, Hollanda Hastalığı teorisi kapsamında öngörülen ticarete konu olmayan sektörlerin genişlemesi, Azerbaycan`da yurtiçi arz ve talep şartlarının harcama etkisince tetiklenmesinden daha çok, kalkınmanın gerekliliğinden dolayı ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan`da ticarete konu olmayan sektörlerin genişlemesi şeklinde görülen yukarıdaki ilişki, kalkınma için yapılan altyapı harcamalarının sonucunda meydana gelmektedir. Yani petrol gelirleri, bütçe harcamaları aracılığıyla, altyapı yatırımlarına aktığından, bu durum ticarete konu olmayan sektörlerin olağan olarak genişlemesi şeklinde yanlış algılanabilir.

³⁷⁵WB. (2009), ss. 73 – 82.

Sonuç

Kazanç patlamasının ve makroekonomik etkilerinin Azerbaycan bağlamında incelenmesi konusunda, kazanç patlamasının hangi sektörde ve ne zaman başladığının belirlenmesi önemlidir. Bu çalışmada, Azerbaycan'ın enerji kaynakları ile ilgili olarak Hollanda Hastalığı etkilerinin araştırılması için petrol ve doğal gaz sektörleri değerlendirmeye alınmıştır. Yapılan ampirik değerlendirmede, doğal gaz üretiminin, ancak 2007 yılından itibaren yurtiçi tüketimi aştığı anlaşılmıştır. Ayrıca, doğal gaz ihracatının 2008 ve 2009 yıllarında, toplam ihracatın sırasıyla %2,2 ve %3,9'unu oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla, kazanç patlamasının öncelikli olarak petrol sektörü üretiminden kaynaklandığı kabul edilmiştir. Bunun dışında, petrol sektörü ihracatı 2004 yılına kadar normal seyri içinde artarken, 2005'te 2 kattan çok, 2006 ve 2007'de ise yaklaşık 2 kat artmıştır. GSYİH rakamlarında da aynı gelişimin yansıması açıkça gözlenmektedir: Petrol sektörünün GSYİH'daki payı 2004'te %38,5 iken, 2005'te bu rakamın %51,6'ya yükseldiği görülmektedir. Nitekim, bu değerlendirmeler sonucunda, Azerbaycan'da petrol sektöründen kaynaklanan ve 2004'te başlayan kazanç patlamasının yaşandığını söylemek mümkündür.

Hollanda Hastalığı teorisi açısından Azerbaycan ekonomisi incelendiğinde, görülmektedir ki, petrol sektörü enclave yapı sergilemektedir. Hazar Denizi'nin derin sularında petrol, doğal gaz arama ve çıkarma çalışmalarının sermaye yoğun bir üretim yapısı sergilemesi, petrol ve doğal gaz sektörlerinin istihdamda çok küçük paya sahip olmalarına neden olmuştur. Bu tez kapsamında elde edilen ampirik bulgularla, petrol sektörü üretiminin zaman içerisinde artmasına rağmen, diğer bütün ticarete konu olan ve olmayan sektörlerde istihdamın yükseldiği görülmektedir. Yani, petrol dışı ticarete konu olan ve olmayan sektörlerden, petrol sektörüne doğru emek hareketliliğinin olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan 2000 – 2008 yıllarını kapsayan dönemde, madencilik sektörünün toplam istihdamdaki payının sadece %1,1 olarak kaldığı görülmektedir. Petrol ve doğal gaz yatırımlarının daha çok bu sektörlerle yönelik ithalatla yapılmış olması ve bunun ödemeler bilançosundaki yansıması verilerle desteklenmektedir. Ayrıca, Azerbaycan ekonomisinde tam istihdam varsayımının geçerli olmayışı kaynak dağılım etkisinin, doğrudan sanayisizleşmeye ("direct de-industrialisation"a) sebep olacak şekilde ortaya çıkmasını engelleyen başka bir faktör

gibi değerlendirilebilir. Nitekim, 2003 ve 2004 yıllarında, işsizlik oranının sırasıyla %9,4 ve %8,4 olduğu ve emek arz fazlasının bugün de devam ettiği gözlenmektedir. Yukarıda belirtilen nedenler, Hollanda Hastalığı teorisinde var olan kaynak dağılım etkisi sonucunda, doğrudan sanayisizleştirme (“direct de-industrialisation”) olgusunun Azerbaycan ekonomisinde ortaya çıkmasını engellemiştir.

Hollanda Hastalığı teorisinde bahsedilen, sanayisizleştirme (“de-industrialisation”) olgusunun Azerbaycan’da ortaya çıkıp çıkmadığı konusunda değerlendirme yapılırken, geçiş ekonomisi tecrübesinin de dikkate alınmasında yarar vardır. Nitekim, 2001 yılına kadar sanayi üretim endeksinde geçiş döneminin etkilerinden kaynaklanan gerileme yaşandığı görülmektedir. Şöyle ki, 1989 için 100 olarak kabul edilen reel sanayi üretim endeksinin 2000 ve 2001 yıllarında, sırasıyla, 29,9 ve 31,4 olduğu görülmektedir. Bu rakamın petrol ve doğal gaz sektörlerine ilişkin üretimi de içerdiği dikkate alınırsa, geçiş ekonomisi tecrübesinin, petrol-dışı sanayide daha yüksek gerilemeye neden olduğu anlaşılabilecektir. Bu durumda, sanayisizleştirme (“de-industrialisation”) olgusunun incelenmesi konusunda uzun bir zaman serisinin olmadığı açıkça görülmektedir. Uygun zaman serileri olduğu zaman, Azerbaycan ekonomisinde, genelde, ticarete konu olan sektörlerin, özelde ise petrol dışı sanayi ve tarım sektörlerinin zaman içerisinde nasıl bir gelişme kaydettiği incelenebilir. Nitekim, benzer ekonomik yapıda olan Kazakistan için de yeterli uzunlukta zaman serilerinin olmayışına literatürde özellikle vurgu yapılmıştır. Azerbaycan’da petrol dışı sanayi sektörü ile ilgili olarak yıllık bazda veriler yayınlanmaktadır. Çeyrek dönemlik ya da aylık petrol dışı sanayi verileri yayınlandığında, yeterli sayıda gözlem sayısı derlenerek daha sağlıklı çalışmaların yapılması mümkün olacaktır. Bu tezin yazılması aşamasında, bu şekildeki bir zorlukla karşılaşıldığının da belirtilmesinde yarar vardır.

Hollanda Hastalığı temel modelinde bahsedilen doğrudan sanayisizleştirme (“direct de-industrialisation”) olgusu, Azerbaycan’da petrol sektörünün enclave yapıda olmasından dolayı ve tam istihdam varsayımının diğer bütün gelişmekte olan ülkeler gibi sağlanamamasından dolayı ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla, sanayisizleştirme (“de-industrialisation”) konusunda başka bir açıdan değerlendirmede bulunabilmek için araştırmalar derinleştirilmiştir. Bunun için son dönemde, literatürde bahsi geçen nispi

sanayisizleştirme (“relative de-industrialisation”) olgusu ışığında, Azerbaycan ekonomisinin durumu incelenmiştir. Sanayi sektörünün gerilemesi, mutlak sanayisizleştirme (“absolute de-industrialisation”), sanayi sektörünün diğer sektörlerle göre, daha düşük büyüme oranları kaydetmesi ise nispi sanayisizleştirme (“relative de-industrialisation”) olgusuna karşılık gelmektedir.

Nispi sanayisizleştirme (“relative de-industrialisation”) olgusunun Azerbaycan ekonomisi açısından araştırılması için, Rusya örneğinde yapılan çalışmaya uygun bir şekilde inşaat, iletişim, taşıma ve ticaret sektörleri “hizmetler” adı altında ticarete konu olmayan sektörler olarak bir araya getirildi. Azerbaycan Merkez Bankası verileri kullanılarak elde edilen reel değerlere göre, “hizmetler sektörü” reel büyüme oranları elde edildi. Bu oranlar, Azerbaycan Merkez Bankası yıllık raporlarından derlenen petrol-dışı sanayi reel büyüme oranlarıyla karşılaştırıldı. Mutlak anlamda sanayisizleştirme (“de-industrialisation”), sanayi sektörünün daralması, diğer bir ifade ile negatif büyüme rakamları sergilemesidir. Sanayi sektörünün diğer sektörlerle göre daha düşük oranlarda büyümesi ise dönemde nispi sanayisizleştirme (“relative de-industrialisation”) olarak kabul edilmektedir. Burada elde edilen sonuçlara göre, Azerbaycan için nispi sanayisizleştirme (“relative de-industrialisation”) olgusu, özellikle 2005 yılından sonra çok belirgin bir şekilde gözlenmektedir. 2005 – 2008 yılları arasında aynı şekilde ticarete konu olmayan sektörlerin, ticarete konu olan sektörlerden daha yüksek büyüme oranları sergilemesi de nispi sanayisizleştirme (“relative de-industrialisation”) olgusunu destekleyen başka bir bilimsel kanıt gibi değerlendirilebilir.

Nispi sanayisizleştirme (“relative de-industrialisation”) olgusunun bir diğer belirtisi ise, ticarete konu olmayan sektörlerin istihdamdaki payının artması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, ticarete konu olmayan sektörlerin kazanç patlamasının başladığı 2004 yılından sonra, toplam istihdamda görece olarak daha yüksek paya sahip oldukları görülmektedir. Bu sonuca ulaşmak için ekonomideki sektörler, tarım, balıkçılık ve petrol dışı sanayiden oluşan ticarete konu olan sektörler; elektrik, doğal gaz ve su dağıtımı, inşaat, toptan ve perakende ticaret, otelcilik ve restoranlar, taşımacılık, depolama ve iletişim, finansal faaliyetler, emlakçılık ve

kiralama, kamu yönetimi, sosyal güvenlik ve savunma, eğitim, sağlık hizmetleri, diğer kişisel, sosyal ve kamusal hizmetler ise ticarete konu olmayan sektörlerin olarak iki ayrı gruba ayrıldı. Madencilik ise, kazanç patlaması yaşayan sektör olduğu için bu iki sektörün dışında tutuldu. Ticarete konu olan sektörlerin toplam istihdamdaki payı 2004'te %44,4 iken 2008'de %43,3 olarak gerçekleşmiştir. Ticarete konu olmayan sektörlerin payı ise, 2004'te %54,5 iken, 2008'de %55,6 olarak gerçekleşmiştir. Madencilik sektörü payının zaman içerisinde değişmediği gözlemlendiğine göre, ticarete konu olmayan sektörlerin toplam istihdam payının arttığı gözlenmektedir. Bu gelişme, Hollanda Hastalığı konusunda, nispi sanayisizleştirme ("relative de-industrialisation") olgusunun zayıf bir kanıtı gibi kabul edilmiştir. Bu tezin ampirik bulguları kapsamında ulaşılan bu sonuç, Azerbaycan'da nispi sanayisizleştirme ("relative de-industrialisation") olgusunun varlığını ortaya koymaktadır. Böylece, kaynak dağılım etkisinin görece olarak daha önemsiz olmasından dolayı Azerbaycan ekonomisinde, harcama etkisinin daha önemli olduğu şeklinde doğal bir sonucu ortaya çıkmaktadır.

Harcama etkisi konusunda yapılan ekonometrik çalışmayla, petrol gelirleri ile bütçe harcamaları arasında çok güçlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Buna göre, petrol gelirlerinin 1 milyon manat artması sonucunda, bütçe harcamalarının gecikmeli olarak 4 çeyrek sonunda 4,171 milyon manat arttığı görülmektedir. Bu artışın, 2,087 milyon manatlık kısmı 3.çeyrek sonunda, 2,084 milyon manatlık kısmı ise 4.çeyrek sonunda ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç iki açıdan önemlidir. Birincisi, Hollanda Hastalığı teorisi kapsamında, harcama etkisinin olumsuz sonuçlarının ortaya çıkmasının önlenmesi için maliye politikası ile petrol gelirleri arasındaki ilişkinin zayıflatılması önem arz etmektedir. İkincisi, harcama etkisinin kontrol edilmesi amacıyla kurulan petrol fonu, kamu harcamaları ile petrol gelirleri arasındaki güçlü ilişkinin devam etmesinden dolayı beklenen düzeyde etkili olamayacaktır. Özellikle, Hollanda Hastalığı kapsamında, kazanç patlaması yaşayan sektör gelirleri, özel sektöre elde edilmediği takdirde, maliye politikası ile doğal kaynak gelirleri arasındaki ilişkinin zayıflatılması, harcama etkisinin yumuşatılması ve olumsuz etkilerinin önlenmesi açısından önem arz etmektedir. Yani, elde edilen ekonometrik sonuç, maliye politikası ile petrol gelirleri arasındaki bağlantının zayıflatılmadığını, aksine arttığını ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, maliye politikasının bu şekilde sürdürülmesi halinde, harcama etkisinin

büyüklüğü de artacaktır. Ayrıca, harcama etkisinin yumuşatılması amacıyla kurulan petrol fonunun yeterli düzeyde etkin olmasının, yukarıdaki güçlü ilişkiden dolayı, arzu edilen düzeyde gerçekleşmeyeceği açıktır. Petrol fonu gibi bir kurumsal düzenleme, kazanç patlaması sonucunda ortaya çıkan “harcama etkisinin” yumuşatılmasını öngörmektedir. Bu amaç ise, petrol fonundan yapılan harcamaların kontrol altına alınması ile mümkün olacaktır. Elde edilen ekonometrik sonuç, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı’nca ilan edilen mali kuralın ivedilikle daha sıkı bir şekilde uygulanması gerektiğini ifade etmektedir. Bu kanunda, petrol gelirlerinin sabit bir oranda harcanması öngörülmektedir. Petrol gelirlerinin nesiller arası dağılımını da düzenleyen mali kural, harcama etkisinin yumuşatılması ve uzun vadede önemli ölçüde kontrol altına alınması bakımından da önemli ve gereklidir.

Harcama etkisi incelenirken, Azerbaycan örneğinde, kalkınmanın gereklerine rağmen petrol gelirlerinin dış borçlanmanın teminatı gibi kullanılmamasını da önemli bir ayrıntı olarak belirtmek gerekir. Azerbaycan’da devlet ve devlet garantisi altında alınan dış borçlar, 2004 yılında GSYİH’nın %18,5’i düzeyindeyken, bu rakam 2008 yılında %6,5 olarak gerçekleşmiştir. Meksika, Nijerya, Endonezya gibi ülkelerde yaşanan doğal kaynak gelirlerinin dış borçlanmanın teminatı gibi kullanılması olgusu, Azerbaycan’da gözlenmemiştir. Diğer taraftan, Cezayir örneğinde görülmüştür ki, petrol fonu kaynaklarının kullanılması konusunda sıkı kuralların getirilmesi, kamu otoritesini borçlanmaya yönlendiren etken olmuştur. Petrol gelirleri, dış borçlanmanın teminatı gibi kullanıldığında, zaten kazanç patlamasından dolayı değerlenen reel döviz kuru üzerinde ek bir baskı daha oluşmaktadır. Yani, doğal kaynak gelirlerinin yüksek olduğu dönemde dış borçlanmanın artması, “harcama etkisi”ni daha da şiddetli hale getirmektedir. Dolayısıyla, Azerbaycan’ın bu şekildeki bir uygulamadan şimdiye kadar kaçındığını söyleyebilmek mümkündür.

Diğer taraftan, harcama etkisi, kalkınmanın gerekliliğinden dolayı, ivedilikle yapılması gereken alt yapı yatırımları sonucunda kendini göstermektedir. Bu yüzden bütçe harcamaları aracılığıyla işleyen harcama etkisi, ticarete konu olmayan sektörlerin gelişiminde de önemli bileşen olmuştur. Bu konuyla ilgili önemli bir ayrıntı ise, ticarete konu olmayan sektörlerin genişlemesinin olağan arz talep koşullarının çalışmasından

daha çok, kalkınma ihtiyacının doğurduğu yatırımlar sonucu meydana gelmesidir. Bu şekildeki bir yorumlama, bütçe harcamaları ile petrol dışı ticarete konu olan ve olmayan sektörler arasındaki ekonometrik ilişkinin varlığına dayanılarak ortaya konulmuştur. Şöyle ki, bu tezin kapsamında ulaşılan ampirik bulgulara göre, bütçe harcamaları, 1 milyon manat arttığında, petrol-dışı GSYİH, 841 bin manat artmıştır. Aynı şekilde yeni bir ekonometrik model kurularak, bütçe harcamaları ile petrol-dışı ticarete konu olan sektörler GSYİH'sı arasındaki ilişki araştırıldı. Bu ilişkinin ayrıntısı incelendiğinde ise, karşımıza şu şekilde bir tablo çıkmaktadır: bütçe harcamalarının 1 milyon manat artması durumunda, petrol dışı ticarete konu olmayan sektörler GSYİH'sı 796 bin manat artarken, petrol dışı ticarete konu sektörler GSYİH'sı yalnızca 44 bin manat düzeyinde yükselmektedir. Bu sonuç, bütçe harcamalarının, petrol dışı ticarete konu olmayan sektörlerle yönelik kullanılması anlamına gelmekle birlikte, bunun kalkınmanın gereklerinden dolayı ortaya çıktığı da açıkça görülmektedir. Bu durum, Hollanda Hastalığı kapsamında öngörülen, olağan arz ve talep koşullarının ticarete konu olmayan sektörde yarattığı etkiden farklıdır. Hollanda Hastalığı teorisinde, kaynak dağılım etkisinden dolayı üretimi azalan ticarete konu olmayan sektör mevcuttur. Bu sektöre yönelik talep fazlalığının ticarete konu olmayan sektörde fiyatları arttırarak, reel döviz kuru değerlendirilmesine neden olduğu sonucuna varılmaktadır. Dolayısıyla, bu tezin kapsamında, Azerbaycan ekonomisinde, ticarete konu olmayan sektörlerde yaşanan genişlemenin tipik Hollanda Hastalığı sürecinde ortaya çıkan olağan bir sonuçtan daha çok, kalkınmanın finansmanından kaynaklanan bir gereklilik olduğu ileri sürülmektedir.

Gerçekten, petrol sektöründe yaşanan kazanç patlaması öncesi, Azerbaycan'da yolların %50'sinin çok yetersiz olduğu, %30'nun ivedilikle tamir edilmesi gerektiği, bölgesel ve yerel yolların %45'nin ömrünün tükendiği şeklindeki veriler Dünya Bankası raporunda da sunulmaktadır. Bu raporda, meskenlere su temininin günlük ortalama 13 saat olması nedeniyle yetersiz su hizmeti, iletişim hizmetlerinin yeterince verilememesi (hatların yetersiz oluşu), petrol ve petrol ürünleri taşınması için kullanılan demiryolu ağının düşük kalitede oluşu ve bu yüzden yolcu taşımacılığının sadece %10'nun demiryolu aracılığıyla gerçekleştirildiği, özellikle kırsal kesimlerde su teminatı ve kirli su atıkları konusunda altyapı yetersizliği de özellikle belirtilmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Azerbaycan'da, 2003 yılında %45 olan yoksulluk oranının 2008 yılında %13,2'ye düştüğü görülmektedir. Geçiş ekonomisi ve savaş tecrübesi de dikkate alındığında, kamu harcamalarının, ekonomideki toplam sabit sermaye yatırımlarının 2007'de %42,6'sını, 2008'de %52'sini, 2009'da %57,2'sini oluşturması bu tez kapsamında elde edilen ekonometrik sonuçları desteklemektedir. Nitekim, Hollanda Hastalığı teorisi bağlamında, Azerbaycan'da harcama etkisinin baskın nitelikte olduğu görülmektedir. Bunun başlıca nedeni ise, kalkınmaya yönelik altyapı yatırımlarına ağırlık verilmesidir. Ticarete konu olmayan sektörlerdeki genişlemenin altında yatan temel olgunun bu yatırımlardaki sözkonusu yüksek artışın olduğu da unutulmamalıdır. Dolayısıyla, bu sektörlerdeki genişleme eğiliminin sürüp sürmeyeceği anılan yatırımların tamamlanmasına bağlıdır. Sonuç olarak, ticarete konu olmayan sektörlerdeki genişlemenin ne kadarının Hollanda Hastalığına bağlı olduğu hususu, ülkedeki altyapı yatırımlarının tamamlanmasından sonra irdelenmelidir.

Ekler Listesi

Ek 1. Model 1 E-Views 6 Çıktıları	203
Ek 2. Model 2 E-Views 6 Çıktıları	204
Ek 3. Model 3 E-Views 6 Çıktıları	205
Ek 4. Model 4 E-Views 6 çıktıları	206
Ek 5. Azerbaycan İhracatı Fiziksel Miktarlar İtibariyle.....	207
Ek 6. Önemli Ürün Kalemleri Üzre Azerbaycan`ın İhracat Yapısı (Bin Dollar).....	207
Ek 7. Petrol Ürünleri İmalatı Fiziksel Üretim Miktarları.....	208
Ek 8. Kimya Sanayi Fiziksel Üretim Miktarları	208
Ek 9. Metallurji Sektörü Fiziksel Üretim Miktarları	209
Ek 10. Gıda Sanayi Fiziksel Üretim Miktarı	209
Ek 11. İçecek Ürünleri Fiziksel Üretim Miktarı.....	210
Ek 12. Tütün Ürünleri Fiziksel Üretim Miktarı.....	210
Ek 13. Diğer Metal Olmayan Madeni Ürünler Fiziksel Üretimi	211
Ek 14. Makine ve Ekipman İmalatı Fiziksel Üretim Miktarı	211
Ek 15. Tekstil, Deri, Deri Ürünleri ve Ayakkabı İmalatı Fiziksel Üretimi.....	212

Ek 1. Model 1 E-Views 6 Çıktıları

Bütçe Harcamaları = a + B* Petrol Fonu Gecikmeli Değerleri + E

Dependent Variable: BUDGETEXP
Method: Least Squares
Date: 04/22/11 Time: 13:57
Sample (adjusted): 2003Q1 2008Q4
Included observations: 24 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
OILREV(-3)	2.086686	0.506153	4.122640	0.0005
OILREV(-4)	2.084235	0.727932	2.863229	0.0093
C	43.25168	57.11934	0.757216	0.4573
R-squared	0.872379	Mean dependent var		581.5679
Adjusted R-squared	0.860224	S.D. dependent var		396.7761
S.E. of regression	148.3410	Akaike info criterion		12.95337
Sum squared resid	462105.9	Schwarz criterion		13.10063
Log likelihood	-152.4405	Hannan-Quinn criter.		12.99244
F-statistic	71.77475	Durbin-Watson stat		2.087607
Prob(F-statistic)	0.000000			

Model 1`in fonksiyon halinde gösterimi :

Estimation Command:

=====

LS BUDGETEXP OILREV(-3) OILREV(-4) C

Estimation Equation:

=====

BUDGETEXP = C(1)*OILREV(-3) + C(2)*OILREV(-4) + C(3)

Substituted Coefficients:

=====

BUDGETEXP = 2.0866860457*OILREV(-3) + 2.08423512711*OILREV(-4) + 43.2516839795

Ek 2. Model 2 E-Views 6 Çıktıları

Petrol-dışı GSYİH = a + B * Bütçe Harcamaları + E

Dependent Variable: NOGDP
Method: Least Squares
Date: 04/21/11 Time: 16:00
Sample: 2005Q1 2009Q4
Included observations: 20

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
BUDGETEXP	0.841072	0.138620	6.067453	0.0000
C	665.5927	127.2954	5.228726	0.0001
R-squared	0.671617	Mean dependent var		1353.989
Adjusted R-squared	0.653373	S.D. dependent var		438.4387
S.E. of regression	258.1309	Akaike info criterion		14.03945
Sum squared resid	1199368.	Schwarz criterion		14.13902
Log likelihood	-138.3945	Hannan-Quinn criter.		14.05889
F-statistic	36.81399	Durbin-Watson stat		2.214275
Prob(F-statistic)	0.000010			

Model 2'nin fonksiyon halinde gösterimi :

Estimation Command:

=====

```
LS NOGDP BUDGETEXP C
```

Estimation Equation:

=====

```
NOGDP = C(1)*BUDGETEXP + C(2)
```

Substituted Coefficients:

=====

```
NOGDP = 0.84107232287*BUDGETEXP + 665.5926997
```

Ek 3. Model 3 E-Views 6 Çıktıları

Petrol-dışı ticarete konu olmayan sektörler GSYİH'sı = a + B * Bütçe Harcamaları + E

Dependent Variable: NONTRADGDP
Method: Least Squares
Date: 04/21/11 Time: 16:01
Sample: 2005Q1 2009Q4
Included observations: 20

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
BUDGETEXP	0.796844	0.124188	6.416432	0.0000
C	567.2494	114.0422	4.974030	0.0001
R-squared	0.695795	Mean dependent var		1219.446
Adjusted R-squared	0.678895	S.D. dependent var		408.1024
S.E. of regression	231.2560	Akaike info criterion		13.81957
Sum squared resid	962627.8	Schwarz criterion		13.91914
Log likelihood	-136.1957	Hannan-Quinn criter.		13.83900
F-statistic	41.17060	Durbin-Watson stat		2.290885
Prob(F-statistic)	0.000005			

Model 3`ün fonksiyon halinde gösterimi :

Estimation Command:

=====

```
LS NONTRADGDP BUDGETEXP C
```

Estimation Equation:

=====

$$\text{NONTRADGDP} = \text{C}(1) * \text{BUDGETEXP} + \text{C}(2)$$

Substituted Coefficients:

=====

$$\text{NONTRADGDP} = 0.796844332382 * \text{BUDGETEXP} + 567.249425068$$

Ek 4. Model 4 E-Views 6 çıktıları

Petrol-dışı ticarete konu sektörler GSYİH'sı = a + B * Bütçe harcamaları + E

Dependent Variable: TRADGDP
Method: Least Squares
Date: 04/21/11 Time: 16:01
Sample: 2005Q1 2009Q4
Included observations: 20

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
BUDGETEXP	0.044228	0.016286	2.715785	0.0142
C	98.34327	14.95504	6.575929	0.0000
R-squared	0.290654	Mean dependent var		134.5428
Adjusted R-squared	0.251246	S.D. dependent var		35.04655
S.E. of regression	30.32598	Akaike info criterion		9.756526
Sum squared resid	16553.97	Schwarz criterion		9.856099
Log likelihood	-95.56526	Hannan-Quinn criter.		9.775964
F-statistic	7.375488	Durbin-Watson stat		1.532674
Prob(F-statistic)	0.014168			

Model 4'ün fonksiyon halinde gösterimi :

Estimation Command:

=====

```
LS TRADGDP BUDGETEXP C
```

Estimation Equation:

=====

```
TRADGDP = C(1)*BUDGETEXP + C(2)
```

Substituted Coefficients:

=====

```
TRADGDP = 0.0442279902209*BUDGETEXP + 98.3432747273
```

Ek 5. Azerbaycan İhracatı Fiziksel Miktarlar İtibariyle

	Petrol ürünleri imalatı (ton)	Bitkisel ve hayvansal yağlar (ton)	Alkollü içecekler (litre)	Tütün (ton)	Tütün ürünleri (milyon adet)	Siyah metaller (ton)	Alüminyum (ton)	Çay(ton)	Rafine pamuk ve pamuk artıkları (ton)	Elektrik enerjisi (mln kvt/s)
2003	1864130	42499	7490588	4392	883	117285	19421	1853	33520	729
2005	2688133	58292	9617798	7554	3073	117256	32267	5213	47326	1394
2006	3219001	52316	14260375	5531	2717	91196	32724	6422	45390	1174
2007	3118753	62485	14660403	3892	648	100901	41934	5988	34630	443
2008	2847315	71638	11592454	2260	130	91537	61017	5252	14307	809
2010	2248720	78428	9082	2107	116	164233	3807	8126	3738	392

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Gümrük Komitesi, verilerine göre hazırlanmıştır. 2004 verileri 8 aylık olduğu için ve 2009 verileri yayınlanmadığı için verilememiştir.
<http://www.customs.gov.az/az/stat.html> (Erişim tarihi: 29.04.2011).

Ek 6. Önemli Ürün Kalemleri Üzre Azerbaycan'ın İhracat Yapısı (Bin Dolar)

	Petrol ürünleri imalatı	Bitkisel ve hayvansal yağlar	Alkollü içecekler	Tütün	Tütün ürünleri	Siyah metaller	Alüminyum	Çay	Rafine pamuk ve pamuk artıkları	Elektrik enerjisi	Toplam
2003	397746	41091	3392	4392	4260	25616	25817	3936	33348	11265	550863
2005	1089771	68418	9228	7301	18513	37619	53596	14097	40390	20757	1359690
2006	1505494	63370	18666	4013	15855	29830	71322	17996	39156	18974	1784676
2007	1668890	82954	20702	3393	4043	44744	91704	18400	31484	9667	1975981
2008	2054377	123422	18157	3306	754	49899	122266	18640	14553	27357	2432731
2010	1283973	188256	14316	5894	936	76990	2684	32987	5250	15264	1626550

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Gümrük Komitesi, verilerine göre hazırlanmıştır. 2004 verileri 8 aylık olduğu için ve 2009 verileri yayınlanmadığı için verilememiştir.
<http://www.customs.gov.az/az/stat.html> (Erişim tarihi: 29.04.2011).

Ek 7. Petrol Ürünleri İmalatı Fiziksel Üretim Miktarları

Petrol ürünleri imalatı	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Benzin, bin ton	537	906	1043	1129	1320	1238
Kerozen (beyaz petrol), bin ton	756	747	737	793	771	610
Akar yakıt (fuel oil) , bin ton	4072	3061	2899	2340	1276	287
Petro-kimya sanayi için benzin, bin ton	361	350	333	599	307	257
Mazot (dizel), bin ton	1957	2101	2096	2109	2526	2367
Petrol koku, bin ton	11	12	67	85	169	127
Petrol zifti (asfalt), bin ton	18	128	162	183	220	236
Toplam üretim, bin ton	7712	7305	7337	7238	6589	5122

Kaynak: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [SSC] (2010). *Statistical yearbook of Azerbaijan*. Baku: 467.

Ek 8. Kimya Sanayi Fiziksel Üretim Miktarları

Kimya Sanayii (lastik ve plastik ürünler imalatı)	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Sodyum hidrat (sıvı), bin ton	25,3	26,4	33,2	19,9	22,5	7,8
Polietilen, bin ton	32,3	53	70,4	47,2	65,1	42,2
Plastik Kapı ve pencereler, bin ton	0,3392	1,4527	0,8522	1,0708	1,4443	0,7806
Propilen, bin ton	18,5	29,2	38,5	26,6	35,5	23
Etilen, bin ton	40,1	54,7	72,6	2,4	0	0
İzopropil ispiertosu, bin ton	8	20,7	24,2	16,6	21,7	10
Azot, milyon metre küp	12	9,9	11,3	11,8	18,9	13,9
Boya ve cila ürünleri, bin ton	1,6	3,5	1,7	1,7	2,6	2,8
Klorid asit, bin ton	4,5	8,1	7,4	5,1	3,9	3,3
Sulfat asit, bin ton	38	18,8	21,2	25,3	40,7	12,8
Polimer örtüler, bin ton	1,4	1,5	0,9	0,85	0,3	0,3
Bin Tonla ölçülen fiziksel üretim (10 kalem)	170,0	217,4	271,0	146,7	193,7	103,0
Milyon metreküple üretim (1 kalem)	12	9,9	11,3	11,8	18,9	13,9

Kaynak: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [SSC] (2010). *Statistical yearbook of Azerbaijan*. Baku: 467 – 468.

Ek 9. Metallurji Sektörü Fiziksel Üretim Miktarları

Yıllar	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Metallurji Sanayii						
Demir dökme kalıpları, bin ton	0,3	1,6	1,6	1,3	1,8	1,6
Çelik dökme kalıpları, bin ton	0,0	286,1	335,3	468,0	278,1	150,3
Çelik borular, bin ton	3,7	1,3	14,1	25,7	28,2	6,9
Alüminyum kapı ve pencere blokları, bin adet	1,7	9,3	10,3	14,1	20,5	12,5
Killi toprak, bin ton	214,7	314,8	362,7	266,1	306,3	36,60
Toplam Üretim, bin ton	218,7	603,8	713,7	761,1	614,4	195,4
Toplam Üretim, bin adet	1,7	9,3	10,3	14,1	20,5	12,5

Kaynak: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [SSC] (2010). *Statistical yearbook of Azerbaijan*. Baku: 468.

Ek 10. Gıda Sanayi Fiziksel Üretim Miktarı

Gıda Sanayii Ürün Kalemleri	2000	2005	2006	2007	2008	2009
et, bin ton	108,9	130,7	133,8	144	155,2	237,20
sis, ton	557,9	1914	2392,1	2548,8	2098,6	2203
Süt, milyon dkl	44,9	49,4	49,7	49,9	59,9	61,7
Kaymak, bin dkl	158,5	160,8	163,2	164,4	399,5	411,0
Peynir ve curds, bin ton	29,8	33,4	33,8	34,2	41,8	42,5
Tere yağı, bin ton	12,8	14,2	14,3	14,3	14,1	20,7
Rafine ve toz şeker, bin ton	0,5	3,6	216,3	305,6	271,9	316,3
Taze ya da soğuk balık, ton	1471,1	52,9	30,7	15	15	27
Dondurulmuş deniz balığı, ton	2142	3270,0	867	1599	1204	1239
Meyve ve sebze konserveleri, bin ton	0	23,0	20	21	129	130
Makarna Ürünleri, ton	400	3460,4	3817	4517,6	7674,2	12927
Ayçiçek ve safran yağları, ton	1973,0	8848	10684	19823	11362	20774
Margarin, ton	408	17822,8	7908	16056	15199,5	15535,9
Ekmek ve hamur/pastane ürünleri, bin ton	675,5	693,5	707,4	735	743,7	728,8
Rafine edilmiş pamuk yağları, ton	2247	5615,3	2782,7	2774	3533	2947
Doğal çay, ton	1523	7477,3	7739,8	7898,3	7134,2	10727
Üretim bin tonla (6 kalem)	827,5	898,4	1125,6	1254,1	1355,7	1475,5
Üretim tonla (8 kalem)	10722,0	48460,7	36221,3	55231,7	48220,5	66379,9
Bin tona cevrilmiş (8 kalem)	10,722	48,4607	36,2213	55,2317	48,2205	66,3799
Üretim bin tonla (14 kalem)	838,2	946,9	1161,8	1309,3	1403,9	1541,9

Kaynak: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [SSC] (2010). *Statistical yearbook of Azerbaijan*. Baku: 465.

Ek 11. İçecek Ürünleri Fiziksel Üretim Miktarı

İçecek Üretimi	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Şampanya, bin dkl	150,4	61,8	19,4	52,6	35,8	42,2
Üzüm şarabı, bin dkl	623,2	400,5	437,8	584,2	876,2	716,7
Arpa birası, bin dkl	710,8	2490,1	3167,9	3217,5	3229,3	3572
Maden suları, bin dkl	214	1160	1420	6658	4277	5740
Alkolsüz içecekler, bin dkl	4663	13361	17585	20071	20627	16745
Konyak, bin dkl	386	18	28	117	63	23
Vodka, bin dkl	450	484	534	1227	748	862
Toplam üretim, bin dkl	7197,4	17975,4	23192,1	31927,3	29856,3	27700,9

Kaynak: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [SSC] (2010). *Statistical yearbook of Azerbaijan*. Baku: 466.

Ek 12. Tütün Ürünleri Fiziksel Üretim Miktarı

Tütün Ürünleri	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Sigara ve filtresiz sigara, ton	2362	5008	4620	3597	2661	2341
Tütün, bin ton	5869	2583,6	2311,4	1038,8	1479,2	1543
Sigara ve filtresiz sigara,bin ton	2,362	5,008	4,62	3,597	2,661	2,341
Toplam Üretim, bin ton	5871,362	2588,608	2316,02	1042,397	1481,861	1545,341

Kaynak: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [SSC] (2010). *Statistical yearbook of Azerbaijan*. Baku: 466.

Ek 13. Diğer Metal Olmayan Madeni Ürünler Fiziksel Üretimi

Diğer metal olmayan madeni ürünler	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Çimento, bin ton	250,7	1537,9	1622	1690,8	1594,9	1283,4
İnşaat tuğlası, bin metre küp	0	161,4	278	357,8	267,2	260
Çimentodan konstrüksiyonlar, bin metre küp	43	20	37	54	48	19
Kireç, bin ton	0,2	4,9	27,2	15,3	1,3	0,8
Alçı sıva, bin ton	2,3	28	35	22	38	46
İnşaat camı, bin metre kare	323	186	198	48	0	1,1
Tonla ölçülen üretim (3 kalem)	253,2	1570,8	1684,2	1728,1	1634,2	1330,2
Bin metreküple üretim (2 kalem)	43	181,4	315	411,8	315,2	279
Bin metre kare ile üretim (1 kalem)	323	186	198	48	0	1,1

Kaynak: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [SSC] (2010). *Statistical yearbook of Azerbaijan*. Baku: 468.

Ek 14. Makine ve Ekipman İmalatı Fiziksel Üretim Miktarı

Yıllar	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Makine ve Ekipman İmalatı						
Kuyu pompaları, bin adet	16,1	7,1	5,7	6,5	9,2	7,4
Fıskiye armatürü, ton	0,0	213,7	176,0	193,5	191,8	139,1
Mühendislik ekipmanları, pompalı kaldırma, adet	68	141	799	586	507	196
Patlatma gereçleri, adet	4	30	27	18	11	9
Klima cihazı, bin adet	2,9	1,1	1,6	0,7	6,2	1,9
Buzdolabı, bin adet	0,8	13,4	15,1	8,9	9,2	4,6
Televizyonlar, bin adet	0,0	7,2	5,1	8,8	7,9	9,0
Otomobil, adet	0	332	654	946	205	30
Traktörler, adet	0	0	10	420	481	578
Adet'le ölçülen üretim birimleri (4 kalem)	72	503	1490	1970	1204	813
Bin adetle ölçülen üretim birimleri (4 kalem)	19,8	28,8	27,5	24,9	32,5	22,9
Ton'la ölçülen üretim miktarı (1 kalem)	0,0	213,7	176,0	193,5	191,8	139,1
Adetle ölçülen üretim bin adetle	0,072	0,503	1,49	1,97	1,204	0,813
Toplam üretim (bin adet, 8 kalem)	19,9	29,3	29,0	26,9	33,7	23,7

Kaynak: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [SSC] (2010). *Statistical yearbook of Azerbaijan*. Baku: 469.

Ek 15. Tekstil, Deri, Deri Ürünleri ve Ayakkabı İmalatı Fiziksel Üretimi

Tekstil, deri, deri ürünleri ve ayakkabı imalatı	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Çekirdeğinden ayrılmış pamuk, bin ton	37,7	56	54,8	40,9	27,3	17,7
Arıtılmış yün, bin ton	0,0356	0,0021		0,0062		
İşlenmiş pamuklu kumaş, bin metre kare	682,7	3098,6	3076,8	2202	823	807
Pamuk yatak takımları, bin adet	385	562	544	118	114	286
İşlenmiş ipek kumaş, bin metre kare	0	437	296	425	497	544
Halı ve halı ürünleri, bin metre kare	15,8	630,1	269,2	3,2	20,6	12,8
Erkek gömlekleri ve iç giyimi, bin adet	122,0	18,7	130,5	100,9	110,8	249,1
Çoraplar, bin çift	738,2	2969	2196	3065,0	1868,0	1277,0
Deri ayakkabılar, bin çift	114,3	260,5	296,8	307,4	341,5	287,8
Bin metre kare üretim (3 kalem)	698,5	4165,7	3642,0	2630,2	1340,6	1363,8
Bin tonla üretim (2 kalem)	37,73	56,03	54,83	40,93	27,33	17,73
Bin adetle üretim (2 kalem)	507,0	580,7	674,5	218,9	224,8	535,1

Kaynak: The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [SSC] (2010). *Statistical yearbook of Azerbaijan*. Baku: 466 - 467.

Kaynakça

Kitaplar

- Auty, R. M. (2001a). Reforming resource abundance transition economies: Kazakhstan and Uzbekistan. *Resource abundance and economic development*. (Ed: R. M. Auty). New York: Oxford University Press, ss. 260 – 276.
- Auty, R. M. (2001b). A growth collapse with high rent point resources: Saudi Arabia. *Resource abundance and economic development*. (Ed: R. M. Auty). New York: Oxford University Press, ss. 193 – 207.
- Auty, R. M. (2006). Optimistic and pessimistic energy rent deployment scenarios for Azerbaijan and Kazakhstan. *Energy, wealth and governance in the Caucasus and Central Asia*. (Ed: R. M. Auty, I. d. Soysa). London and New York: Routledge, ss. 57 – 76.
- Bayulgen, O. (2010). *Foreign investment and political regimes: The oil sector in Azerbaijan, Russia and Norway*. New York: Cambridge University Press.
- Buiter, W. H. and Purvis D. D. (1984). Oil, disinflation and export competitiveness: A model of `Dutch Disease`. *Economic Interdependence and Flexible Exchange Rates*. (Ed: J. S. Bhandari; B. H. Putnam, J. H. Levin). Cambridge, Massachusetts, London, England: The MIT Press., ss. 221 – 247.
- Corden, W. M. (1982). Exchange rate protection. *The international monetary system under flexible exchange rates: global, regional and national*. (Ed: R. Cooper, P. B. Kenen, J. B. De Macedo, J. V. Ypersele). Cambridge Massachusetts: Ballinger Publishing Company, ss. 17 – 34.
- Egert, B. and Carol, S. L. (2008). Nominal and real exchange rates in Kazakhstan: Any sign of Dutch Disease?. *The economics and politics of oil in Caspian basin*. (Ed: B. Najman; R. Pomfret; G. Raballand). London and New York: Routledge, ss. 45 – 63.
- Ellman, M. (1981). Natural gas, restructuring and re-industrialisation: The Dutch experience of industrial policy. *Oil or Industry?* (Ed: T. Baker; V. Brailovsky). London: Academic Press, ss. 149 – 166.

- Gallagher K.P. and Zarsky L. (2007). *Enclave economy: foreign investment and sustainable development in Mexico's Silicon Valley*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, s. 105 – 114.
- Gelb, Alan ve diğerleri. (1988). *Oil windfalls: blessing or curse?*. Washington D.C, Oxford University Press.
- İpek P. (2008). Azerbaijan: oil boom and challenges. *Turkey's Neighborhood*. (Ed: M.Kibaroglu). Ankara: Foreign Policy Institute, ss. 111 – 142.
- Kalyuzhnova, Y. (2008), *Economics of the Caspian oil and gas wealth: companies, governments, policies*, New York: Palgrave Macmillan.
- Kalyuzhnova, Y.; Pemberton, J. and Mukhamediyev, B. (2004). Natural resources and economic growth in Kazakhstan. *The economic prospects of the CIS: sources of long term growth*. (Ed: G. Ofer; R. Pomfret). Cheltenham, UK, Northampton, MA: Edward Elgar, ss.249 – 267.
- Karl, T. L.(1997). *The paradox of plenty: oil booms and petro-states*. London: University of California Press.
- Kjaernet, H. (2010). Azerbaijan – Russian relations and economization of foreign policy. *Caspian energy politics: Azerbaijan, Kazakstan and Turkmenistan*.(Ed: I. Overland; H. Kjaernet; A. Kendall-Taylor). London and New York: Routledge, ss. 150 – 161.
- Kremers, J. J. M. (1986). The Dutch Disease in the Netherlands. *Natural resources and the macroeconomy*. (Ed: J. P. Neary; S. v. Wijnbergen). Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, ss. 96-141.
- Luecke, M. and Trofimenko, N. (2008). Whither oil money? : Redistribution of oil revenue in Azerbaijan. *The economics and politics of oil in Caspian basin*.(Ed: B.Najman; R.Pomfret; G.Raballand). London and New York: Routledge, ss. 132 – 156.
- Luong, P. J. (2000). Kazakhstan: The long terms costs of short term gains. *Energy and conflict in Central Asia and Caucasus*.(Ed:R. Ebel; R. Menon). Lanham: Roman & Littlefield Publishers Inc., ss.79 – 106.
- Mahani, Z. A. (2001). Competetive industrialization with natural resource abundance: Malaysia. *Resource abundance and economic development*.(Ed: R. M. Auty). New York: Oxford University Press, ss.147 – 164.

- Maharramov, R. (2010). Petroleum-fuelled public investment in Azerbaijan: Implications for competitiveness and employment. *Caspian energy politics: Azerbaijan, Kazakstan and Turkmenistan*. (Ed: I. Overland; H. Kjaernet; A. Kendall-Taylor). London and New York: Routledge, ss. 38 – 59.
- Najman, B. vd. (2008). Redistribution of oil revenue in Kazakhstan. *The Economics and politics of oil in Caspian basin*. (Ed: B. Najman; R. Pomfret; G. Raballand). London and New York: Routledge, 2008, ss. 111 – 131.
- Wakeman-Linn, J.; Aturupane, C.; Danninger, S.; Gvenetadze, K.; Hobdari, N. and Le Borgne, E. (2004). *Managing oil wealth: The Case of Azerbaijan*, Washington, DC: International Monetary Fund.
- Neary, J.P. (1985). *Real and monetary aspects of the 'Dutch Disease'*. Structural adjustment in developed open economies. (Ed: K. Jungenfelt, D. Hague), Hong Kong: The Macmillan Press Ltd.
- Neary, J. P. and Wijnbergen, S.v. (1986). Natural resources and the macroeconomy: a theoretical framework. *Natural resources and the macroeconomy*. (Ed: J.P. Neary; S. v. Wijnbergen). Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, ss.13 – 53.
- Nurkamov, A. (2010). Resource nationalism in Kazakhstan's petroleum sector: Curse or blessing?. *Caspian energy politics: Azerbaijan, Kazakstan and Turkmenistan*. (Ed: I. Overland; H. Kjaernet; A. Kendall-Taylor). London and New York: Routledge, ss. 20 – 37.
- Pomfret, R. (2006). *The Central Asian economies since independence*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Yudaeva, K. vd. (2004). Down and up the stairs: paradoxes of Russian economic growth. *The economic prospects of the CIS: sources of long term growth*. (Ed: G.Ofer; R.Pomfret). Cheltenham, UK, Northampton, MA: Edward Elgar, ss. 32-56.
- Warr, P. G. (1986). Indonesia's other Dutch Disease: economic effects of the petroleum boom. *Natural resources and the macroeconomy*. (Ed: J. P. Neary; S.v. Wijnbergen). Cambridge Massachusetts: The MIT Press, ss. 288 – 323.

Makaleler

- Adam, C.S. and David, L.B.(2003). Aid, public expenditure and dutch disease.*UK Department for International Development (DFID – Uganda), CSAE WPS/2003 – 02.*
- Aron, L. Russia`s oil woes.(2007). *The American: The Journal of American Enterprise Institute.*
- Auty, R.M. (1991). Resource-based industry in boom, downsizing and liberalization: Mexico”, *Energy Policy*, 19 (1), 13 – 23.
- Auty, R.M. (1998). Mineral wealth and the economic transition: Kazakstan.*Resources Policy*, 24(4), 241 – 249.
- Auty, R.M. (2001c). The Political state and the management of mineral rents in capital-surplus economies: Botswana and Saudi Arabia. *Resources Policy*.27, 77 – 86.
- Ahrend, R. and Tompson W.(2006). Realising the oil supply potential of the CIS: The impact of institutions and policies.*OECD Economics Department Working Paper.No.484.*
- Asadov, F. (2009). The public oversight of oil projects in Azerbaijan, 2004 – 2007. *International Social Science Journal*, 57 (1), 93 – 106.
- Aslanlı, K. (2010). Oil and gas revenues management in Azerbaijan: Crude dependence and Its consequences. *Caucasus Analytical Digest*, 16 / 10, 8 – 11.
- Aslund, A. (2005). Russian resources: curse or rents.*Euroasian Georgraphy and Economics*, 46(8), 610 – 617.
- Bagirov, E. and Lerche, I.(1998). Potential oil-field discoveries for Azerbaijan.*Marine and Petroleum Geology*,15(1),11-19.
- Balazs, E. and Carol, S. L. The Dutch Disease in Kazakhstan: An Empirical Investigation.
- http://roses.univparis1.fr/evenements/dossiers_conferences/conference%20oil%20boom/Kazakhstan_26_03_2006_bis.pdf(Erişim tarihi: 10.01.2010)
- Bandara, J.S. (1992). An investigation of `dutch disease` economics with a miniature CGE model.*Journal of Policy Modelling*, 13(1), 67 – 92.
- Barnett, S. and Ossowski, R. (2002). Operational aspects of fiscal policy in oil-producing countries. *IMF Working Paper*, WP/02/177: 1 – 35.

- Benjamin, N.C.; Devarajan S. and Weiner. R.J.(1989). The ‘dutch’ disease in a developing country: oil reserves in Cameroon. *Journal of Development Economics*,30 (1), 71 – 92.
- Benjamin, N.C.(1990). Investment, the real exchange rate, and dutch disease: a two-period general equilibrium model of Cameroon. *Journal of Policy Modeling*,12 (1), 77-92.
- B.Bosworth.; Collins S.M.and Virmani A. (2007). Sources of growth in the Indian economy. *NBER Working Paper Series*, 12901, 1 – 42.
- Bruno, M. and Sachs,J.(1982). Energy and resource allocation: a dynamic model of the "dutch disease". *The Review of Economic Studies*, 49(5), 845-859.
- Budina, N.; Pang, G. and Wijnbergen, v.S. (2006). Nigeria: dutch disease or debt overhang? Diagnosing the past, lessons for the future. *World Bank*. 1 – 31.
- Capo, J.; Antoni, R.F. and Jaume, R.N.(2007). Dutch Disease in tourism economies: evidence from the Balearics and the Canary Islands.*Journal of Sustainable Tourism*, 15(6), 615 – 627.
- Cardenas, M. (1994). Stabilization and redistribution of coffee revenues: a political economy model of commodity marketing board.*Journal of Development Economics*, 44 (2), 351 – 380.
- Caselli, F. and Guy, M. (2009). Do oil windfalls improve living standarts? Evidence from Brazil. *National Bureau of Economic Research (NBER) Working Paper*, 15550.
- Chao, C.C.; Bharat, R.H.; Jean-Pierre, L.; Pasquale, M.S. and Eden, S.H.Y. (2006). Tourism, dutch disease and welfare in an open dynamic economy.*The Japanese Economic Review*, 57(4), 501 – 515.
- Corden,W. M. and Neary,J. P. (1982). Booming sector and de-industrialisation in a small open economy. *The Economic Journal*, 92 (368), 825 – 848.
- Corden, W. M. (1983). The economic effects of a booming sector.*International Social Science Journal*, 35 (3), 441 – 454.
- Corden,W. M.(1984). Booming sector and dutch disease economics: survey and consolidation. *Oxford Economic Papers*, 36 (3), 359 – 380.

- Day-Yang, L. and Wen-Jui, Y. (2000). A CGE model of 'dutch disease' economics in Taiwan", *The Journal of International Trade and Economics Development*, 9 (1), 83 -100.
- Davis, G.A. (1995). Learning to love the dutch disease: evidence from the mineral economies. *World Development*, 23 (10),1765-1779.
- Debswana Diamond Co. (14 April 2009). Debswana re-opens mine.*Media Release*.
- Desai, P.(2006). Why is Russian GDP growth slowing?.*The American Economic Review*, 96 (2), 342 – 347.
- Donald, G. R. (1994). Booming-sector economic activity in Paraguay 1973-86: a case of dutch disease?.*Journal of Development Studies*, 31(2),310 – 333.
- Drelichman, M.(2005). The curse of Moctezuma: American silver and the Dutch disease.*Explorations in Economic History*, 42 (3), 349-380.
- Edwards, S. and Aoki, M. (1983).Oil export boom and Dutch-disease: A dynamic analysis. *Resources and Energy*, 5 (3), 219-242.
- Effimoff, I.(2000).The oil and gas resource base of the Caspian region.*Journal of Petroleum Science and Engineerin*,28(4), 157 – 159.
- Eika, T. and Magnussen, K.A.(2000). Did Norway gain from the 1979 – 1985 oil price shock?.*Economic Modelling*, 17 (1), 107 – 137.
- Eltony, M. N. and Al-Awadi, M. (2001). Oil price fluctuations and their impact on the macroeconomic variables of Kuwait: a case study using a VAR model.*International Journal of Energy Research*, 25,939– 959.
- Erling, S. Jr. and Oystein, T. (1995). Petroelum wealth, debt policy, and intergenerational telfare: the case of Norway.*Journal of Policy Modeling*, 17(4), 427 -442.
- Fardmanesh, M. (1990). Terms of trade shocks and structural adjustment in a small open economy: Dutch disease and oil price increases.*Journal of Development Economics*, 34(1-2),339-353.
- Fardmanesh, M.(1991). Dutch disease economics and oil syndrome: an empirical study.*World Development*, 19 (6), 711 – 717.
- Farzanegan, M.R. and Markwardt, G.(2009). The effects of oil price shocks on the Iranian economy.*Energy Economics*, 31 (1),134 – 151.

- Fetisov, G.(2007). The `dutch disease` in Russia, macroeconomic and structural aspects.*Problems of Economic Transition*, 50 (1), 53 – 73.
- Fidel, E.H.(1993). Structural re-adjustment in Nigeria: diagnosis of a severe dutch disease syndrome.*American Journal of Economics and Sociology*, 52 (2), 193 – 208.
- Gahramanov, E. F. and Fan, L.S. (2002). The `dutch disease` in caspian region: the case of Azerbaijan Republic.*Economic Studies*, 5(10).
- Garcia, J.G. (1991). Agricultural prices and wages in Colombia: impact of the coffee boom and government expenditures. *Food Policy*, 16 (1), 23 – 33.
- Ghafouri, M. (2008). The Caspian Sea: Rivalry and Cooperation. *Middle East Policy*, 15 (2), 81 – 96.
- Gretta, S. and Ayoub, M. (2008). The dutch disease syndrome in Egypt, Jordan, Lebanon and Syria: a comparative study.*Competetion Forum*, 6 (1), 217 – 227.
- Gylfason, T. (2001). Lessons from the dutch disease: causes, treatment, and cures.*Institute of Economic Studies, working paper series*, W01:06.
- Harberger, A.C.(1983).Dutch disease — how much sickness, how much boon?.*Resources and Energy*, 5 (1),1 – 20.
- Harvie, C. and Thaha, A. (1994). Oil production and macroeconomic adjustment in the Indonesian economy. *Energy Economics*, 16(4), 253 – 270.
- Hasanov, F. (2010). Dutch Disease and Azerbaijan economy. *Economics Education and Research Consortium, Working Paper Series No. 11/03E*.
- Hill, C.B. (1991).Managing commodity booms in Botswana. *World Development*, 19(9), 1185-1196.
- Hjort, J.(2006).Citizen funds and Dutch Disease in developing countries. *Resources Policy*,31 (3), 183-191.
- Hutchison, M.M. (1999). Manufacturing sector resiliency to energy booms: empirical evidence from Norway, the Netherlands and the United Kingdom.*Oxford Economic Papers*, 46 (2), 311-329.
- Höök, M. and Aleklett, K. (2008). A decline rate study of Norwegian oil production. *Energy Policy*, 36, 4262 – 4271.
- Iimi, A. (2006). Did Botswana escape from the resource curse?.*IMF Working Paper*, WP/06/138.

- Jafarov, E.; Moriyama, K. and Sgherri, S. (2005). Norway: selected issues. *IMF Country Report*, No. 05/197.
- Kalyuzhnova, Y. (2006). Overcoming the curse of hydrocarbon: goals and governance in the oil funds of Kazakhstan and Azerbaijan. *Comparative Economic Studies*, 48, 583 – 613.
- Kamas, L.(1986).Dutch disease economics and the Colombian export boom.*World Development*, 14 (9),1177 – 1198.
- Kaser, M. (2003). The economic and social impact of systemic transition in Central Asia and Azerbaijan. *Perspectives on Global Development and Technology*,2 (3-4): 459 – 473.
- Kaynak E. And Nasirova Z. (2004). The Transition period of CIS economies: Oil based economic development strategy of Azerbaijan. *Journal of East-West Business*, 10 (3), 31 – 51.
- Kjaernet, H. (2010). The State Oil Company SOCAR: A microcosm of Azerbaijan development?. *Caucasus Analytical Digest*, 16/10: 5 – 8.
- Kjaer, N.K. (2006). From oil to equities. Norwegian Polytechnic Society'daki konuşmasından.http://www.norges-bank.no/templates/article_51952.aspx (Erişim Tarihi: 20.02.2010).
- Kramer, A.E. (2008).Awash in oil income, Russia forms wealth fund.*The Boston Globe*.
- Krugman, P. (1987).The narrow moving band, the Dutch disease, and the competitive consequences of Mrs. Thatcher: Notes on trade in the presence of dynamic scale economies.*Journal of Development Economics*, 27(1-2), 41 – 55.
- Kutan, A.M. and Wyzan, M.L.(2005). Explaining the real exchange rate in Kazakhstan, 1996–2003: Is Kazakhstan vulnerable to the Dutch disease?.*Economic Systems*, 29 (2), 242 – 255.
- Larsen, E.R.(2005). Are rich countries immune to the resource curse? Evidence from Norway`s management of its oil riches.*Resources Policy*, 30(2), 75 – 86.
- Larsen, E.R.(2006).Escaping the resource curse and the Dutch disease? When and why Norway caught up with and forged ahead of its neighbors. *American Journal of Economics and Sociology*, 65 (3), 605 – 640.
- Latsis, Otto. “Dutch Disease hits Russia”,*The Moscow News*. <http://eng.globalaffairs.ru/engsmi/922.html>, (Erişim tarihi: 10 Ocak 2010).

- Looney, R.E. (1991). Diversification in a small oil exporting economy: The impact of the Dutch disease on Kuwait's industrialization. *Resources Policy*, 17(1), 31 – 41.
- Makochekanwa, A. An empirical test of the Dutch Disease hypothesis on Botswana's main exports.
- Matsen, E. and Torvik, R. (2005). Optimal Dutch Disease. *Journal of Development Economics*, 78 (2), 494 – 515.
- Mehrara, M. (2009). Reconsidering the resource curse in oil-exporting countries. *Energy Policy*, 37 (3), 1165 – 1169.
- Mehrara, M. and Oskoui N. K. (2007). The sources of macroeconomic fluctuations in oil exporting countries: A comparative study. *Economic Modelling*, 24 (3), 365 – 379.
- Merlevede, B.; Schoors K. and Aarle B. V. (2009). Russia from bust to boom and back: oil price, Dutch Disease and stabilisation fund. *Comparative Economic Studies*, 51, 213 – 241.
- Michael, A.E. (2005). Budget support, aid dependency, and Dutch Disease: The Case of Uganda. *Practitioners Forum on Budget Support*, 1-18. Cape Town: South Africa.
- Mogotsi, I. (2002). Botswana's diamond boom: was there a Dutch Disease?. *The South African Journal of Economics*, 70(1), 128 – 156.
- Erling, M. (1983). The Dutch Disease: causes, consequences, and cures. *The First International Conference of the System Dynamics Society*, 672 – 685.
- Neary J.P. (1982). Real and monetary aspects of the 'Dutch Disease'. *Working Paper*, No.5, 1-36.
- Neary J.P. and Wijnbergen S.v. (1984). Can an oil discovery lead to a recession? A comment on Eastwood and Venables. *The Economic Journal*, 94 (374), 390 – 395.
- Nkusu, M. (2004). Aid and Dutch Disease in low-income countries: informed diagnoses for prudent prognoses", *IMF Working Paper*, WP/04/49, 1 – 18.
- Nyatepe-Coo, A.A. (1994). Dutch Disease, government policy and import demand in Nigeria. *Applied Economics*, 26(4), 327 – 336.
- O. Felix, A.; Amitava, C. and Obi, C. P. (2002). A vector autoregressive analysis of an oil-dependent emerging economy — Nigeria. *OPEC Review*, 24(4), 329 – 349.

- Ogunleye, E.K.(2008). Natural resource abundance in Nigeria: from dependence to development.*Resources Policy*, 33 (3), 168-174.
- Olomola, P.A. and Adejumo, A.V. (2006). Oil price shock and macroeconomic activities in Nigeria.*International Research Journal of Finance and Economics*, 3, 28 – 34.
- O`Lear, S. (2007). Azerbaijan`s resource wealth: political legitimacy and public opinion.*The Geographical Journal*, 173 (3), 207 – 223.
- Olusi, J.O. and Olagunju, M.A. (2005). The primary sectors of the economy and the Dutch Disease in Nigeria.*The Pakistan Development Review*, 44 (2), 159 – 175.
- Oomes, N. and Kalcheva, K.(2007). Diagnosing Dutch Disease: does Russia have the symptoms?. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2007/wp07102.pdf> *IMF Working Paper*, WP/07/102.(Erişim tarihi: 10.01.2010).
- Oyejide, T.A. (1986). *The effects of trade and exchange rate policies on agriculture in Nigeria*.*Research Report*. Washington DC: International Food Policy Research Institute.
- Ossowski, R.; Villafuerte, M.; Medas, P.A. and Thomas, T. (2008). Managing the oil revenue boom: The role of fiscal institutions. *IMF Occasional Paper* , 260, 1 – 35.
- Otero, J.G.(2001).Coffee export booms and monetary disequilibrium: some evidence for Colombia. *Applied Economics*, 33, 267 – 276.
- Paldam, M. (1997). Dutch Disease and renk seeking: The Greenland model. *European Journal of Political Economy*, 13 (3), 591 – 614.
- Pegg, S. (2010). Is there a Dutch Disease in Botswana?. *Resources Policy*, 35 (1), 14 – 19.
- Raju, S.S. and Melo, A.(2003). Money, real output, and deficit effects of coffee booms in Colombia. *Journal of Policy Modeling*, 25(9), 963 – 983.
- Rautava, J. (2004). The role of oil prices and the real exchange rate in Russia`s economy – a cointegration approach. *Journal of Comparative Economics*, 32,(2), 315 – 327.
- Reynolds, D.B. and Kolodziej, M. (2007). Institutions and the supply of oil: A case study of Russia. *Energy Policy*, 35(2), 939-949.

- Rutland, P. (2008). Putins` economic record: Is the oil boom sustainable?.*Europe-Asia Studies*, 60(6), 1051 – 1072.
- Sala-i-Martin, X. and Subramanian, A. (2003). Addressing the natural resource curse: An illustration from Nigeria.*NBER Working Paper Series*, 9804: 1 – 46.
- Salehi-Isfahani, D. (1989). Oil exports, real exchange rate appreciation and demand for imports in Nigeria.*Economic Development and Cultural Change*, 37(3), 495 – 512.
- Sachs, J.D. and Warner A.M.(1995) Naturalresourceabundance and economicGrowth. *NBER Working papers*, w5398. <http://www.nber.org/papers/w5398>, (Erişim tarihi: 10.01.2010).
- Sarraf, M. and Moortaza, J. (2001). Beating the resource curse: The case of Botswana.*The World Bank Environment Department Working Paper*, 1, 24753: 1 – 36.
- Scherr, S.J.(1989).Agriculture in an export boom economy: A comparative analysis of policy and performance in Indonesia, Mexico and Nigeria.*World Development*, 17(4), 543 – 560.
- Schüle, U. (1999). Labour market policy in Post-Soviet economies: The case of Azerbaijan. MOCT/Most : *Journal of Economic Policy in Transitional Economies*,9 : 153 – 170.
- Siphambe, K.H. (2004). Botswana`s economy and labour market: are there any lessons for SADC regional integration?. *Development Southern Africa*, 21 (2), 353 – 364.
- Stevens, P.(2003). Resource impact: curse or blessing? A literature survey.*The Journal of Energy Literatur*, 9(1), 3- 42.
- Stevens, P. and Dietsche, E. (2008).Resource curse: An analysis of causes, experiences and possible ways forward.*Energy Policy*, 36(1), 56-65.
- Stijns, J-P. (2002). An empirical test of the Dutch Disease hypothesis using the gravity model of trade.<http://129.3.20.41/eps/it/papers/0305/0305001.pdf>(Erişim tarihi: 24.01.2010).
- Stiglitz, J. (29 July 2005). Debt relief is only the start. *The Guardian*, <http://www.guardian.co.uk/world/2005/jul/29/outlook.development> (Erişim tarihi: 12.02.2010).

- Stiglitz, J. (18 August 2004). We can now cure Dutch Disease. The Guardian, <http://www.guardian.co.uk/business/2004/aug/18/comment.oilandpetrol> (12.02.2010).
- “Oil Prices help Nigeria be first in Africa to pay off Paris Club”.*Euroweek*,4/28/2006, Issue 951.
- Usui, N.(1997). Dutch disease and policy adjustments to the oil boom: A comparative study of Indonesia and Mexico.*Resources Policy*, 23 (4),151 – 162.
- Usui, N. (1996). Policy adjustments to the oil boom and their evaluation: the Dutch Disease in Indonesia, *World Development*, 24 (5), 887 – 900.
- Velculescu, D. (2008). Norway`s oil fund shows the way for wealth funds.*IMF Survey Magazine*,<http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2008/POL070908A.htm> (Erişim tarihi: 22.06.2010)
- Yıldırım – Mızrak, N.(1999). Hollanda Hastalığı: makroekonomik etkileri, ülke örnekleri ve Türkiye, *İktisat, İşletme ve Finans*, 14 (161), 52 – 63.
- Wahba, J. (1998). The transmission of Dutch Disease and labour migration. *The Journal of International Trade and Economic Development*, 7(3),355 – 365.
- Wijnbergen,S. v.(1984a).The `Dutch Disease': A disease after all?..*The Economic Journal*, 94(373): 41 – 55.
- Wijnbergen,S.v.(1984b).Inflation, employment, and the Dutch Disease in oil-exporting countries: A short-run disequilibrium analysis. *The Quarterly Journal of Economic*, 99 (2), 233 – 250.
- Wijnbergen,S.v. (1985).Optimal capital accumulation and the allocation of investment between traded and nontraded sectors in oil-producing countries..*The Scandinavian Journal of Economics*, 87 (1), 89 – 101.
- The Dutch Disease, *The Economist*. 82-83, 26 November 1977.
- “Ruffles on the Calm: A survey of the Dutch economy”, *The Economist*, 30 January 1982.
- Zermeno, M. (2008). Current and proposed non-oil tax system in Azerbaijan. *IMF Working Paper*, WP/08/225.

Yayınlanmamış Doktora Tezleri

Eli, J.U.(1992). Oil boom and "Dutch Disease": A theoretical framework of the economic impact on the Nigerian economy.Yayınlanmamış Doktora Tezi. Utah: The University of Utah.

Kurumsal Yayınlar

Asian Development Bank. (2006). *Asian development outlook*. Manila.

Azərbaycan Cümhurbaşkanı 128 No'lu Fermanı. (2004). Neft ve gaz gelirlerinin idare olunması üzre uzunmüddetli strategiya.(Petrol gelirlerinin uzun dönemde yönetilmesi için strateji).Bakü.

Azərbaycan Cümhurbaşiyeti Devlet Gümrük Komitesi. *Azərbaycan`ın ihracat yapısı*.

<http://www.customs.gov.az/az/stat.html> (Erişim tarihi: 29.04.2011).

Azərbaycan Cümhurbaşiyeti Devlet Statistika Komitesi [ARDSK], Senayenin ümumi iqtisadi

göstericileri,<http://www.azstat.org/publications/azfigures/2010/az/012.shtml>

(Erişim tarihi: 27 Nisan 2011).

Azərbaycan Cümhurbaşiyeti Ekonomik Kalkınma Bakanlığı. (2008). *Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı (2004 – 2008)*. (Azərbaycan Cümhurbaşiyeti bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınması devlet program, 2004 – 2008). Bakü.

Azərbaycan Cümhurbaşiyeti Ekonomik Kalkınma Bakanlığı. (2009). *Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2009 – 2013-cü illerde sosial iqtisadi inkişafı dövlət proqramı* (Azərbaycan Cümhurbaşiyeti Bölgelerinin 2009 – 2013 yıllarında sosyo-ekonomik kalkınması devlet program). Bakü.

Azərbaycan Sanayi ve Energetika Nazirliyi (Azərbaycan Sanayi ve Enerji Bakanlığı)

[MIE]. (2005). *Yıllık rapor*. [http://www.mie.gov.az/cgi-](http://www.mie.gov.az/cgi-bin/min/main.cgi?id=725)

[bin/min/main.cgi?id=725](http://www.mie.gov.az/cgi-bin/min/main.cgi?id=725) (Erişim tarihi: 24.04.2011).

Azərbaycan Maliye Bakanlığı. *Azərbaycana hariçten celb edilen kreditler ve onun strukturu* (Azərbaycan`ın dış borcu ve onun yapısı). www.finance.gov.az , (Erişim tarihi: 16.10.2010).

Azerbaycan Devlet Petrol Fonu [SOFAZ].(2009). *Annual report. Baku.*

Badan Pusat Statistik (BPS-Statistics Indonesia) Non-Departmental Government Institution. (2010). *Population 15 years of age and over who worked by main industry 2004, 2005, 2006, 2007, 2008 and 2009.*http://dds.bps.go.id/eng/tab_sub/view.php?tabel=1&daftar=1&id_subyek=06¬ab=2 (Erişim tarihi: 10.03.2010).

British Petroleum. (2008). *Statistical review of world energy.*

BP. (2009). *Statistical review of world energy.*

BP. (2010). *Statistical review of world energy.*

Business Monitor International [BMI]. (2011a). *Azerbaijan oil and gas report Q1.* London.

BMI. (2011b). *Azerbaijan petrochemicals report Q1.* London.

BMI. (2011c). *Azerbaijan petrochemicals report Q2.* London.

Central Bank of the Republic of Azerbaijan [CBAR]. (2008a). *Statistical bulletin. No.12 (106).* Baku.

CBAR. (2008b). *Annual report.* Baku.

CBAR. (2009a). *Statistical bulletin, No. 12 (118).* Baku.

CBAR. (2009b). *Annual report.* Baku.

CBAR. (2010). *Statistical bulletin, No. 4 (122).* Baku.

Central Bank of Iran. (2008/2009). *Economic trends.* Tehran.

Central Statistics Office. *2005/06 Labor force report.*
http://www.cso.gov.bw/index.php?option=com_content&task=view&id=17&Itemid=33. Gaborone, Botswana. (Erişim tarihi: 02.03.2010).

Central Statistics Office. *Value Added by type of economic activity.*
http://www.cso.gov.bw/images/stories/National_Accounts/tab2_an09.pdf
 Gaborone – Botswana. (Erişim tarihi: 02.03.2010).

Caspian Pipeline Consortium, CPC. *General information.*
<http://www.cpc.ru/portal/alias!press/lang!enUS/tabID!3357/DesktopDefault.aspx> (Erişim tarihi 18.05.2010).

International Energy Agency [IEA] (2003), *World energy investment outlook.*

Information Agency of US Department of Energy. *Country energy profiles.* 2008,
<http://tonto.eia.doe.gov/country/index.cfm> (Erişim tarihi: 07.06.2010).

- International Monetary Fund [IMF].(2002).*Republic of Azerbaijan: statistical appendix*. Washington D.C.
- IMF(2004). *Republic of Kazakhstan: selected issues, country report no. 04/362*.Washington D.C.
- IMF (2005).*Republic of Kazakhstan: selected issues, country report no. 05/240*. Washington D.C.
- IMF (2008). *Republic of Azerbaijan: country reportno.08 / 214*. Washington D.C.
- IMF (2007a). *Republic of Azerbaijan:country reportno. 07/191*. Washington D.C.
- IMF (2007b) *Republic of Azerbaijan: country report no. 08/216*. Washington D.C.
- IMF (2009). *World economic and financial surveys, regional economic outlook: Middle East and Central Asia*. Washington D.C.
- IMF (2010a). *Country report No. 10/113*. Washington D.C.
- IMF (2010b). *World economic and financial surveys, regional economic outlook: Middle East and Central Asia*. Washington D.C.
- European Bank for Reconstruction and Development.*Transition report 2009*.
- MIE (2006). *Yıllık rapor*. <http://www.mie.gov.az/cgi-bin/min/main.cgi?id=726> (Erişim tarihi: 24.04.2011).
- MIE (2007). *Yıllık rapor*. <http://www.mie.gov.az/cgi-bin/min/main.cgi?id=727> (Erişim tarihi: 24.04.2011).
- MIE (2008). *Yıllık rapor*. <http://www.mie.gov.az/cgi-bin/min/main.cgi?id=728>(Erişim tarihi: 24.04.2011).
- MIE. (2009) *Yıllık rapor*. <http://www.mie.gov.az/cgi-bin/min/main.cgi?id=729> (Erişim tarihi: 24.04.2011).
- Ministry of Economic Development of the Republic of Azerbaijan. (2003). *State Programme on poverty reduction and economic development 2003 – 2005*, Baku.
- National Bank of Azerbaijan. [NBA]. (2000). *Annual report*. Baku.
- NBA. (2001). *Annual report*. Baku.
- NBA. (2003). *Annual report*. Baku.
- NBA.(2004). *Annual report*. Baku.
- NBA.(2005). *Annual report*. Baku.
- NBA. (2006). *Annual report*. Baku.

- NBA. (2007). *Annual report*. Baku.
- Organisation for Economic Cooperation and Development. *Economic survey of Norway 2007: the petroleum sector and its impact*.
- Statistics Norway. *Statistical yearbook 2009*,
<http://www.ssb.no/english/yearbook/tab/tab-288.html>,
 (Erişim tarihi: 25.04.2010).
- Statistics Norway. *Focus on manufacturing*. http://www.ssb.no/industri_en/, (Erişim tarihi: 25.04.2010).
- Statistics Norway. *Employed persons aged 15- 74 by major industry division*. http://www.ssb.no/aku_en/tab-2010-02-03-08-en.html,
 (Erişim tarihi 25.04.2010) .
- The State Statistical Committee of The Republic of Azerbaijan. *Azerbaijan in figures*.
<http://www.azstat.org/publications/azfigures/2010/en/002.shtml>, (Erişim tarihi: 04.07.2010).
- The State Statistical Committee of The Republic of Azerbaijan. *Azerbaycan`da ekonomik faaliyet türüne göre istihdam*.
<http://www.azstat.org/statinfo/labour/en/006.shtml#s1>, (Erişim tarihi: 02.07.2010).
- The Economist Intelligence Unit [EIU] (2009). *Business Africa, operational risk: Botswana*.
- The Ministry of Economic Development of the Republic of Azerbaijan [MEDAR] (2003). *State Programme on poverty reduction and economic development 2003 – 2005*. Baku.
- The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2010). *Statistical yearbook of Azerbaijan*. Baku.
- US Department of State. (2010). *Background note: Botswana*.
<http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/1830.htm> (Erişim tarihi: 02.03.2010)
- United Nations Economic Commission for Europe. [UNECE] (2002). *Economic survey of Europe. Statistical appendix*. No.1. Table B4.
- United States Energy Information Administration(USEIA). (2008). *Country analysis brief*:

- Russia.<http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Russia/Background.html>(Erişim tarihi: 28.05.2010)
- US Energy Information Administration. (2009). *Country analysis brief : Azerbaijan*.
- World Bank [WB] (2005). *Enhancing job opportunities: Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington D.C.
- WB.(2008). *The World Bank in Russia: Russian economic report*.
- WB. (2009). *Azerbaijan country economic momerandrum, a new Silk Road: Export led diversification*.
- WB. (2010). *World Bank Group country partnership strategy for the Republic of Azerbaijan, FY 2011 – 2014*.
- World Nuclear Association [WNA], <http://www.world-nuclear.org/info/inf89.html> (Erişim tarihi: 26.05.2010).

İnternet Kaynakları

- Gjerdem S. The management of petroleum wealth. Norveç Merkez Bankası resmi internet sitesi, http://www.norges-bank.no/templates/article_17948.aspx pp 1-10 (Erişim tarihi: 02.02.2010)
- Gjerdem S. Petroleum and the Norwegian economy (Erişim tarihi: 30.08.2005), http://www.norges-bank.no/templates/article_17942.aspx pp 1-4 (Erişim tarihi: 02.02.2010).
- Watkins, E. *Azerbaijan plans refinery, gas processing plant in Baku*. Oil and Gas Journal, http://www.ogj.com/index/article-display/0469191915/articles/oil-gas-journal/processing-2/refining/2010/05/azerbaijan-plans_refinery.html (Erişim tarihi: 05.07.2010)
- <http://www.doingbusiness.org/economyrankings/> (Erişim tarihi: 10.06.2010)
- (1975). Oil: high costs, high stakes on the North Sea. *Time*, (29 September) <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,913489,00.html>(Erişim tarihi: 25.04.2010)